

Բ. ՊՈԶՆԱՆՍԿԱ

«ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆ»
ԻՐԱՎԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՍՏԻՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Արևելաօգիտության ինստիտուտ

Բ. ՊՈԶՆԱՆՍԿԱ

ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԹՈՒՐ-ՔԻԱՆ

A $\frac{II}{72583}$

Ռուսերենից քաղվածից ՀԱՅՈՒՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԸ
Խմբագիր՝ Թ. Գ. ԿՈՆՎԱԿՏՅԱՆ

Պոզիանսկա Ք.

Պ 757 Հին և նոր Քուրթիան / Ռուս. թարգմ. Հ. Մարտիրոսյան. — Եր.: Հայաստան, 1985. — 212 էջ:

Սովետական բնօրրոշի ուշագրությունը ենթակայագրույ լի՛ Հայաստանի ժողովրդականությանը հերթը Հնուդարձական ակնարկների ժողովածու է Քուրթիայի, երա պատմական անցյալը, ժամանակակից բազմազան, անանական գրություն, Երևանյան գրադրիչների ժամանակահատված է բնօրրոշույ լույն շրջանների Համար:

Պ 0306000000 71—85 ԳՄՂ 66.3 (5 Քս.) + 63.3 (5 Քս.)
701 (01) 85

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սա մեծ համույքով սովետական ընթերցողին եմ հանձնում իմ գիրքը՝ քաջ գիտենալով, թե ինչպիսի մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում Սովետական Միությանում Քուրքիայի նկատմամբ, և հուսով եմ, որ իմ գիրքը կօգնի բավարարելու այդ հետաքրքրությունը:

Ինձ բախտ է վիճակվել Քուրքիայում լինել նրա պատմության համար նշանակալից մի մամանակաշրջանում՝ 1961-ից մինչև 1967 թվականը, այսինքն՝ պետական Հեղաշրջումից անմիջապես հետո, երբ երկրում հնարավորություններ ստեղծվեցին հասարակական նոր պրոցեսների համար: Իմ պատմությունը Քուրքիայի մասին էս, ըստ էության, սահմանափակում եմ այդ տարիներով:

Սակայն, խոսելով այն մասին, թե ինչ է իրենից ներկայացնում այսօրվա Քուրքիան, չի կարելի մոռանալ անցյալը, որի Հեռքերը հանգրայում են բառացիորեն ամեն մի քայլափոխի: Պատմական իրադարձություններով անլափ հարուստ այդ երկրում շերտ-շերտ նստվածքներ են աճել տարբեր քաղաքակրթություններ, մինչև որ XI դարի վերջին այնտեղ եկան Քուրքերը և ստեղծեցին վիթխարի կայսրություն: Քուրք ժողովրդի պաշտոյի շնորհիվ, որ գլխավորեց Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքը, կայսրության փլուզմանից զրա բարձրացավ նոր Քուրքիան: Եվ երբ գանձում էս Քուրքիայում, ապա նկատում էս, որ Աթաթյուրքի անֆորմները իրականացվել են կյանքի շատ բնագավառներում: Եվ ամեն մի բնագավառում էլ կարելի է նկատել քեմալիստական ոգուց ծնունդ առած նորի պայքարը կյանքի հին, քարացած նորմաների դեմ:

Գրա հետ մեկտեղ, պատմելով Քուրթիայի մասին, ևս կցանկանալի ներկայացնել Քուրթական բնանկարի գեղեցկությունը, արվեստի սանդագործությունների շքեղությունը, ողջ երկրով մեկ առասարեն ցրված հին հուշարձանների հարստությունը: Յա՛վոք, այդ ամենի մասին ևս ստիպված եմ լինելու պատմել կցկատուր...

Քուրթիայի պատմությունը և Քուրթերի պատմությունը մինևուշն քանց չեն: Եստ քաղաքակրթություններ արդեն իրենց հետքը թողել էին անատոլիական հողի վրա՝ մինչև որ XI դարի վերջին այնտեղ եկան Քուրթական առաջին քաղաք ցեղերը: Այսօրվա Քուրթիան հարուստ պատմություն ունեցող երկիր է, որպիսիք քիչ կան մեր մայրազի վրա:

ՍԵԼՁՈՐԿՆԵՐԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԿՈՆԵՍՆ

Մի քանի ժամում մեքենայով մենք կարում-անցնում ենք Կենտրոնական Անատոլիայի միօրինակ հարթ հողերը: Մքանշելի, ուղիղ և սնդանի նման հարթ Անկարա—Կոնիա ասֆալտապատ խճուղին այնքան լայն է, որ այնանոց կարող էին զայրելչք կատարել փոքրիկ ինքնաթիռները (դա քացատրվում է ստրատեգիական նկատառումներով): Ենուզու երկու կողմերում, որքան աչքդ կկտրի, համատարած հարթավայրեր են: Ծանապարֆի երկայնքով անկված են միայն հեռադրատուները: Չորս կողմը և ոչ մի ծառ... Ճիշտ է, արդարացի լինելու համար ևս պետք է ասեմ, որ Հևու հորիզոնում երևում են ինչ-որ խզնուկ ծառեր: Միօրինակ բնակարից հոգնած ճանապարհորդը հայացքը սեկսում է հրաբխային բլուրներին: Ժամանակ առ ժամանակ ճանապարհի երկու կողմերում հայտնվում են խզնուկ գյուղակներ կազաշեն հյուրանոցներով և տեղ-տեղ անշուր հարթալայնում հասարակ չրհորներ կառնակներով:

Սեղուկների նախկին մայրաքաղաք Կոնիան մի իսկական կանաչ օազիս է անատոլիական տնապատում: Փուչե, Հենց այդ պատճառով էլ այնտեղ՝ ծովից հեռու, ինչ-որ մի ժամանակ առաջացավ այդ քաղաքը: Առաջ այն կոչվում էր Իկոնիում: Ինչպես պատմում է հին հունական առասուղիչը (իսկ այդպիսի առասուղիչներ այնքան շատ են ծնվել անատոլիական երկրում), իր ծագումով և անվանումով նա պարտական է Զևսի ու Դանայայի սրգի Պերսեյին, որը հաղթել էր Մեդուզային: Կոնիա ժամանելով, նա Մեդուզայի գլուխը կտրել էր սրածոզին: Այնտեղից էլ երա Իկոնիում անունը, այսինքն՝ քաղաք սրբապատկերով (Իկոնա): Ինչպես հաստատում են հնագետները, քաղաքը իր

ծաղկման առաջին ժամանակաշրջանն ապրել է զեռնս մեր թմուկանութիւնից երկու հազար տարի առաջ: Իկոնիուսի վրայով է անցել Քսենոֆոնը, իսկ Ալեքսանդր Մեծը այն եզման է պարսիկներից: Այնուհետեւ Իկոնիուսը եղել է հռոմեական զապութի Քաղաքը որոշ նշանակություն պահպանել էր նաև բյուզանդական դարաշրջանում, շնայած մեծ ազերածութիւններ է կրել արաբների հաճախակի արշավանքներից:

Հերթական ժուռույզման եկվորներին՝ սելջուկ թուրքերին, Կոնիան պարտական է իր կարճատե վիհութիւնը: 1116 թվականին այն եզման սելջուկյան սուլթաններից մեկը՝ Կըլըլ Արսլան I-ը և այնտեղ հիմնեց իր մայրաքաղաքը: Իր պետութիւնը նա անվանեց Թուս (Թոսա, կամ Հոսս անունից):

Ի զեպ առած, ռոսումս բառը այդ ժամանակներից ի վեր զգալի փոփոխութիւններ է կրել: Ասիական տափաստաններից եկած սելջուկների համար Հոսսը կայսրութիւն, գերիշխանութիւն, տիրապետութիւն հոմանիշ էր և այդ պատճառով նրանք իրենց պետութիւնը այդպէս էլ անվանեցին: Բայց այդ նույն բառը եղել է նաև Արևելահռոմեական կայսրութիւն, այսինքն՝ Թյուզանդիայի անունը: Եթոսմա հասկացութիւն մեշ թուրքերն այն ժամանակ մտցնում էին այն ամենը, ինչ վերաբերում էր Բյուզանդիային, իսկ ապա՝ այն ամենը, ինչ կապված էր Հունաստանի հետ: Այսպիսով, օսմանների ըմբռնմամբ ուղղափառ ծագում ունեցող քրիստոնեութիւնը, որը անշառմել էր Հոսսից, եղել է հոսմեական ներկայումս ռոսումս բառը թուրքերին լեզվում նշանակում է մի հօշի, որը ապրում է Հունաստանի սահմաններից դուրս, այսինքն՝ Թուրքիայում կամ Կիպրոսում...

Կոնիան ամենից ազելի մեծ փառքի հասած սելջուկյան մեծ սուլթան Ալանատգինի (1219—1236) կառավարման տարիներին: Բայց այն ժամանակ Ալանատգինից ազելի մեծ հոշակ էր վայելում ռմարի սուլթան Բահանատգին-վելեզը, որն իր որդի Ջելալատգին Թոսիի հետ թնակութիւն հաստատեց Կոնիայում: Հետագայում այդ Ջելալատգինը հոշակվեց Մելլյանա անունով որպէս պարոզ գերբիշնների միարանութիւն հիմնադրու: Իսլամական միտոյիցիզմի այդ ականաժոր ներկայացուցիչը ներկայումս էլ համարվում է իր ժամանակի մեծագույն բանաստեղծներից ու փիլիսոփաներից մեկը:

Գալով Լեռնային Փոքրբնուսանից (այժմյան Աֆղ սնտոանից), նա կոնիալում Հրմենից մի միսաթկական միարանութուն, որը գոյութուն ունեցա՞մ մինչև մեր օրերը: Միշտ է, 1926 թվականին Աթաթյուրը ցրեց դերվիշական բույր թերթները, բայց 1950 թվականից սկսած, երբ իշխանութան զույգ անցա՞մ Մենգերևի կառավարութունը, ամեն տարի ղեկավարներ ամսին (Մեյլանայի մահ՞ման ամսին) նորից սկսեցին Հրապարակային Հանդիսութուններ կազմակերպել նրա Հետևորդների՝ սպարոզ դերվիշների մասնակցութամբ:

Այդ էկզոտիկ, Հրապարիշ Հանդիսութուններին Հա՞մաքմում են բազմաթիվ Հանդիսատեսներ, և ամենից առաջ օտարերկրացի զբոսաշրջիկներ: Իրենց՝ սմելիներին, այսինքն՝ միաբանութան անզամենի պատկերացմամբ, իրենց միսական պարերը բուրբո՞ղին արժեատ չեն, այլ չակ Հա՞մաթի մի տեղ, էքսոտոզի մի զի՞ճակ, երբ Հոգին մրանում է ասածս Հեա:

Հանդիսութունն սկսվում է կեսմայա մի օնտիարանո՞ղո: Մե ակնոցո՞ւմ կույր երգիչը կոկորդային ձայնո՞ւմ սկսում է երգել մի ոգեշունշ երգ: Դերվիշները, ոտքները տակներին խա՞մանած, անշարժ նստած են Հասակին և չսում են նրան: Նրանք իրենց Հոգին ունեն Ֆեսերի նման, բայց ա՞ղելի չարձք, կանան մուգ դարշնազույն թասակներ (Մեյլանայի սիմֆոնիկայո՞ւմ դրանք նշանակում են տապաւարտեր), մուգ գույնի թիկնոցներ, որոնք խորհրդանշում են շիրիմներ, և լայն սպիտակ շրջազգեստներ՝ սչալուններ: Ինչպե՞ս ին՞՞՞ս բացատրեցին, այդպիսի զգեստը պետք է նշանակի մեռածների Հարութուն և Հա՞մաթիական կյանք ասածս մեղ: Մի ինչ-ոյ պահ բույրը միասին մեկ մարզու նման հակատները խփում են Հատակին: Ապա տեղներից զեր են թըռչում և սահուն քայլերո՞ւմ սկսում են շարժվել առաջ: Նրանց օտընից գնում է օտաշնորոզը՝ կանաչ թիկնոցո՞ւմ և կանաչ թասակո՞ւմ: ԵՊարոզները կանգնում են երես առ երես, զույգ տալիս ու շարունակում քայլել: Ապա շարք են կանգնում և Հանում թիկնոցները: Մրնգի միայար Հնչունների ու թմբուկի զարկերի ուղեկցութամբ սպիտակ շրջազգեստներո՞ւմ և կանան թասակներո՞ւմ դերվիշների ուղիվ ֆիգուրները սկսում են պտտվել՝ սերզբում գանգաղ, ապա ա՞ղելի արագ ու արագ, իսկ նրանց շարքը ծածակում են զանգաղաման սպիտակ շրջազգեստները: էքսոտոզի արտահայտութունը գեմքերին Հոյի նման պտտվելո՞ւմ իրենց առանցքի շուրջը, նրանք պահպանում են բացարձակ Հա՞մաթու-

բանչուսթյուն: Բայց զբա փոխարեն պատգամ է նրանց նայալ-
ների գլուխք: Հանկարծ, ափնի հիշա այն պահին, երբ նրանց
մարմինը այնու նրանց չի ենթարկվում, նրանցից մի քանիսը
կարող կանց են առնում՝ կարծես քարանձամ են ու կանգնած
մնում արձանի պես, մինչև որ անշարժանան նաև մյուսները:

Երածշաուսթյունը լսում է, շրջագլխատների փնշերն ընկնում
են ծաղիկների թերթերի նման, վերահաս բուսական զազարի
պահին լսվում է, թե ինչպես մեկը Ղուրանից մի քանի տուն է
կարգում: Եվ այսպե նորից սկսվում են պատժական շարժումները:
Փերվիշները պատգամ են իրենց շուրջը և միամտանակ հտտա-
կին գծված շրջագծերով, որը պետք է նշանակի մուրաղիների ու
տառզերի պատյալը իրենց առանցքի և արևի շուրջը... Ինչ-որ մի
պահ այն սպարողները նորից են քարանձամ կրճերին խաշա-
նած ձեռքերով և գլուխ են տալիս Ենթաշրջանին: Նրանց գեմ-
քերից քրահնք է ծորում: Մկավում է ազոթքը և խանդավառ եր-
զնցողութունը: Մինչև ուղնուծուծն են թափանցում գերվիշների
ստելյամ ալեյքումս գոյությունները և որպես արձագանք Եալեյքում
սեւյամս պատասխանը:

Ներկայացումը վերջանում է, Կախարչված Հանդիսատեսները,
որոնք նստած էին դահլիճի պատերի աակ, սկսում են լսու ցըր-
վել: Երևում է, որ ներկաների մեծ մասը (բառացությամբ օտար-
երկրացի գրոսաշրջիկների) գերվիշների հետ միասին վերադարձ
են կրոնական էրոտադի միճակը, լնայած դահլիճի մուտքի մաս
տիրող ուրախ տունավաճառի մթնաշրթոխն՝ հուշանվերներ վա-
ճառողների բացականչութուններն ամենևին չեն նպաստում
կենտրոնանալուն: Բայց, պարզվում է, որ դա ես նպաստում է
Ջելուլետողին Ռումիի փիլիսոփայությանը, որի համար մահը,
որպես միացում աստծու հետ, եղև է գերազույթ երանություն: Եվ
ես իր հետևորդներին կտակել է ուրախանալ իր մահվան օրը:

Մեւյանայի հետևորդները, որի հոգևոր ազդեցութունը սա-
բածվում է Ռուրքիայի սահմաններից գուրս, Սիրիայի և Իրաքի
զբա, զգալի շափով հեռացել են ազանդական խալաֆից: Ասենք
իրեն՝ Մեւյանային էլ խորթ չեն եղել պարսկական առասպել-
ներից ըստած պանթեիզմը, Պլատոնի փիլիսոփայությունը և
նույնիսկ քրիստոնեությունը:

XIII դարի փիլիսոփայի վեհության կեիքը նկատվում է նաև
մամանականից Կոնիայի վրա:

Եսանութները լեփ-լեցուն են հուշանվերներով, որոնց վրա պատկերված են Մեղյանան և պարոզ գերվիշները: Բայց գլխավորը նրա գամբարանն է, որը վեր է խալանում քաղաքի վրա: Այդ հեազույն վանքի ներսում կան XIII դարի սելջուկյան արվեստի իսկական գանձեր: Արդեն վանքի արևի լույսով ողողված իջնանաստներ, որտեղ կարհալում է շատովանք և քրքում են ազավելիները, հազեցված է մի առանձնահատուկ տեղրգոգությամբ և մասասուզությամբ: Զորս կողմը գերվիշների յուսավոր խցերն են, իսկ կենտրոնում՝ մզկիթը, որտեղ այժմ կազմակերպված է Թանգարան: Մզկիթին հարում է Մեղյանայի ու նրա մերձավորների գամբարանը, որի կոնածն ութանկյունանի գմբեթը, որ բնորոշ է սելջուկյան դարաշրջանի համար, շարված է բաց կանաչագույն շնարակված սալիկներով՝ ոսկեզօծ նկարներով:

Նման գամբարաններ կարելի է տեսնել ուրիշ տեղերում էս, որտեղ իրենց հեաքն են մոզել Թուրքական ցեղերը: Բացառված չէ, որ առաջին սելջուկները փորձել են քարի մեջ պատկերել այն վրանի կոնածն տեսքը, որում ապրել են իրենց քոչվոր նախնիները:

Առաջնում և հիացնում է նախկին մզկիթի ոսկու և շնարակի տառասությունը, իրենց պուշեերով, հարստությամբ ու նրբագեղությամբ հեքիաթային դարդաքանդակները: Մեղյանայի ու նրա վաճառն մերձավորների գերեզմանները ծածկված են սթանչնչի կանաչ-երկնագույն մետաքսով ու թավիշով. ծածկոցների վրա ունեն թելերով ասեղնագործված են արևելյան զարդանկարներ և մի քանի առն Ղուրանից: Գնա կենդանության ժամանակ փառքի հասածների գերեզմանների գլխավերևում գրված են բարձր շալմաներ: Ուշագրություն է գրավում Մեղյանայի հոր գերեզմանը. նրա գազազը ոչ թե պատկած է, այլ կանգնած, քանի որ, ինչպես առասպելն է պատմում, ամառի սուլթանը մտնելու ժամին վեր է կենում անկողնուց և ընդառաջ գնում Մուհամմեդին, որը ցած էր իջել նրա հետ տեսակցության ունենալու համար... Եվ այդ ամենը ողողված է գունավոր վրարամներից թափանցող լույսով: Մզկիթներում՝ ապակեպատ քուցափնդկերում, հավաքված է հարուստ զարդանկարներ ունեցող ձեռագիր Ղուրանների մեծ հավաքածու. ամենահին Ղուրանը ունի գրեթե հազար տարվա պատմություն: Գրանցից մի քանիսը լուցկու տուփի լավ են: Ակամա մտածում էս, թե նկարչին ինչպես է հաշոգվել մտադազմի այգրան փորրիկ թերթերի վրա գեանդել սուրբ գրքի արա-

քրեկն զորոգագիրք, և զեռ տեղ էլ գտնել զբքի լուսանցքներում
բազմագույն զարդանկարների համար: Հաճանքար, այդ աշխա-
տանքը կարող էր կատարված լինել միայն խոշորացույցի օգ-
նությամբ: Այստեղ են հաճաքված նաև պաշտամունքի այլ
սուարկաներ՝ հազվագյուտ փոքրիկ գորգեր աղոթքի համար
(զրանցից մի քանիսն ունեն յոթ հարյուր սարվա հետիցուն),
իրենց զեզեցկությամբ զարմանալի արծաթե դրվագված մոմա-
կալներ, վարպետորեն պատրաստված փայտե զբեկալներ Ղու-
րանի համար, գերփշիների հին զգեստներ: Եվ այդ ամենը մեզ
հետ միասին ուշադրությամբ ու ակնածանքով դիտում են բազ-
մաթիվ մարդիկ, որոնց մէջ առանձնապես շատ կան կանաչք ու
մերեր: Բայց կան նաև երիտասարդներ: Ինչպես երևում է, պարզ
զերվիշխների միաբանության միատեղական սիմվոլիկան իր ներ-
գործությունն է ունենում նաև այսօր...

Սելլուսիզյան շրջանի շենքերի մեծ մասը պահպանվել է մինչև
մեր օրերը: Գծրախարար, սշինչ լի մեացել Ալանագինի երբեմ-
նի սքանչելի պալատից. վերջինս XIII դարում իր իշխանության
տակ միավորել էր Փարս Ասիայի զգալի մասը, և շինարարական
գործում ունեցած հաջողությունների համար նրան անվանում են
Սելլուսիզյան Հուսթինիանոս: Միշտ է, Ալանագինի կանաչապա-
ստի դազաթին կանգուն է մնացել նրա իսկ կառուցած և մինչև
այժմ՝ գրեթե անփոփոխ մեացած մզկիթը:

Առանց գմբեթի այդ մզկիթը իրենից ներկայացնում է սել-
լուսիզյան հին նորատարապետության կլասիկ օրինակ: Ամբողջո-
վին քարից կերտված և մեղմ անհամաշափ այդ մզկիթը հիշեց-
նում է օտարականների արարական մզկիթները Կարգվայում և Կա-
հիրի մի քանի մզկիթներ, նրա սրածայր կամարները հենված
են հունական զեզեցիկ խոյակներ ունեցող քառասուններկու սյու-
նների վրա: Սակայն, պետք չէ զարմանալ զրա վրա. չէ որ Կոնստան-
դին Իկոնիտումն է: Աղոթքի անթիվ բազմազույն փոքրիկ գորգե-
րից քարե հասակը իրենից ներկայացնում է խոյտարգեստ մի
պատկեր: Այդ մզկիթում զգում ես մի ցուրտ շունչ և վանական
մենակեցություն, բայց միաժամանակ նաև խորհրդավոր վեհու-
թյուն:

Մենք Թուրքիկ կերպով դիտում ենք Ինչև միևարե (Շքեզ մի-
նարե) հին մզկիթների շենքը, որը նույնպես վերաբերում է XIII
դարին: Այժմ այդ միևարեից, որը, ի դեպ, այնքան էլ հոյակապ
չի թվում, մնացել է միայն մեկ երբորդը. մեացած մասը փռվ է

եկել կայծակից՝ 1901 թվականին Պահպանվել է իր նորագեղությամբ սքանչելի «Ժանյա կանանա» շքամուտքը՝ սելչուկյան արվեստի ամենագեղեցիկ ստեղծագործություններից մեկը։ Իսկ բեզճանուր առմամբ, այսօրվա Կոնիան այնքան էլ հետաքրքիր չափ քան շուրհի։

Կենտրոնական մասից բացի, ամբողջ մնացած քաղաքը, որը քիչ թե շատ մաքուր է ու կանոնավոր՝ թուրքական մյուս քաղաքների համեմատությամբ, ավելի շուտ հիշեցնում է մի մեծ գյուղ։ Այստեղ, ինչպես նաև Անատոլիայի մյուս վայրերում, փողոցներում կարելի է տեսնել նախշերով զարդարված սալեր...

Աելչուկյան այն հայանի ասացվածքը, թե՛ սողջ աշխարհը ման արի, քայց ամենից ասոջ Կոնիան ան՝ ա, մեծ վերապահությամբ միայն կարելի է կերտանել ներկայիս քաղաքի նկատմամբ։ Ընդհակառակը, երբ հեռանում ես քաղաքից, հիշողությամբ մեջ մնում են միայն Իկոնիայի պարիսպների ավերակները, իսկ Իկոնիան նույնիսկ իր տարածքով երկու անգամ ավելի մեծ էր, քան ներկայիս Կոնիան...

ՕՍՄԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԲՈՒՐՍԱՆ

Իմ առաջին ուղևորությունը երկրում գնացի Բուրսա էր, և ես այդ ժամանակ կարողացա սեփական աչքերով տեսնել ու համոզվել, որ անատոլիական լանդշաֆտը լի է խիստ հակադրությունների։ Ես եմ մնացին մտալը, լիբի, նվազագույն, բուսականությունից անգամ զուրկ լեռնայան շերտ։ Չորս կողմը փակված է արտավայրերի հյուսիս կանաչը, իսկ ճանապարհի երկայնքով ձգվում են ծաղկափթիթ մրգատու ծառերն ու բրդաձև բարդիները, որոնք հեռվից թվում են որպես բարակ ծաղկաբույլեր։ Որքան ավելի ենք մտանում Բուրսային, այնքան ավելի փարթամ է դառնում կանաչը, և զգվար է համարտալ, որ մեր աչքն նույն Անատոլիան է։ Այստեղ արգամանդ զեզնահողի ամեն մի կտորը հերկված է, ծառատնկված, ցանված։ Բուրսան մի մեծ այգի է կամ, ավելի ճիշտ, մրգատու այգի, որն իր պտուղներն է մասակարարում ամբողջ Թուրքիային։ Այդ քանը քացատրվում է շատ պարզ՝ խոնավության առատությամբ. Բուրսայի շրջակայքում գեանի տակից բխում են մտա շորս հարյուր աղբյուրներ ու աղբրակներ. ահա թե որտեղից է այդ փարթամ բուսականու-

Յյունը, որը կախարհում է անշուր, գորշ, քարքարաւ Կենարտեական Անատոլիայից եկող ճանապարհորդին:

Լանդշաֆտը շեշտակիորեն փոխվում է, Հենց որ մտակնում եւ սրտայայտի վիշակի՞ն բաներով վաճանակին: Հեւվում, Ակարչի պատկերած ֆուէի նման բարձրացել է գորշ կապույտ մուշկ Ալուզագ լեռնային զանգվածը: Հին Բյուֆանիայի այդ Օլիմպոսի գագաթը միշտ պատած է ձյունով: Իսկ ճանապարհին ավելի մտաւանում են ստոփներ ու բարդիներ, իսկ ավելի հաճախ՝ մուշկ կանաչ կանիկեր: Այդ սգերեզմանայինն ծառերը մեզ հիշեցնում են, որ մտակնում ենք Բուրսային՝ օսմանական արտշին սուլթանների պանթեոնին, մի քաղաքի, որն այսօր էլ այրում է վեց դար առաջ իր հասած կարճատև վատրի հիշատակով: Բուրսան մեզ դիմավորում է ճանապարհի երկայնքով շարված դեղձի ու նշի ծաղկած ծառերի սպիտակ վարդազուն փրփուրով:

Բուրսան քնկամ է Նիլյուֆեր գետի բերքառատ հովտի կենտրոնում: 240 հազար քնակիչ ունեցող քաղաքը հանելի արգավորութուն է թողնում իր մարբութեան և կարգ ու կանոնի, ինչպես նաև նրա քնակիչների սիրայիրութեան ու հյուրասիրութեան շնորհիվ: Բարչայցական մուսուլման մարդկանց եւ այստեղ հանգրւայեցի ավելի շատ, քան Թուրքիայի ուրիշ որևէ վայրում:

Քաղաքի որ մասում էլ որ լինեք, ամեն մի նեղ փողոցից անգամ երևում է վեհաբանը Ալուզագը: Բուրսան ունի յուրահատուկ մեկրակիլիմա: Անկարայի բարձր լեռնային նոսր օդից հետո մարդ այտեղ հեշտութեամբ է շնչում: Սվ կրակակն էլ կարծես առանձնահատուկ է, ուշ թուրքական: Բուրսան հիշեցնում է Ֆրանսիական Պրովանսի կամ Իտալիայի փոքրիկ քաղաքները:

Սակայն, իրականում Բուրսան ամենախսկական թուրքական քաղաք է, բացառութեամբ, գրեթե, Կոնիայի: Նա պատմութեան մեջ մտել է ամենից առաջ որպես օսմանյան առաջին սուլթանների մայրաքաղաք և ուղղ ժամանակներից պահպանել է դեղիցիկ հուշարձաններ: Այստեղ չկա տարբեր մշակութիւնների այնպիսի միահյուսում, ինչպես, ասենք, Սաաժրուլում, Իզմիրում կամ Անկարայում: Սրբի, Հենց միասնութեան ու ներդաշնակութեան են, որ Բուրսան դարձնում են մի իսկական մարդաբխ՝ թուրքական մյուս բոլոր քաղաքների մեջ:

Բուրսան զոյսութուն է ունեցել շատ վաղուց, երբ առաջին օսմաններն անգամ դեռ ուր չէին գրել անատոլիական հողը: Քաղաքը հիմնադրվել է մեր դարաշրջանից առաջ III դարի վերջին

Քյուսթանիայի թագաժոր Յրուսու 1-ի կողմից՝ հունական աշխարհի ամենաբարձր օլիմպոսներից մեկի ստորոտին։ Բուրսան եղել է Հոսմի գեթ Միհրզատի մզած պայքարի ասպարեզ, իսկ մեր գարաշրջանից առաջ 74 թվականին ամբողջ եահանգի հետ միասին ժուել է Հոսմեական կայսրութեան կազմի մեջ։ Պլինիոս Կրտսերը իր եամականերում այդ քաղաքը անվանում է Եմրուսիսս ազ Օլիմպուսի։ Քյուզանդական կայսրութեան ժամանակներում քաղաքը համարի ձեռքից ձեռք էր անցնում, նրա վրա հարձակվել են պարսիկներն ու արաբները, մինչև նրա պարթևացներն էին հասել սելջուկները, իսկ հետո արևմուտքից եկան խաչակիրները։ Քաղաքում ամենից ավելի երկար մնացել են բյուզանդացիները։ Այն ժամանակ յոթանասուն կիլոմետր հեռավորութեան վրա գտնվող նիկեան (այժմ Բոզնիկ) նույնիսկ եղել է բյուզանդական մի վաղանցիկ պետութեան մայրաքաղաքը, հենց այն ժամանակ, երբ խաչակիրները շոյրորդ արշավներում գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը։

Ինչպես Բուրսայում, այնպես էլ Բոզնիկում այդ ժամանակներից ոչ մի հուշարձան չի մնացել։ Եվ հիմա դժգոյք է պատկերացնել, որ զա հենց այն նիկեան է, որտեղ IV դարում Կոստանտին կայսրը սարքում էր շքեզ խրախճանքներ, որոնք եկաքազգրված են քրոնիկաներում, որ հենց այստեղ էր, ուր ծիրանի հազած կայսրը նստում էր սկիզբ գա՛հին, որպեսզի զլխավորի հերետիկոս Արիստին դատապարտելու համար նիկեա ժամանած 350 եպիսկոպոսների ժողովը։

Բյուզանդացիները ոչ մեծ քնդմիջումներով այս երկրում իշխել են մինչև 1326 թվականը, երբ թուրքական սուլթանների գիտատիայի հիմնադիր Օսմանը, կատրելով պաշարված Բուրսայի գիմադրութեանը, այն գործրեց իր մայրաքաղաքը։ Հենց այդ ժամանակ էլ սկսվեց այդ քաղաքի ամենամեծ փառքի ժամանակաշրջանը, և թեպետ այն երկար շտեմց, բայց բավական եղավ, որ Բուրսան այսօր էլ շարունակի ապրել նրա փայլով, Օսմանի ժառանգները, և տառչին հերթին նրա որդի Օրխանը, զեռ քառասուն տարի շարունակ քնդարձակում ու շենացնում էին մայրաքաղաքը։

Բուրսայից օսմանյան սուլթանները արշավանքներ էին կազմակերպում զեպի Բյուզանդիա։ Սակայն շուտով քաղաքը մայրաքաղաքի իր նշանակութեանը գիշեց Ազրիանապոլիսին (այժմ էգիրեկ), որը օսմաններին հնարավորութեան ավեց արևմուտքից

չըջապատելու Կոստանդնուպոլիսը, Պաղարկելով վարչական մայրաքաղաք լինելուց, Բուրսան մնաց որպէս օսմանկերի հոգեօր կենտրոն. այստեղ էր տեղի ունենում սուլթանների թագադրութիւնը, այստեղ էլ թաղում էին նրանց: Ի դեպ, 1414 թվականին Բուրսա ժամանեց լեհական առաջին գիմնապետական միսիան, որը, Հիշում ասած, առհասարակ եվրոպական առաջին գիմնապետական միսիան էր դեպի Քուրքիս:

1453 թվականին Կոստանդնուպոլիսի գրավումով ավարտվում է Բուրսայի փառքի պատմութիւնը, թեև օսմանյան կառավարողները, ինչ-որ ժամանակ դեռ շարունակում էին այնտեղ դամբարաններ կառուցել իրենց համար:

Օսմանյան առաջին սուլթանների շինքերը քաղաքում, որոնցով կարելի է դատել զարաչըջանի ճարտարագիտութիւնը և արվեստի վեհ գեղեցկութիւնը, պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Դրանցից ամենից ավելի նշանավորներն են Աշիլ շամին (Կանաչ մզկիթը) և Աշիլ թյուրքեն (Կանաչ դամբարանը): Այդ պատճառով չէ արդո՞ք, որ Բուրսան կոչում են Կանաչ Բուրսա: Աշիլ շամին, որի շինարարութիւնն սկսվել է Մեհմեդ I սուլթանի օրով (1413—1421) և ավարտվել 1424 թվականին, մեծ համբավ է վայելում այն րանով, որ իր մեջ ներգնդեցութիւնը գուղակցում է գունավոր հարմարակառու հետ, որով մզկիթը շարված է ներսի կողմից, իսկ դամբարանը՝ դրսից: Սուլթանների գույնը ոչ բաց կապույտ է, ոչ էլ բաց կանաչ, այլ ունի, ինչ անվանում են բծովային այիքո: Ապշում են, որ այդքան տարիներ բծովային այիքոն ոչ գունաթափվել է, ոչ էլ խամրել: Ութանկյուն դամբարանը վերջանում է սրածայր գմբեթով, որը արևի տակ փայլփշում է կանաչ և բաց կապույտ գույների բոլոր նրանգներով: Ինչպէս և Ուլուդաղը, այս դամբարանը կազմում է Բուրսայի բնակարար անբաժանելի մասը՝ այն երևում է քաղաքի բոլոր մասերից: Դամբարանի ներսում են գտնվում սուլթան Մեհմեդ I-ի և նրա բոլոր հարազատների գերեզմանները:

Այն ժամանակի սքանչելի կիրառական արվեստը ավելի քիչ շափով, քան այդ արվում էր ավելի ուշ շրջանի մզկիթների ու դամբարանների կառույցներում, որպէս զարդանախշերի մտախմբելի ոգտագործում էր Ղուրանի սրբազան ասացվածքները, բայց ավելի շատ նկարիչի երեսակայութիւնը ներշնչմամ ֆանտաստիկ պատկերներ՝ վերացական գալարագծեր, ռեալորդած ծաղիկներ,

Հեքիաթային կենդանիներ... Արժեատի որոշ պատճառաններ այդ բանի մէջ տեսնում են Հնգկական մուսուլմանական արժեատի, ուրիշները՝ արարական և պարսկական արժեատի արդեցութիւնը: Հեաորրրրական է, որ այն մարդը, որի ոսկի հեղքերը կյանքի են կոչել կալի գունավոր սալիկների վրա պատկերված այդ ամբողջ Հեքիաթային աշխարհը, հանկուս է Հենց այստեղ՝ դամբարանի պատերից մեկի տակ: Երա անունը Եույնական Մեհմեդ էր, բայց ես ոչ թէ սուլթան էր, այլ պարզապէս Մուկեթին Մեհմեդ, որն այդ անունը վաստակել էր աշխատանքի նկատմամբ ունեցած բուռն կրքի համար:

Ես պետք է խոստովանեմ, որ ինձ վրա անհամեմատ ավելի մեծ ազդեցութիւն զործեց Բուրսայի մյուս սրբութիւնը՝ Ուլու շամին (Մեծ մզկիթը), որը գտնվում է քաղաքի կենտրոնական, անառական մասում: Արաքիներից ես դարձացնում է ոչ այնքան իր զեղեցկութիւնը, որքան լափերով, բայց ինչպիսի հոյակապ տեսարան է բացվում այնտեղից առջև, երբ մզկիթ ես մշանում: Այստեղ տիրում է արևելյան ինչ-որ մի անխոտ գիտերիայի մթնոլորտ: Դա Բուրքիայում միակ մզկիթն է, որի կենտրոնում շարքան է ցայտում, Երա ապակեպատ դմբիթի միջով ներս է թափանցում արեք, և Երա ճառագայթների տակ վարպետներն շինված գույնզգույն ապակիները խողում են ծիածանի բուրբ գույններով և ավելի պարզորոշ են գտնում արարներն սե զարգացրերը սպիտակ պատերին: Իսկ մզկիթի մեղտեցում գույնզգույն գորգիկների վրա ազոթի մեջ խորասուզված մարդիկ ծնկալոց կոացել են փայտե գրահայններին գրված Դուրանների վրա: Ազոթողներից մեկը սկսում է օրամանկիկ ծեծրը, և Հիանայի ակուստիկան Երա ձայնը տարածում է ամբողջ մզկիթով: Մյուսները երեսները զեղի Մեքքա (զեղի միշտոր՝ զեղի բն) դարձած, շնչում են Մարգարիի սուրբ խոսքերը: Երբ անցնում ես այդ մարդկանց կողքից, ոչ ոք չի վրա ուշադրութիւն չի դարձնում: Սուրբ գրքի վրա կոացած ծերուկների այնքան ներքին մտահայեցութիւն արտահայտութիւնը Հենց իսկական Արևելքն է, նման մտահայեցութիւնը նպաստում է մզկիթում տիրող առանձնահատուկ մթնոլորտը՝ շտարվանի անուշիկ կարկաշտիւնը, արևի լույսը և Դուրանի բանաստղերի կանոնավոր զարգացրերը սպիտակ պատերին:

Իսկ Ուլու շամիի պատերից գույս բուրբոցին այլ աշխարհ է: Ծածկած մեծ ու երբեմնի ազմկոտ շուկան՝ իրենց ապրանքը գո-

վարանոց վաճառողները բնորոշ բացականչութուններով Զրո-
տաչրջիկների համար մանր-մուկը վարդարանքների կողքին ցու-
ցադրված են ազգային զգեստներ և դորձվածքներ, տեղական
արտադրության լայնորեն հաշմեխ խաղաղոր սրբիչներ, Մի քա-
նի վաճառողները ցուցադրել են տարբեր շափսերի դուռակներ՝
գրանք և Քուրսայի պարժանքն են:

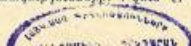
Ազմկոտ շուկայում մեծ գույք շատ շուտ հոգնեցնում է:
Ուղում ենք մի խաղաղ տեղ, Դեպի լեռը՝ հին քաղաքը տանող
լուս փողոցով բարձրանում ենք մինչև Մուրադիկ թաղամասը՝
օտմանական առաջին սուլթանների պանթեոնը: Այստեղի գամբա-
րաններում հանգչում են իրենք՝ սուլթանները, նրանց կանայք ու
զավակները: Բաղամասը իր անունն ստացել է Կոստանդնուպոլսի
եվանոզ Փաթիհի հոր՝ սուլթան Մուրադ II-ի գամբարանից: Ահա
թե ինչ է գրված սուլթան Մուրադ II-ի գերեզմանին. «Արարների
ու պարսիկների սուլթանը, Ալլահի սուվհրը երկրի վրա, սուլ-
թանը և սուլթան Մուրադի որդին, Մուհամմեդի որդին, Բաշա-
զիգ խանի որդին, — թող Ալլահը երկար պահի նրա իշխանու-
թյունը. — Հրամայեց կառուցել այս վիճ կառուցվածքը: Մու-
րադի գամբարանը կանոնավոր և ունի՝ առանց որևէ զարդա-
րանքների: Գամբարանի օւղից զինացր ցույտում է քնական շա-
տրքմանը, իսկ գրանից այն կողմ զեպի երկինք է խոշարել վիթ-
խարի սուխն, որի ընդ արամագիծը հասնում է ասանհինգ մետ-
րի: Այդ սուխն այժմ մտա հինգ հարյուր տարեկան է. այն արե-
կել են սուլթանի թաղման ժամանակ: Անձրևի ժամանակ զմրեթի
անցքից կաթիլները թափվում են հողի բարակ շերտով ծածկված
զազադի վրա: Այդ է նույն Մուրադի վերջին կամքը: Քանի որ,
ինչպես հաստատում է իսլամը, անձրևի շուրջ Ալլահի օրհնու-
թյունն է: Դրան չի կարելի շահմանաչանել, անձրևի շուրջ ասածն
օրհնությունն է շոք ու անշուր Փարս Ասիայի համար: Իսկ շոքս
հարյուր ակունքներից հորդող շուրջ Քուրսայի օրհնությունն է
և հարստությունը:

Սուլթան Մուրադի հասարակ գամբարանի համեմատությամբ
առանձնապես շքեղ է երևում Մեհմեդ II-ի որդի՝ սուլթան Ջանի
գամբարանը. այստեղ կան և դուրեկուսյն ապակիներով լուսա-
մուտներ, և երկնազույն մայրիկայնով պատած պատեր՝ սակե-
զած զարդանկարներով: Այդ գերեզմանից ոչ հեռու հանգչում է
սուլթան Սուլեյման Աքանելիի հարազատ որդին՝ դժբախտ

A 72583

Մուսաօֆան, որին հենդորեն սպանեցին հոր աչքերի առջև... Իր տեսակի մեջ միակ այս պանթեոնում, ոչ մեծ տարածության վրա խիտ կհրպոզ կուտանգլեյ են օսմանյան առաջին սուլթանների ու երանց մերձավորների մոտ քան գերեզմաններ: Պանթեոնը թաղված է Շյուդաատարած ստոխների, դեպի երկիրն ալաղոզ եռմիկների և ժողջոզ եռեկեխների ու նորնշեկեխների կանաչի մեջ... Խշխշում են տերևները, կարկաչում՝ շաարվանները: Այստեղ մեզ համահում է արաասուզոր հանգստի ու անխոսով մտորմունքի արամադրություն: Հավանարար, եման սնդորը օսմանյան տիրակալների հավթեռնական հանգստյան վայրում պետք է որպես վարձահատուցում ծառայը կենդանության ժամանակ երանց կատարած արյունաչի գործերի համար, էրը եղբոր կամ որդու սպանությունը ամենասուլթորական քանն էր: Հետաքրքրական է, որ ոչ այլ ոք, քան Մուլեյմանի ու Ռեկադյանայի որդի սուլթան Մելիմն էր, որն իր գահի համար պարտական էր շարանեկգորեն սպանված իր եղբորը, հրամայել էր, որ այդ այգի-գերեզմանաուուներ քեմանգլի դրախտի: Այդպես է գրված Մուրադգլիի մուարթի մոտ:

Այսօրվա Քուրսան մի հնագույն թանկարժեք քար է, որը կարծրացել է իր վեհություն մեջ: Մակայի ավելի խելամտորեն զարգանալու զեպքում քաղաքն այսօր էլ կարող էր արժանի լինել իր վաղեմի փառքին. զրա համար ես ունի ավելի շատ տեղություններ, քան որևէ այլ քաղաք, և ամենից անաշ՝ արգավանդ Շոյ և անսպաս խոնավությունն Քուրսան իր շրջակայքով աչքի է բնկնում երկրագործության բարձր կուլտուրայով և մրդերի վերամշակման արդյունաբերության խոշորագույն կենտրոն է, ինչպես նաև մետաղաբ, իսկ վերջին ժամանակներից էլ՝ բրդի արդյունաբերության կենտրոն: Քուրսայի սքանչելի գիրքը, փարթամ բուսականությունը և կլիմայական զերապանց պայմանները նրան հնարագործություն են տալիս դասնալու նաև մի հրապուրիչ վայր զրոսաշրջիկների համար: Արդեն այժմ Ուլուդադի գաղաթին կառուցված նրկու հարմարավետ հյուրանոցները բնորոշում են և՛մետալիս սպարաթի սիրահարներին: Քաղաքի ներսում զրոսաշրջիկների համար կառուցված հյուրանոցում խոզովակներով հուսում է երկաթ պարունակող չուր՝ Ցելսիուսի 35 աստիճան տաքությունով: Դեռևս Բյուզանդական կայսրության ժամանակներում հարյան էին Քուրսայի բաղձաթիվ հանգային աղբյուրների բուսական արժեքավոր հատկությունները: Քվում է, հենց այստեղ

Էր ամեն ասորի սչրնորս գալիս Քեղզարա կայսրուհին իր շքա-
 չազարանոց շքախմբով. պահպանվել են ս՛հին քաղնիքին ավի-
 րակները, որանց նա յազանում էր. Գրանից ոչ չնայ գանձուց
 XVI դարի շեռք քաղնիքումս հոսում է յսթանասուն աստիճանա-
 նոց բնական ծծմբային շուր: Այն ժամանակից, այսինքն՝ XVI
 դարից, ծծմբի այդ աղբյուրների սգապարծման մեջ ոչինչ չի
 փոխվել: Բաղնիքի կանանց բաժնում (աղամարզկանց բաժին
 նա շտեսա) պատերից կախված են թուրքական հին փորագրա-
 նկարներ, հիշեցնող պատկերներ, որանց պատկերված են կա-
 նայք՝ երեխաների ճեա: Բաղնիքում հավաքվում են, որպեսզի
 ժամանակ անցկացնեն՝ մեկ-երկու ժամ նստեն շոգեսենյակում,
 յազանան ընդհանուր ավազանում, բամբասեն: Այսանց կենտրո-
 նացած է մի յուրատեսակ հասարակական կյանք: Եվ այս ան-
 սակնաից նույնպես գրեթե ոչինչ չի փոխվել սովանյան ժամա-
 նակներից: Մթրսուհիները միմյանց հրավիրում են բաղնիք,
 ինչպես մեզ ժոռ (էնհասաանում:— Փ. Պ.) հրավիրում են թեյի,
 գրասանքի կամ ծիպարուսանքի, և այնանց անցկացնում են մի
 քանի ժամ, հյուրասիրում միմյանց, խմում, ուտում, նարզիլն
 կամ ծխամորճ ծխում, պննվում են, զուգվում քիչ-ա արնպես,
 ինչպես հարձնում:— Իր հուշերում այսպես է նկարագրել
 բժիշկ Վլադիսլավ Ծարլոնովսկին, որը 1837 թվականի հուն-
 վարյան ապստամբության ճշումից ճեառ ապաստան էր գտել
 Քուրքիայում և աշխատել էր ճենց Քուրսայում:

ՍՏԱՄԲՈՒԼԸ «ԳՈՐ»-ՈՎ Ե ԽՈՍՈՒՄ ՊԱՏՄԱԹՅԱՆ ՀԵՏ

Իմ առաջին հանդիպումը Քուրքիայի ճեա միայն հաստատանց
 իմ պատկերացումը նրա մասին որպես էկզոտիկ երկրի: Երե-
 կոյան Սասմբուլը, եթե նրան նայես վայրէջքի գնացող ինքնա-
 թիոի յուսամուտից, հազարավոր յույսերով փայլվող մի քա-
 զար է արնելյան ճեքիաթից:.. Այդ ասպարուսիյունն է՛լ ավելի
 ուժեղացավ, նրբ մենք ժոռնցանք քաղաքի ըրզկերի պարիսպ-
 ներին: Այդ կիսավերակ տաամնավոր պարիսպները, որանք երե-
 կաները շոռ գնդեցիկ յուսավորվում են յուսարմակներով, հի-
 շում են V դարի համեմական տիրապետության ժամանակները,
 Բյուզանդական կայսրության ծաղկումն ու անկումը: Եվ թեպես
 քաղաքը փոխել է թի՛ իր տիրակալներին, և թի՛ իր անունը, նա
 արգեն հարյուրավոր տարիներ արանից օտաջ իր անշնչելի՛ կնիքն

է զքել մարդկութեան ամբողջ պատմութեան վրա: «Պատինա իս-
տորիս (սՊատմութեան գանձարան») բարերը ամենից ազիջի-
շատ Հևեց սազում են Ստամբուլին, և զա առանձնապես այլի է
զարեում, երբ քաղաքին ծանոթանում ևս երեկոյան և երբ խա-
վարն ու զեզեցիկ լուսային էջեկաները իրենցով քարցնում են
Ստամբուլի բերդերի պարիսպներին Հարող թաղամասերի ողջ-
թշվառութեանն ու աղքատութեանը:

Հազիվ էի ևս հաջորդ առաջատ դուրս եկել Ստամբուլի փո-
ղոցները, և արեւելյան կախարդանքի իմ տպագորութեանը ջրվեց:
Իմ աչքերի առաջ ևս տեսա անկանոն ու քառասային ձևով կիտ-
ված վաղնիի Հարմարավեա շենքեր ու ժամանակակից պաշտա-
նիք, որոնք վկայում են միայն վատ նաշակի մասին, և մեղու-
ների պարս շիշեցնող աշխույժ ու խաշտարգեա, աղմկարար
քաղմութեան: Քաղաքի արտաքին տեսքի մեջ եղած այդ հակա-
դիր պատկերները կարծես աննկատելիորեն միաձուլվում են մի-
տարասեւ, քայց անուամենայնիվ մի ներգաշնակ ամբողջու-
թեան մեջ: Երկու և կես միլիոն բնակիչ ունեցող Ստամբուլը՝
աշխարհում միակ քաղաքն է, որն ընկած է երկու մայր ցամաք-
ների վրա: սրանք միմյանցից բաժանված են Բոսֆորի սառը և
պզտոյ ջրերով: Մաս երեսուն կիլոմետր երկարութեան ունեցող
սարատեղեկան տեսակետից կարևոր նեղուցն այդ մասում քա-
ղաքի ասիական մասը բաժանում է եվրոպականից: Բոսֆորը
ափելի շուտ նման է մի լայն ու շրտաատ զետի, ամենանեղ տե-
ղում երա լայնութեանը հասնում է ընդամենը հինգ Հարյուր հի-
սուն մետրի: Բայց միայն դրանով չի որոշվում լուրատեսակ քա-
ղաքի աշխարհագրական դիրքը: Քաղաքի եվրոպական ափին ըն-
կած մասը Ոսկեղջյուր ծովածոցով բաժանված է Հին Ստամբու-
լից, որը, Հոսմի նման, բարձրացել է յոթ բլուրների վրա: այս-
տեղ կան քաղմաթիվ մզկիթներ, բյուզանդական ու օսմանեան
ճարտարապետութեան սքանչելի հուշարձաններ, և Ղալաթայի ու
Պերայի կեղծ արդիական, անպանույժ գործարար թաղամասեր,
որոնք այժմ կուլվում են Քեյսոլու: Ոսկեղջյուրից այն կողմ սառը
Բոսֆորը խառնվում է Մարմարա ծովի սառը ջրերին, որի ափա-
գետ լողափերը նույնպես կազմում են Ստամբուլի տերածան
մասը:

Ինչում է Ստամբուլի անկրկնելի գեղեցիկութիւնը: Կծկար է ասել: Արդյոք նրա գեղատեղի ժուռումուռ փողոցները, որոնք մեյրի շէշապիտքին բարձրանում են վեր, մերթ իշնում ցած: Իսկ դուրս հին պարիսպների, փարթամ կոնաչի և հրեք կողմից քաղաքը սղոզող չրի ներդաշնակութիւնը: Ստամբուլի պատմութիւնը մինչև հիմա էլ զեռ կենցաղի է իսրայէլական հին փայտաշէն անկրում՝ փողոցների վրա կախած իրենց պատշգամբներով: Այդ պատմութիւնն ապրում է զեպի վեր պաշտպան միակարեների ու բյուզանդական շենքեր հիշեցնող անթիվ-անհամար մզկիթների գմբեթաձև կամարների մեջ, որոնցով ամանյան սուլթանները զարգարել են մայրաքաղաքը: Մինչև այսօր էլ զեռ ապրում է նաև Ստամբուլի բյուզանդական անցյալը, եթէ ուզում ես քաղաքի տեղագրութիւնը իմանալ: Բյուզանդիայի պատմութիւնը, ազգա պետք է գիտա քաղաքի այն մասը, որը կարծես եսանկլան նման ընկած է բերդի պարիսպների, Սոկեղջյուրի և Մարմարա ծովի միջև:

Արդեն մեր գարաշրջանից առաջ VII դարում գործական Մեզարա քաղաքից նշած կիսաառապելական Բիզասը այսօրեղ հիմնել էր Բյուզանդիոն քաղաք-ամրոցը, որտեղ բնակութիւն էին հռոմայէն հույն գաղութարեակները: Սակայն Բյուզանդիայի իսկական պատմութիւնը սկսվել է 330 թվականին, երբ Հոստանկան Կոստանդին Մեծ կայսրը Քոսթոքի հունական գաղութի դեմ տարած հաղթանակից հետո քնդարմակեց ամրոցը և այն հայտարարեց իր մայրաքաղաքը, որը և առիճով պատվին կոչվեց Կոստանդնուպոլիս: Մի քանի տասնամյակ հետո անգի ունեցավ Հոստանկան կայսրութիւն վերջին բաժանումը արեւմտայան և արեւելյան թագաժորութիւն (վերջինս՝ Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքով), իսկ այն բանից հետո, երբ 476 թվականին րուն Հոստը նվաճեցին վերանախան բարբարոսները, Կոստանդնուպոլիսը դարձավ կայսրութիւն միակ մայրաքաղաքը: Այս քաղաքը, ինչպէս մի ժամանակ Աթենքը, իսկ ապա նաև Հոստը, սկսեց կատարել ամրոցը Միշերկրածովյան շրջանի քաղաքական ու հոգևոր կենտրոնի գեր:

Այսպիսով, Բյուզանդական կայսրութիւնը, որը Հոստեական էր իր անվանումով և հունական՝ իր էութիւնով, քայք մնացել էր արեւելյան մշակութի ազդեցութիւն տակ, դոյութիւն ունեցավ ավելի քան հազար տարի: Այն մամանակաշրջանում, երբ հեռամենաց Եգիպտոսն ապրում էր միջնադարյան գաւառը:

շանք, աշտեղ՝ ընօր Հոսմումս, այսինքն՝ բյուզանդական Կոստանդնուպոլսում, ծագկում էին արժեանքն ու մշակույթը: Ժամանակակիցների վիչյություններով, Կոստանդնուպոլսը եղել է ամենահարուստ քաղաքը աշխարհում: Արտանայրգ ուժեղ է եղել Բյուզանդիայի Հոգևոր, կրոնական կյանքի, ինչպես նաև գեղարվեստական մշակույթի ուղեցույցները հարևան երկրների վրա: Արևելյան Ազրադայի համար Բյուզանդիան եղել է քաղաքակրթության նույնպիսի մի կենտրոն, ինչպես իր ժամանակ Հոմեր և չափնական քաղաքակրթությունը Արևմտյան Ազրադայի համար: Այսպիսով, ընօր Հոսմս անժամանակը պատմականորեն արդարացված գուրս էկազ, թեև հենց նրա Հիմնադրման պահից հունարենը եղել է Բյուզանդիայի եկեղեցական լեզուն, իսկ VIII դարից սկսած դարձավ նաև պաշտոնական պետական լեզու չափնականի փոխարեն:

Կայսրը իրեն համարում էր աստծո փոխանորդը երկրի վրա, և ինքը, այլ ոչ թե հեռավոր Հոսմում նստած պապն էր լուծում կրոնական վեճերը Երեսուստի երկակի կամ եղակի բնության մասին: Երբ երկրի վրայի այդ սառածաձային մարմնագործանքը բռնափորսւթյունը անտանելի էր դառնում նրա հպասակների համար, ապա նրանից ազատվելու սրակ միջոցը մնում էր սպասությունը անկյունից: Եթե չեմ սխալվում, բյուզանդական 107 կայսրերից 65-ը կամ սպանվել են, և կամ սպառզապես խեղճվել կամ սապալվել: Երևնց պայտասկան խորքագանքների համար անրակալները չալնորեն սքալում էին երբեքինների ծառայություններից, սրբ հեռազայում կրկնվեց Օսմանյան դոան արքունիքում, չիշա է, մի քիչ այլ ձևով...

Մինչ այդ արժեստը ծագկում էր ապրում:

Բյուզանդական արժեստի անկրկնելի կատարելությունը գաղափերն այն էր, որ միտանեական ներքաշնակ ամբողջության մեջ միացել էին Հունա-Հոսմեական և արևելյան, գլխավորապես, զեկորատիվ ապրուրը: Բյուզանդական արժեստը այրի է բնկնում գուշների հարստությունը և վառ նրանցներով, մարմարի, ոսկեչքի ու թանկապին քարերի լայն սղտագործմամբ: Զգուհով էֆեկտի, արտաքին գուշի, բյուզանդական կայսրերը չէին հրամարվում իրենց պայտաները սյուններով, խոյակներով, հարթաքանդակներով զարդարելուց: Կոստանդնուպոլսը արժեստի ծագկում ապրեց VI դարում՝ Հուստինիանոսի ու Քեոզորայի (սրա հայրը ծագումով Քրակիայից էր և վարժեցրած արքի հեռ տե-

զից-անդ էր շրջում՝ կայսրուհի և կայսրութեան կառավարչակից զարձած, այդ գեղեցիկ ու խելոց փոզոցային աղջկա կառավար-
ման ասարիներին: Մրանց կառավարման ժամանակ էլ կառուցվեց
կոստանդնուպոլսի սքանչելի սրբութիւնը՝ Ասովածայի իմաս-
տութեան տաճարը (սուրբ Սոֆիայի տաճարը, այնուհետև՝ Այս
Սոֆիան): Հասմեական իրավունքի հիման վրա մշակվեց Հուս-
տինիանոսի օրենսգրքը, որը հետագայում որպէս հիմք ըն-
գունվեց Բյուզանդիային եկեղեցւոյ աշխարհական նահանգներին
մեծ մասի կողմից սխառնակների համար:

Բյուզանդական արվեստի ծագվածան ժամանակաշրջանին հա-
ջորդեց պատկերամարտութեան (պատկերների հակառակորդնե-
րի) շարժման ժամանակաշրջանը: Գրեթէ մեկ և կես դար շարու-
նակվեց պատկերները ավերողների տիրապետութեանը: Եկեղե-
ցիներում մարդկանց պատկերները նկարելու արգելք տեղից ընդ-
հույ մինչև 843 թվականը: Եվ վերջապէս ասանլակ տարիներին
ճշուտից հետո բյուզանդական արվեստը նորից վերածնունդ է
ապրում, բարձր գեղարվեստական պատկերները նորից իրենց
տեղերն են գտնում եկեղեցիներում և պալատներում ամբողջ
կայսրութեան մէջ, որն ամենամեծ բարգաւաճման տարիներին
ձգվում էր Տրապեզունդից (ներկայիս Տրապիզոնից) մինչև Գալ-
մացիա և Հարավային Սևրասիայից մինչև Դամասկոս և իր ազ-
գեցութեան էր թողնում Հարավարևելյան եվրոպայի աշխարհ-
ներին ու Մերձավոր արևելքի քրիստոնեական ազանդների վրա:

Եվ զարձայլ, այս անգամ արդեն կրօնական հողի վրա, հա-
կամարտութեան ծագեց արևելյան և արևմտյան Հասմի միջև
Վասիկանը ոչ մի կերպ չէր կարող հաշտվել արևելյան քրիստո-
նեութեան կենտրոնի աչքքան լայն տարածված ազգեցութեան
հետ: Արևմտյան և արևելյան քրիստոնեութեան միջև ահող թըշ-
նամութիւնը, որի արտահայտութեան հանդիսացավ 1054 թվա-
կանի սփիւղմը՝, միտմամանակ նաև Բյուզանդիայի անկման
սկիզբն էր: Գրանից հետո արևմտյան քրիստոնեական աշրում
բյուզանդացիները զարձան ուշագրութեան ոչ արժանի հերձա-
ծողներ միայն: Բյուզանդիան թուրքերի կողմից նվաճվելուց զեռ
շատ առաջ այն կողմապառն էին լատինական ասպետների հոր-
դանները: 1204 թվականին, շորթորդ խաչակրաց արշավանքի ժա-

1 Ս ի թ Վ --- եկեղեցական պատկերում:

ժառանգ, Բյուզանդիայի պատմական պարիսպներին մտնեցան խաչակիրները և ազելի դաժան դատաստան տեսան Կոստանդնուպոլսի հետ, քան Մուհամմեդի թուրք հեռուորդները երեք դար հետո: Գազազած խաչակիրները արյունալի կտորած կազմակերպեցին քաղաքում, պղծեցին սուրբ Սոֆիան, այնուհետք քանաքարելով բյուզանդացի կանանց, թալանում էին այն ամենը, ինչ ձեռքերին էր ընկնում, սկսեցան շահեր շինում հույն կրոնաժողովրդից: Զորքերգ խաչակրաց արշավանքի սհրտաները ազնրեցին մխարչաժառանգ, դրամ ձուլեցին նրա բրոնզե արձաններից և ունչացրին բոլոր զեղարժեսական արժեքները, բացի կիպիսոսի միերից, որոնք այժմ զարգարում են Վենետիկը:

Կայսրության նվաճված հողերում հիմնվեցին փոքր իշխանութուններ լատինացի խաչակիրների պահպարտությամբ: Բյուզանդիան իր իշխանութունը պահպանեց միայն Կոստանդնուպոլսից դեպի արևելք ընկած տերիտորիաների վրա, գլխավորապես Նիկեայում և Տրապիզոնում:

Շուտով, սակայն, Բյուզանդիային սկսեց սպառնալ մի նոր վտանգ, այս անգամ սմտնյան թուրքերի կողմից:

Բյուզանդական բոլոր ախրույթները ընկել էին նրանց ձեռք, և միայն Կոստանդնուպոլսիան ու նրա մերձակա հողերը զնոնս զմտաբում էին թուրքերի գերակշիռ ուժերին: Քաղաքի դրությունն անհուսալի էր: Բայց, երբ բյուզանդական վերջին կայսր Կոստանեան IX-ը հուսահատված սգնություն խնդրեց պապից, Կոստանդնուպոլսում ընկնեց պատամբություն, քանի որ մտգովորդը լավ էր հիշում լատինացիներին 50 տարվա կտորավորման շրջանը: Այդ պատամբությունը դաժանորեն ճնշվեց, շնայած այն բանին, որ բյուզանդական հողերտականությունը պաշտպանեց մուղտորդի կուրը, սկզբի լավ է կիսալուսինը, քան կարգիտալի միբանին, ազելի լավ է թուրքական լալման, քան լատինացիներին խույրը: Վենետիկցիների և շենտպայիների աննշան սգնությունը շփոխեց Կոստանդնուպոլսի վիճակը: 1453 թվականի մայիսի 29-ին, հիսունհինգորչա պաշարումից հետո, Բյուզանդիան ընկավ, որդեկոզի տշխա կրքեր շրտրտրանու: Որոշ դիտակտաներ այդ ամստթիվը համարում են նոր պատմության սկիզբը:

Բյուզանդիայի անկումը ամենեին շեր նշանակում Կոստանդնուպոլսի փառքի վերջը, սկսվում է բյուզանդական արժեստի յուրացման պարաշրջանը: Կոստանդնուպոլսիսը վերտտին փայլեց

Ստամբուլ անուանով որպես Հոսր Օսմանյան դասն մայրաքաղաքը Քաղաքի նոր անունը Քուրքերը բնեցնում են սիւլամ բուլու (սիւլամ գազաննոզ) բաներից, բայց ավելի շուտ այն ծագում է Հունարեն սիզ տին բոլինս (բառացի՝ սքազարում) արտահայտությունից:

Ստամբուլը սկսեց արևելյան կերպարանք ստանալ, այնանգ բնակիցրին բնիկ Քուրքերին՝ նենարոնական Անատոլիայի գուլիթարնականներին, Բայց քաղաքի նախկին բնակիչները եւ, Հույները, իտալացիները, ֆրանսիացիները, շարունակում էին ապրել աշնտեղ, պահպանելով իրենց հավատան ու սովորությունները և համապատասխան ասույթ զնարկելով՝ իրենց նկատմամբ նոր իշխանության լոյալ վերարեդոները համար:

Ավանդությունն ասում է, որ սուլթան Մեհմեդ II նվաճողը, գրավելով քաղաքը, ամենից առաջ զնաց զնայի սուրբ Մոֆիայի սրանշիյի տաճարը, որը մնացել էր որպես քրիստոնեության խորհրդանիշ: Մարտափր պատեց բոլոր նրանց, ովքեր գտնվում էին տաճարում, չէ՞ որ մուսուլմանական այս տիրակալը կարող էր պղծել քրիստոնեական սրբությունը, ինչպես այդ բանը մի ժամանակ արեցին խաչակիրները: Բայց Մեհմեդ II-ը ավելի մեծահոգի գտնվեց. նա զսպեց իր ներշնչիներին, որոնք փորձում էին ուշնացնել ֆանկարժեք խճանկարները և ավերել մարմարյա աստիճանները: Նա իրեն գրտուրեց նաև որպես ավելի իմաստուն քաղաքացիու, հայտարարելով հունական եկեղեցու պաշտպանության մասին և, Կոստանդնուպոլիսը նվաճելուց Հնատ շատ լանցած, նշանակելով, ինչպես այդ անում էին նաև բյուզանդական կայսրերը, հույն պատրիարք, որը մինչև այժմ էլ իր նստավայրն ունի Ստամբուլի Ֆնեկ Քուղամասում: Նա նաևալեց նաև Ղալաթայի Քաղամասում ապրող շնուվացիների արտոնությունները:

Մեհմեդ II-ը լավերից սուրբ Մոֆիան, բայց վերածեց մզկիթի: Մզկիթի պատերին գրտեցին ասություններ Ղալաթայից, իսկ բյուզանդական որմնանկարներն ու խճանկարները պատեցին կրի բարակ շերտով, որը հնացվեց միայն 1935 թվականին, երբ Աթաթուրքի կարգադրությամբ մզկիթը վերածվեց թանգարանի, որը բաց էր աշխարհի բոլոր մարզկանց համար:

Սա ընդհանուր կանոնից բացառություն չէի կազմում և ուստի, հենց որ եկա Ստամբուլ, անմիջապես ուղղվեցի զնայի Այա Սոֆիա: Հիշում եմ, առաջին զգացումը, որ ինձ համակեց, խոր

Հուսախարութիւնն էր Բնչոյն՝ ու Ըննց այս է աշխարհի այն հրաշալիքը, որի մասին ես այնքան շատ լսել եւ կարգացնել եմ և որը կարծես իրենով մարմնավորում է Ստամբուլը: Այս վիթխարի, անհասկի, հաստափոր կեղտոտ, զնգին գույնի շենքը, որը աշխի շի քնկնում ոչ թեթևութիւնով, ոչ զրազւութիւնով և որն իր բազմաթիվ կցաշենքերով ավելի շուտ հիշեցնում է ամբոց, քան բաղիլիկա:

Բայց բովախան է ուրջ ներս զննս թանգարանի շէմից ու հայտնվես ներսում, և Հուսախարութիւն զգացումը տեղը գիշում է զարմանքին, հիացմունքին՝ վիթխարածավալ լափերից, վնասութիւնից ու ներգաշնակութիւնից: Գծվար է հաճառալ, որ երա ոչ ախբան կանանավոր արտաքին կեղևը իր մէջ թաքցնում է իր լափերով անպարփակ մի վիթխարի ներքնամաս՝ զնայի երկինք սլացող գմբեթով: Նախքան Հասմի սուրբ Գեորգոսի տաճարի կառուցումը, սուրբ Սոֆիան ամենամեծ կնկողնցին էր աշխարհում: Այնքան հաճախ չի պատահում եման աններգաշնակութիւնն անհրապույր արտաքին ներս և ներքին մասի լնաշխարհիկ գեղեցիկութիւն միջև: Այդ տաճարի ներսում մարդն իրեն զգում է սրտնս մի ավազ, փոշի: Եվ այնուհանդերձ ամեն ինչի մէջ երևում է զծիրի զարմանալի թեթևութիւն և համամասնութիւնների պահպանում: Կարելի է միայն սրանշանալ այն մասնակցա զարգացած Հարաբապետական արվեստով, զրմունքով 54 մետր բարձրութիւն վրա բացված իր միայն մեկ լուսամուտով, որից լուսավորվում է ամբողջ կնկողնցին, հենված է քնդամենը շորս սյուների վրա: Ձեզ ապշեցնում է Այա Սոֆիայի ոչ միայն նորաարապետական արվեստը, այլև հեթանթաշեն կահավորութիւնը: մարմարյա զարմանալի սալիկները բարակ ու լուսավոր երակներով, խոշակների ժանկեկանման գեղեցիկ զորգաքանդակները, իսկ զլիափորը՝ խնանկարների շլացուցիչ ոսկին և վառ ներկերը:

Առաջին բաղիլիկան, որը նույնպէս կոչվում էր սուրբ Սոֆիա, բայց իր լափերով զգայութեն ավելի փոքր էր. կառուցել էր զեռ Կոստանտին կայսրը 347 թվականին: Այդ բաղիլիկան երկու անգամ հրկեհվել է՝ 415 և 532 թվականներին: Հուսախարութիւնս կայսրը իր հզորութիւն ծաղկման շրջանում նախկին բաղիլիկայի տեղում կառուցել էր մի սրանշիլի տաճար և, երբ այն պատրաստ է կելլ, ստում են բացականել է. ԵՄ՝ Սոզումեն, եւ հազթեցի բեզա: Իրեն՝ կայսրին, մենք խնանկարի մէջ հազթեմացած տեսնում ենք տաճարի մուտքի մաս:

Այդ սքանչելի կատարումքի բնույթը ավելի լավ հասկանալու համար հարկավոր է պատկերացնել նազի կենտրոնում պատկերված նրա ստեղծողին՝ հոսր ու հեշտասեր բռնակալ Նուստրեիանոսին իր զեզեցիկ ու անտակ կնոջ՝ Քեղոզրայի հետ, բարևբարոյն հոգևոր ու պնտական իշխանավորներիով շրջապատված Փառահեղ զգեստներ հագած՝ նրանք սկսյա ու արծաթյա մոմակաշների ու աշտանակների հարյուրավոր մոմերի լույսի տակ լսում են երաժիշտների եմպոք մանդոլինաների, կիթառների ու կիթրայների վրա, և զեզեցիկ հազնված կանանց, երեսաների ու ներքինիների քաղմածայն երգչախմբի երգը։ Նուստրեիանոսի կատարման տարիներին կեղեցիկ սենք անվուզն հազար ծառայող, չհաշված քաղմամբիվա երաժիշտներին ու կպիսկոպոսներին, որոնք մամերգություն էին կատարում առհարում հավաքված հարսատիթյունների շլացուցիչ շքեզության մեջ։ Քվում է, Քե միայն մեռարժե վարպույրները զարդարված են հինգ միլիոն մարգարիաներով։ Նախկին վեհությունից այնքան էլ շատ բան չի մնացել՝ խճանկարներն ու որմնակարների մի մասը, մեղկիթը զարգարազ սյուները։ Գրսի կողմից, զմբեթի կողքից զեպի երկինք են խոշացել շոթ միմարները։ Տաճարի պատերին, ներկայումս արգեն վերականգնված որմնակարների ու խճանկարների կողքին կախված են ութ վիթխարի մութ սույնք, որոնց վրա սկսյա տառերով հավերժացված են Ալլահի, Մուհամմեդի և վեց խալիֆների անունները։ Քուրքերը, իմ կարծիքով, նիշտ են արել, որ մզկիթը վերածնված թանգարանի, այդ կյոթ սալերը պահպանել են (որքան կարողացել են) տեճեռեմիկի։ Գա կարծես մի ակնառու խորհրդանշան է այն բանի, որ Քյուզանդիայի մշակութային ժառանգությունը հաղորդվել է օսմանյան եմպոստներին։

Այս Մոֆիան գեղարվեստական ընդորինակման նմուշ է եղել օսմանյան վարպետների համար, որոնք Ստամբուլը զարդարել են հարյուրավոր մզկիթներով, գրանով իսկ նրան հազարգնելով մուսուլմանական քաղաքի կուրթու։ Մակալի իսլամի այդ սրբություններից շատերի զմբեթները՝ հանձարեղ նարտարապետ Մինանի ձեռքերի այդ աշխատանքը, ավելի շուտ հիշեցնում էին Այս Մոֆիայի կյոթ կամարը, քան սկլլուկյան մզկիթների ուղիղ կամարները, որոնք կարելի է տեսնել, օրինակ, Կոնիայում։ Ստամբուլի ամենագեղեցիկ մզկիթները, որոնք վկաներն են այն բանի, որ հինգ հարյուր տարի շարունակ Քուրքերը գանձել են

այդ քաղաքում, իրենց վրա կրում են նաև պարտված, բայց արգելափակելի պատակերված Բյուզանդիայի տպավորիչ շեղանքը:

Հին Սամարղանդում՝ քաղաքի ամենից ավելի կոչորիտաշին մասում, դեռևս կարելի է գտնել Այա Սոֆիայից բացի ուրիշ, զուտ բյուզանդական շուշարձաններ: Այնտեղ կա, օրինակ, մի փոքրիկ և արտաքուստ ոչ մի բանով այլի շքեղաց մզկիթ, որը կորել է քաղաքային պարիսպներից ու Ազրիանապոլսի դարպասներից ոչ չեռու ծուլումսու գողցաներում: Այն վերաբերում է V դարին. սկզբում եա կառվում էր Քորսուս Փրկչի նկեղեցի, այնուհետև՝ Կահրին ջամի, իսկ հիմա թանգարան է, որը համեմատաբար վերջերս է միայն մատչելի դարձել քնդհանուրի դիման համար: Գծրախտարար, այս շուշարձանի նախասկզբնական խճանկարները, որոնք ոչ պակաս, իսկ ցուցնեն ավելի զեղեցիկ էին, քան Այա Սոֆիայի խճանկարները, մեծ մասամբ ոչնչացված են: Իսկ պահպանված խճանկարներում շկա ոչ էկզոտիկութուն, ոչ փրունութուն, որոնք բնորոշ են եղել կրոնական արվեստի շուշարձանների մեծ մասի համար: Իսկական գլուխգործոց է սուրբ Պողոսի խճանկարային պատկերը. նրա գեմբը ոգեշունչ է, իսկ զգեստի խճանկարանքները ստեղծում են եռաշափության տպավորութուն: Զարմանալի զնգեցիկ են նաև որմնակարները, որոնք սրբերին պատկերել են բյուզանդական արվեստի համար բնորոշ՝ հասարակ շուշների երկարաձուլ ղեմերով: Բաշորից ավելի շատ հիշողութունս մեզ տպավորվել է սպացոզ Աստվածամոր որմնակարը՝ սուրբ և մտասույզ ղեմով: Գծրախտարար, այդ որմնակարների վերաբաղմանութունները չեն վաճառվում, իսկ չուսանկարել չի թույլատրվում, քանի որ դրանք թանգարանի սեփականութունն են: Այդ ժամանակ ես քանիներոց տեղում համազգեցի, որ թուրքերը առանձնապես չեն էլ ձգտում պրոպագանդել իրենց սքանչելի շուշարձանները:

Բյուզանդական ազդեցութունը նկատվում է նաև այն շենքերի վրա, որոնց շեղանկները եղել են օսմանյան վարպետները: Այնպես, ինչպես Հուսամեթանոսն էր իր պատվի գործը համարում սհազթելի Սոզոմոնինս, օսմանյան սուլթանները՝ ես իրենց համար պատվի գործ էին համարում Երեւոզանցել Հուսամեթանոսին: Այդ բանը մյուսներից ավելի շատ հաշտվեց անել ամենազորեղ սուլթան Սուլեյման Սքանչելիին (1520—1566), որը Կոստանդնուպոլսի գրավումից հարյուր տարի շուտ

իր կայսրութիւնը հասցրեց Հոսրութեան ամենարարձք աստի-
շանի:

Սուլէյմանի մտահոգացումների ու ցանկութիւնների կատա-
րոզը եղով հանճարեղ նորարարական Մինաներ: Ինչպես Օսման-
յան կայսրութեան ուրիշ շատ ակտիւ գործարարի, նա եւ թուրք
չէր: Եւ այնպէս, ինչպես օսմանյան զենքի փառքը նվաճել են
ու թե իրենք՝ թուրքերը, այդպէս էլ Օսմանյան կայսրութեան այս
խոշորագույն նորարարական ժողովումով եղել է այլանաչի՞,
ենթէրիական զորքերի ինժեներ, և մեծ համբավ էր ստացել որ-
պէս կամուրջների կառուցող: Սուլէյման Արանչիչին, ըստ արժան-
գույն գնահատելով նրա տաղանդը, նրան հանձնարարեց կա-
ռուցել պալատներ ու մզկիթներ՝ ի փառս Ալլահի, միաժամա-
նակ և իրեն: Իր երկարատև կյանքի ընթացքում (նա մահացել է
59 տարեկանում) Մինանք կառուցել է ավելի քան երեք հարյուր
չենք, այդ թվում՝ 131 մզկիթ, 19 դամբարան, 52 մեղրեսե, 38
պալատ և ոչին:

Սակայն Մինանին մեծ փառք բերեց ոչ այնքան նրա զար-
մանաւոր աշխատասիրութիւնը, որքան նորարարականի նրա ար-
տաստփոք տաղանդը, որը գնալով դարձանում էր նորանոր շին-
քեր կառուցելու հետ զուգընթաց: Նրա յուրաքանչյուր նոր մզկիթ
նախնիների ավելի սրանչիչի էր ու ավելի կատարելաւ նա նոր-
արարականութեան մեծ գործարար էր և եւս ազգական ինժեների
իր տաղանդը: Նրա սուր շինքերը մտահոգացված են մաթեմա-
տիկական ճշտութեամբ, անսխալ են իրենց համամասնութիւն-
ներով, սժամած ազնիւ գծերով: Ինժեներ է, որ ամենակա-
տարելաւ ստեղծագործութեանը էզիրնե քաղաքում կառուցած Սե-
լիմիե մզկիթն է, որն այդպէս է անվանվել սուլթանի սրդի ու
ժառանգ Սելիմի պատվին: Այն աչքի է ընկնում ձեռնազուգական
ներդաշնակութեամբ ու հասակութեամբ: Մինչև հիմա էլ օտեղծ-
ված է մեծում նրա շորս մինարների գազանիքը: Կրք մզկիթին
Եաշում եւ հեւթից, տեսնում եւ միայն երկու մինարե, բայց որ-
քան ավելի շատ եւ մտանում նրան, մինարները քո աչքերի
առջև երկատվում են և հանկարծ պարզվում է, որ գրանք
չորսն են:

* Հեղինակն այս կործանք սխալ է՝ Մինանք ազգութեամբ եղել է Հաբ-
Սան. քորդմ:

Մինանի ամենահայտնի կառուցումը, որով նա զարգարեւ է Ստամբուլը, Սուլեյմանիէն մզկիթն է, որը այդպէս անվանվել է Սուլեյման Մըանչելիի պատվին: Մզկիթի կողքին՝ պարսեղում, կա երկու դամբարան՝ Սուլեյմանիէնը և նրա սիրելի կնոջ՝ Թոկ-սուլանայինը: Իսկ մի քիչ այն կողմ այդ սրանչելիքը ստեղծողն՝ Հարաբարապետ Մինանի Համեսա գերեզմանն է:

Թոկսուլանան... այդ շարաբաստիկ կիւնը, Սուլեյմանի մեծ սերը, կարևոր դեր է կատարել կայսրութեան պատմութեան մեջ: Նա եղել է, թերևս, միակ կիւնը, որը նշանակալի ազնոցութուն է գործել պետութեան քաղաքականութեան վրա: Պողոտից գերի վերցված այդ գեղեցիկ սրագոնուհին եղել է ոչ այն է սուս, ոչ այն է ուկրաինուհի, իսկ զուցե եղել է լեհուհի, ինչպէս պնդում է Տ. Գաշտովար: Լինելով սուլթանի Հարեմի Հարճը, մանկական տարիներից սովորած լինելով զուր գալու արվեստը, նա իր քրնք-չութեամբ ու զննչկութեամբ գերել էր արևակալի սիրտը: Սակայն փաստներ Թոկսուլանայի Համար քիչ էր սուլթանի առաջին Հարեմի գերը. նա ցանկանում էր դառնալ սուլթանական արքունիքի պաշտօնապետ ճանաչված սիրուհին, կայսրութեան իշխանահիցը: Բայց զրա Համար նրա Հարազատ որդի Միլիմը պետք է դառնար գահաժառանգ. օսմանյան պետութեան մեջ առաջին սիրուհու գերը կատարում էր ոչ թե սուլթանի կիւնը (զրանք կարող էին լինել մի քանիսը, և Համեսա փոփոխվում էին), այլ սուլթանի մայրը՝ Եվալիզե-սուլթանը: Ուստի Թոկսուլանայի պլաններն իրականացմանը խանգարում էր ոչ այնքան սուլթանի կին Գյուլբահարը, որքան նրա որդի Մուստաֆան՝ ներշնչելների և մեծ վեզիր Իբրահիմի սիրելին:

Թոկսուլանան պետք է իր ամբողջ իշխանութունը զործադրեր սուլթանի նկատմամբ, որպէսզի Համուզը նրան՝ ազատվելու այն մարգկանցից, որոնք խանգարում էին իրեն: Ոչ առանց նրա սաղարանքի, սուլթանական արքունիքում կատարվեց անհամար արշակահանգ ողբերգութուններից մեկը, որոնցով այնքան Հարուստ է Օսմանյան գահն պատմութունը: Սուլթանը նախ մահվան գրգին ուղարկեց իր սիրելիյալ մեծ վեզիր Իբրահիմին, թեև կողմն էր նրան, որ քանի ապրում է ինքը, ապրելու է նաև նա՝ Իբրահիմը: Ինչպէս պատմում են, նա Հրամայեց Իբրահիմին սպանել քնած ժամանակ, քանի որ քնած ժամանակ, մի հոգևոր անձն խոսքերով, մարդու հոգին թողնում է նրա մարմինը և քնած մարդը, այդպիսով, չի կարող Համարվել սղջ... Իբրահի-

Տից Հետո սուլթանը սպանել տվեց իր սիրելի անգրանիկ որդուն՝ Մաւաւաֆային. Ռազմական արշավանքներից մեկի ժամանակ նա Նրան կանչեց իր վրանը և վարազույրի հակից անձամբ դիտում էր, թե գահինեկերը ինչպես արագ ու անկեղտակի կերպով շրջապատեցին բուրբուխի միամիտ պատանուն և խեղդեցին նետի աղեղալարով. թողա՞վորական բնականիս անգամներին կարելի էր սպանել միայն անարյուն եղանակով:

Այսպես գեղեցկուհի Ռոկոսուլանան գրավեց պետութայն առաջին տիրուհու տեղը. Հարձեց նա դարձա՞վ սուլթանուհի, բայց հակառակը բերումով այդպիսի էլ սվայիդե-սուլթանն լղարձա՞վ, բանի որ մահացա՞վ ամուսնուց ավելի շուտ: Քայց Նրա երազանքը իրականացա՞վ. Սուլեյմանի մահից Հետո գահը գրավեց նրա որդի Սելիմ II-ը, որը պատմութայն մեռ հայտնի է Եւարեցու սուլթանն, Եւրեիվն մականվամբ և որի կառավարման շրջանը իրենով նշանաւորում է Օսմանյան կայսրութայն անկման սկիզբը:

Սուլեյման Սրանչիլիից Հետո թուրքական և ոչ մի սուլթան Նրա փառքին չհասա՞վ. Նրանք Նրան գերազանցեցին մի այլ բանով՝ կուպուլթամբ, զամանութամբ կամ անառակութամբ, Եւրպորթութուններով, և հասկապես եզրայրասպանութամբ, եթե հարկ էր լինում անձամբ կտանը գահին և կամ այնտեղ երստեցնել իր սիրելի ժառանգին:

Ե՛րբայետը հարգում և հանդուրժում է եզրայրասպանութունը. եթե խոտըր գահի մասին էս,— կարգացել եմ ես մի ժամանակագրութայն մեռ, իսկ ավելի ճիշտ՝ սուլթան Մեհմեդ II-ի ժամանակակից, գերվիչ Ահմեդի՝ Օսմանյան կայսրութայն պատմութայն վերաբերյալ ավանգապատումների ժողովածուում: Ե՛թշնամուն հարկա՞վոր է սպանել,— գրել է նա մի այլ տեղ,— իսկ ապա՝ վերացնել... Ամեն ոք պետք է անխնա կերպով օգտագործի այն հանգամանքները, որ հակառակըրը պարզել է Նրան:

Բերված խոտերը ոչ այլ ինչ են, քան իւրամի քարազած ֆատալիզմի և պատմութայն մեռ անհատի ակտիվ գերի համոզվածութայն Հեա ներդաշնակ զուգակցում մեկ միասնական ամբողջութայն մեռ: Ե՞վ, որպես զրա Հետևանք, այն համոզմունքը, որ հակառակըրը միայն պայմանավորում է հանգամանքները, իսկ զրանց օգտագործումը՝ զա արդեն անհատի գործն է:

Բույսը սուլֆանները Մուլեյման Սքանչելիից հետո հենց այդպես էլ գործել էն "բանք գնալով ավելի ու ավելի շատ էին փափկակնքության սովորում իրենց հարեմների պերնոսթյան մեջ և ավելի ու ավելի ջիլ հետաքրքրվում պետական գործերով, գրանք բարգելով մեծ վեզիբների կամ այլ ֆալսիֆանների ուտերին... Տեղի էր ունենում աստիճանական այլասերում:

Սելիմի որդի Մուրադ III-ը, որն ուներ բառասունից ավելի հարձեր և բազմաթիվ դավակներ, ընկնաձոր էր: Մուրադի որդի Մեհմեդ III-ը, նույն ազնուաչարի օգնությամբ գրավելով սուլթանական գահը, սպանեց իր 19 եղբայրներին և հրամայեց Բոսֆորի ջրերում խեղդել իր հոր հզի հարեմներին, որպեսզի սրանք ախտյաններ չմնեն իր համար: Ինչպես վկայում է նրա ժամանակակից որր Ջոն Սանդերսոնը, Մեհմեդ III-ը սուներ 81 դավակ: Նրա ավագ որդի և գահաժառանգ Ահմեդ I-ը, որը սուլթան էն դարձել ասանհինգ և մահացել էր հետևե աստիճանում, իբրև թի, պահում էր մի հայեմ, որտեղ կային մտա հազար հարձ՝ գլխավորապես եվրոպացի կանայք: Ինչպես գրում է Իկրայ Եահր-Բազադորում քան սուլթաններից ասար մահացել են անղծվածաթին մահով, շոքսին սպանել են, իսկ հինգին նախ գահընկեց են արել և սպա սպանել: Իսկ ինչ վերաբերում է գահաժառանգներին, սպա նրանց պարզապես սպարելում էին բանա:

Ասամբուլում կա մի վայր, որտեղ կարծես խտացված մեծ կարելի է պատկերացնել գաժանության ու բոնոսթյան ամենորյա գործերը: Դա Յոթ աշտարականոց ամրոցն է (Օզի կուլեն), որտեղ անհետ կորել են բազմաթիվ սուլթաններ ու նրանց մերժավորներ: Այս ամրոցում մեզ ցույց կտան այն խցիկը, որտեղ մեռել է Սաման II-ը, Այստեղ մահապատժի էին ենթարկում օսմանական սպեղակահներին և օտարերկրյա տերոսթյունների գեպպաններին, որա մասին են պերճախոս կերպով վկայում պատերին քերձված արձանագրությունները լատիներեն, հունարեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն լեզուներով: Բակում գանձոց արտաբուստ սովորական ջրհորը մի ժամանակ կաշվում էր արյունաչի, որովհետև այնտեղ էին նետում կարված գլուխները, եղիկներից մեկում պահպանվել է մի կլոր անցք հատակին: Ինչպես պատմում են, այդտեղ նույնպես նետում էին ուտից կորված գլուխներ:

Յոթ աշտարականոց ամրոցը Ասամբուլի միակ վայրը չէ, որը

Հայտնի է արյունալի գործերով: Կարծում էմ, Ստամբուլ այցելած մարդկանցից ոչ մեկը չի հրաժարվում լինել սուլթանական վազմի Բոսֆորսը պալատում, որը եզկ է օսմանյան սուլթանների նստավայրը մինչև անցյալ դարի կեսերը, մինչև որ կառուցվեց էլ ազնի շքեղ Դոլմաբաշչե պալատը Բոսֆորում: Տարբեր ժամանակներում կառուցված շենքերի այս համալիրը կարծես սուլթանական մի փոքրիկ քաղաք է քարն զարգասների ետեզում: Պալատն շենց այդ զարգասներից՝ բզուկից էլ ծագել է սթամբուլացի զուս տերմինը, որը նշանակում էր սուլթանական Բուրջիայի կառավարությունը:

Մի ժամանակ պալատի բակում կանգնած էին ենիչերիների զորանոցները, որոնց կամքի հետ պարտավոր էին հաշվի երստել անգամ սուլթանները (ենիչերիների ձեռքով սպանվել են Թուրքական օսմանյան ժնջ սուլթաններ): Այստեղ կարելի է տեսնել մի հասուկ շաարվան, որտեղ գլխավոր գահինը սովորություն ուներ լվալ ձեռքերը՝ իր սպաշտոնեական պարտականությունները կատարելուց հետո: Մի քիչ այն կողմ բռնախ խցիկներն են, որտեղից գահինն տանում էին մահապատժի, դրանից հետո առավել երկնի մարտկանց գլուխները հազցնում էին կրկար ձողերին և ցուցադրում պալատի պատերի վրա, որպեսզի ամբար պիտի:

Շատ տարիներ են անցել այն ժամանակներից, բայց քարն գորշ բակը մնացել է անփոփոխ ձևով: Պահպանվել են խոհանոցների վիթխարի շենքերը, որտեղ կերակուր էր պատրաստվում մի քանի հազար մարդու համար, դրահների ու զինվորական հանգրձանների, սուլթանների պատգարակների ու կոստերի հիանալի հավաքածու, այստեղ էլ կառուցված են պալատի տաղավարները: Դրանցից մեկը մանրակերտի մեջ վերարտադրում է Բազզադի պալատը, որ կառուցել է Մուրադ IV-ը 1638 թվականին՝ ի պատիվ Բազզադի նվաճման: Բայց ինձ վրա ամենամեծ ազդեցությունը գործեց սուլթանների գանձարանը, որտեղ հավաքված են անթիվ-անհամար հարստություններ: Մի փոքր անց դու սկսում ես թաղը զարգարող շտեմնված մեծություն այդ քուրսը գահարներին, զմբուխտներին ու մյուս թանկարժեք քարերին նախել որպես հասարակ, անարժեք ապակու կտորների: Այստեղ ցուցադրված սուլթանական գահերից մեկը ամբողջովին պատրաստված է սեկուց և զարդարված քանդակից հազար գահարներով:

Հարեմ... Մուսթանկան արքունիքի ամենախորհրդավոր ու ամենից ավելի ուժեղ պաշտպանն էր ժամանակը... Հարեմի կողքին են գտնվում սուլթանի մոր՝ զեյնի Բուֆուր ու Մարմարա ծով նախապետականները՝ Հյուսիսայինայի, Հարավայինայի, Երևանայի և Արարատայի: Այս համեմատ սկսականներում էր ապրում ասմանյան պետության ամենազոր կինը. նա էր կառավարում Հարեմը, իր սրբիներին մաս էր խցկում իր սիրելիների և զբաղում համարի ազդեցությունն ունենում պետական գործերի ընթացքի վրա:

Քայքայ էին այսուկ ողջ-ողջ զեյնիկ գեղեցիկ կանանցից որևէ մեկը, որոնց կարևոր էր գեղեցիկ կամ նվազագույն զեյնի ուժով, կրթությամբ սուլթանի կնոջ տեղի մասին, նա պետք է ընկեր սուլթանի մահից: Բազմական էր, որ տիրակալը իր բարեհամ ուշադրությունը գործունե աշխարհից որևէ մեկի վրա, նրան անմիջապես փոխադրում էին հասարակ առանձնասենյակ: Եվ այդ մասնակ նա վշտի ու մեծակոթության մեջ սկսում էր սպասել, թե աստիճան քայլին էր կհաջողվի երկրորդ և ինքը կարժանանա էլ ուժեղ քայքայ պատվի՝ մտնելու սուլթանի նշաբանը: Եթե նրա քայքայ քերի և սկսի կտնտեսվոր կերպով այցելել սուլթանի նշաբանը, ապա նա կզառնա հարձակում իր արածադրությունն առկա հասանա Հարեմի կին, ապրանքներից մեկին, որը կսկսի նրան ծառայել ու շուրջըրթել շինա աշխատ, ինչպես զեյնի գեղեցիկ միայն ինքն էր անում այդ:

Ինչպե՞ս էր հաջողվում կարգ ու կանոն պաշտպանել ամբողջ աշխարհից ու տղամարդկանցից մեկուսացված կրթաասարգ գեղեցիկ կանանց այդ բողոքության մեջ: Չէ որ նրանք շատ-շատ էին. կրթուն Հարեմում առաջացում էին մի քանի հարյուր, իսկ կրթուն էլ՝ մի քանի հազար կանայք:

Այդ գործում մայր սուլթանի գլխավոր սցենարանն էր սև ներքինիների պետք՝ շտեպով հարուստ ու ազդեցիկ մի մարդ, նա իրավունք ուներ իր մասնաշառքի վերջին և կրթունի-ներին ու գեղեցիկներին: Ֆիզիկական խեղությունը այդ մարդկանց գործում էր պատան ու խորամանկ, նրանք ամբողջ Հարեմը պահում էին սարսափի մեջ, և Բուֆուրի շրջում խեղդված բողոքով գեղեցիկ կանայք եղել են այդ ամենապարզ ժամանակի գեղեցիկ: Պետ համար բազմական էր, որ նա սուլթանի կամ վեզիրներից որևէ մեկի ակառնչին շնորհար, թե իրը այս կամ այն ստրկուհին

փորձել է, օրինակ, սիրահարական մի երկտող ուղարկել պա-
լատի պատերից դուրս:

Սակայն, Հարստաւթյունը՝ Հարստաւթյուն, և աղփայութիւնը՝
աղփայութիւն, իսկ ներքինիների գրովթյունը աննախանձելի էր:
Նրանք ֆիզիկապէս խնդանդամ էին դարձված, բայց մեացած
բաներում մեռում էին որպէս երմալ մարդիկ... Մանտաւթյան իր
Փարսկական ետմականիումս շերտում է մի ներքինիի խոսքերը.
«Ես Հեծում եմ՝ Հագահեր ու տապալակների մէջ անցկացրած իմ
Հիսուն տարիների ծանր բռնի տակ նշված, և յիմ կարող տանի,
ին իմ այս երկարատե կյանքի ընթացքում ինձ վերահղվել է
ուսեննալ զեթ մէկ լուսամտոյ օր և զեթ մի ակնթարթ Շանգրսա
կյանքս:

Նմ աշուսամենարիմ, սուլթանի Հարեմի կամ երա բարձր իշ-
խանաւորների Հարեմների գծրախա զերիների վիճակը արժանի
է մեծ կասկածութիւն: Նշանաւոր Փակ շուկայում պատկանովել
են մի քանի կիսավեր անակներ, որտեղ զեւ անցյալ զարի վերջին
տեղի էր ուսեննում սարսկների, գլխաւորապէս սարկուհիների
անասուրք, ըստ որում ամենից ամէկի թանկ գեահտաւորում էին
շեկահներ սլաւոնուհիներն ու յերքելուհիները:

Այժմ Ստամբուլի շուկայում կանանց շին զանաւորում, բայց
լիառատ կերպով զանաւորում են կանացի գարգեր: Այս շուկայի
պատմութիւնն ունի գրեթէ նույնքան տարի, որքան և Հենց իր՝
Ստամբուլի պատմութիւնը, այն կառուցվել է 1461 թվականին,
այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի գրաւումից մի քանի տարի Հեաու:
Այս ժամանակամիջոցում շուկան մի քանի տեղում ամերվել է
Հրդեհներից, իսկ 1894 թվականին քանդվել երկրաշարժից: Սա-
կայն քարն կամարք մնացել է անվնաս, և առսծել են միայն փոք-
րիկ կրպակները:

Ներկայումս այդ կամարի ասակ, 30 Հազար քառակուսի մետր
տարածութիւն զրա, նշվում են միանգամայն ժամանակակից
խանութների ու կրպակների ամբողջ նեղ փողոցներ, որոնք, ինչ-
պէս ասում են, մաս երեք Հազար տարվա պատմութիւն ուսեննա:
Անմիջապէս ուշադրութիւն են դրաւում սուկերչական իրերի քու-
ցափեղկերը: Բայց բազմական է շուկայի գլխաւոր գորկերակից
դուրս գալ և ընկնել վաղաքրի շարքերի լարիթիթոս (իսկ դրանց
թիվը, ինչպէս պատմում են, Հասնում է Հարչուրի), ապա կարելի
է անգերք պատշաճեր գործել շուկայում և երա էլքը լցաննել:
Բայց դրա փոխարեն կարելի է գտնել բազմաթիւ փոքրիկ խա-

Նույններ, որտեղ զաճառվում են անաշնագործական առարկաներ պղնձից ու արծաթից, կերամիկայից, սոկեղած թելերով ասեղնագործված ազգային զգեստներ, թուրքահուն հայտնի գորգեր:

Երբ շրջում ես փակ շոնկայի սոկերչյական խանութները, հասկանում ես, թե որքան հարուստ է Սասմարուլը: Իսկ շուկայից ոչ շատ հեռու, քաղաքի ծառուստա փողոցներում դուք տեսնում եք ազգաառիթուն ու թշվառու, կարկառած շորերով մարդիկ (թերևս, ես այստեղ ասալին անգամ իրոր հասկացա, թե ինչ է նշանակում սկարկառանք կարկառանի վրա՝ այրաճայառիթունը), մուրացկան երեխաներ... Թափքափք պուշտի մուսթի մաս կարելի է դիտել աշուպիսի մի պատկեր. ուշ երեկոյան ուղիղ աստիճաններով վրա և ծառերի միջև պատկում են ընկնու ցնցոտիներ հազած անտուն գյուղացիները, իրենց տակ՝ գետնին փակված յուզգրի թղթի մի կտոր: Այդ դժբախտ մարդիկ գյուղերից թափվում են Սասմարուլ՝ գոնե որիկ աշխատանք ու հաց նարելու հույսով: Բայց հենց աշխատանքն ու հացի կտարն է, որ այնքան զոճար է նարել թուրքական ամենամեծ քաղաքում, որտեղ, արդյունաբերական պալատի աճյալներով, կենտրոնացած է երկրի բանվորների մոտ կեսը:

Տասերից, թիթեղյա ամաններից, ֆաներայից ու սովորաբոլորի մի գիշերվա ընթացքում այդ դժբախտները սարքում են քողովելի խոնիթներ, այսպես կոչված սղեղեղեղուններ (բառացի՝ ամեն գիշերում կտուցվածք). Թուրքիայում, ինչպես և Իսապխայում գործող սովորույթի համաձայն, չի կտրելի քանդել այն տունը, որի վրա գիշերվա ընթացքում կտուցված է կտուր: Այդպիսի անակները Սասմարուլում գրավում են ամբողջ Բաղամտներ, և դրանցում ապաստան է գտնի մաս կես միջին մարդ: Որոշ տեղերում սղեղեղեղունները կանգնած են հարուստ գերեզմանների կողքին, որոնց վրա կան սպիտակ մարմարից պատարաստված հարուստ ապառնաքարեր: Սասմարուլի հարուստների դամբարանները ամբողջ կացարաններ են՝ համարս էլիկ-տրակահանությամբ ու կողքին եղած ջրափաղաններով: Այդպիսի դամբարանների գրեթե կես միլիոնից միևնույն մեկ միլիոն թուրքական լիրա է. սեթե հաճաքներ Սասմարուլի գերեզմանների ամբողջ մարմարը, ապա դա կբաժանականացնի Սասմարուլի նման ես հինգ քաղաքների կարիքները, — դեռ է հայտնի թուրք գրող մաշար

Քեմալը իր մեծ ազդուկ հանած սեպարտաժուժ, որ եւս վերնա-
գրէլ է՝ «Աղջաւանների տներն ու Հարուստանների դամբարանները»:
Այդուեզ էլ նա բերում է սգեշեկոնդուխե մի բնակչի խոսքերը, որը
խմելու ջուր բերելու համար իր տնակից գնում է մի կիլոմետր
հեռու. «Մեկուսի Հարուստանները հարչուր անգամ ազնիւ լսով են
ապրում, քան մենք՝ ողջներս»:

Մտամբույլի՝ իրենց ստորածուխյամբ ու Հարաւայիամբ երկու
ամենամեծ գերեզմանատները գտնվում են Ուսկուլուգարում և էլուր
շամի մզկիթին կից՝ Ուսկուլուրում:

Ինչպես պատմում է ազնեղութեանը, մարգարեի զինակից ու
գործակից էլուր Անսարթին ապանվել է 670 թվականին արաբնե-
րի կողմից Կոստանդնուպոլսի առաջին պաշարման ժամանակ:
Մենմեզ II-ի բանակից մի մուլա երազում տեսնում է նրա թաղ-
ման վայրը հենց այն ժամանակ, երբ Կոստանդնուպոլսից շրջա-
պատած թուրքերը արգեն պատրաստ էին ետհանելու: Այդ տե-
սիլիցից ողջնշված, նրանք գրո՛ւով գրազնցին քաղաքը: Իրրն
երախտագիտութեան Մենմեզ II-ը հրամայեց այդ տեղում սպի-
տակ մարմարից կառուցել մի մզկիթ, իսկ կողքին դամբարան՝
էլուրի մասունքների համար և զարդարել երկնագույն մաշույլ-
կայտով: Այդ վայրը երկար ժամանակ սրբազան էր համարվում
մուսուլմանների համար: Քրիստոնէյաներին թույլ չէին տալիս ան-
ցամ շնակվել մզկիթի մտակայքում: Հիմա այդ արգելքը հան-
ված է, և բուրքն էլ իրավունք ունեն մտնել այն իջնանաւաններ,
որանց սոսիների մեջ կանգնած է մզկիթը, որի կուրբին Հարմա-
րազեւ բնէր ևն հշուսն ազազներն են ու արագիւններ: Ի տար-
բերութեան մյուս ասանարների, էլուր շամին գտնվում է քաղաքի
ազմուկից հեռու: Իջնանաւան տների կողմում տեղափոխված են
փոքրիկ իւնաւթներ ու կրպակներ, բազում կանգնած են ծառե-
րից կապած աճանակները: Ամեն ինչից զգացվում է, որ մուսուլ-
մանները ձգտել են այստեղ՝ Մարգարեի զինակցի հովիտեւա-
կան հանգստավայրի կողքին, թաղված լինելու պատգին: Այդ
ժառի են վկայում բազմաթիվ սպիտակ տապանքարերը՝ զար-
դարված արարական էլուսագրերով: Տպամարդկանց տապանե-
քարերը իրենց ձեռով հիշեցնում են յարմա կամ ֆես (նախած հան-
գուցյալի հասարակական գիրքին), իսկ կանանց գերեզմանների
վրա՝ ծաղիկ, Այս գերեզմանատանը տիրում է Հանգստութեան ու
անգորբի, ալլ ու թի վշտի մթնուրտը, և այդ պատճառով էլ,
համանարար, այնտեղի բնակիչների տիրված վայրն է գրա-

սանքներն ու գրասխնույններն համար: Եստ զեզտեսիլ էն նաև փոքրիկ զերեզմանաաննրը, որոնց կորն էն ծառերի, փակ պատշգամբներով տիպիկ թույրական փայտաշեն անների արանքներում՝ հին Ստամբուլի Քաղաքամանրում:

Էյուրի Հսկայական զերեզմանաաննը ստեղծում է զկայի մի բլուր, որի կատարին կանգնած է մի փոքրիկ փայտաշեն անան՝ որճարան, Պինթ Լուսի մեծաշուշան անունով: Բնչպես պատմում են, Լուսին Հեկեց աշտուղ էր ժամերով նստում, զմայլվելով Ոսկեղջյուրի զեզեցիկությամբ, որ նա այնքան վառ կերպով նկարագրել է Հեաագայում: Ճիշտ է, նրա ժամանակ Ոսկեղջյուրը, անպայման, եղել է ազնւի զեզեցիկ, քան հիմա: Նրա ափերին կառուցված արդյունարեքական ձեռնարկությունները ընդմիջա մարել են այդ ծովածոցի շրերի ոսկեփայլը:

Ստամբուլի մզկիթներով և պատմական մյուս Հուշարձաններով կարելի է պատկերացում կազմել քաղաքի պատմության մասին: Փրանց թվում առանձնահատուկ տեղ է գրավում սուլթան Ահմեդի սպիտակ քարե մզկիթը՝ աշապես կոչված, երկնափայն մզկիթը: Այն կանգնած է Ալա Սոֆիայի դիմաց և աչք է շարում իր ներգաշնակությամբ, կուս կառուցվածքով, թեթևությամբ, կարծես մարտահրավեր նետելով դիմադրածալով Ալա Սոֆիային: Երկնագույն մզկիթը կառուցվել է XVII դարի սկզբին և մեծ Սինանի աշակերտի՝ Հարտարապետ Մեհմեդի, ամենագեղեցիկ սակզագործությունն է: Վերջինս, կառուցելով այդ մրդկիթը, ապացուցեց, որ արժանի է իր ուսուցչին: Մզկիթի ընդարձակ ներքնամասը զարմանալիորեն զեզեցիկ է արևատ օրերին, երբ լույսը, թափանցելով դույնզգույն ապակիներ ունեցող լուսամուսաններից, արտացոլվում է բույմագույն, գլխավորապես երկնագույն հալեապակե սալիկներին, որոնցով շարված են պատերը, և էլ ազնւի են ընդգծում խայտարակա գորգերի շքեղությունը հսկայական դասարկ քրահում: ԵՀազար ու մի գիշերներին Հեֆթաթների ապավորությունը Հասկուպետ ուժեղանում է կեօսրյա աղոթքի ժամանակ, երբ աղոթողները սկսում են միաժամանակ ստորացած (քառիս ինկական իմաստով) երկրպագություններ հղել ալլահին, ապա կարծես հրամանով, վեր են կենում և նորից իջնում ծնկի:

Երկնագույն մզկիթն ունի մեկ ուրիշ առանձնահատկություն ևս, որի շնորհիվ համարվում է Ստամբուլի ամենագեղեցիկ մզկիթը: Նա ունի վեց մինարե, այլ ոչ թե շորս: Բնչպես պատ-

ժամ է ազանդութիւնը, սուլթանը նարտարապետին հանձնարարել էր կատուցել ոսկն (ալթըն) մինարները, բայց նարտարապետը սխալ էր հասկացել ու կատուցել էր զնց (ալթը) մինարի... Հայանի չէ, իրոք այդպես եղել է, թե ոչ, բայց միայն Մերքայի իմամը սուլթան Ահմեդի այդպիսի ցանկութիւնը համարել էր շտեմեղած հանգղնութիւն, քանի որ միայն յուրաքանչյուր մուսուլմանի սրտին ամենաթանկագին միակ Քաարա աւանարը Մերքայում ուներ զնց մինարի ունենալու իրաւունքը: Բանը վերջացած նրանով, որ սուլթանը հրամայեց իր սեփական միջոցներով Քաարայի մզկիթի կողքին կառուցել յոթերորդ մինարին՝ որպէս քարաշական փոխհատուցում: Այդ ժամանակից սկսած շնչց այստեղ՝ Երկնագոյնի մզկիթում էին ազսթում սուլթանն ու նրա արքունիքը մուսուլմանական մեծ տոներին: Իսկ Երկնագոյնի մզկիթի առջև, Աթ մեյդանը հրապարակում, որտեղ մի ժամանակ նրարջաջորանն էր, բնթանում էր Բյուզանդիայի, իսկ այսպէս նաև Բարձրագոյնի գոան շահաարակական կյանքը: Այստեղ էին ի կատար ածվում հրապարակային մահապատիժները և տանջում մեծ հազթանակները... շնչց Աթ մեյդանը հրապարակում 1826 թվականին հայտարարեցին եկեղերիական զորաբանուկը ցրելու մասին:

Այս հեռագոյն հրապարակում օգնելի շատ, քան ուրիշ որևէ տեղում, զգացվում է մեծ քաղաքի զարկնարակի արտփունք, որտեղ անցյալի շիրտանստամբները, սերտորեն միահայտարարված արգիականութիւնն հետ, միաժողովել են մեկ ներդաշնակ ամբողջութիւն մեջ: Պատմութիւնն այստեղ ցանկապատված չէ, քանզորաններում փակված չէ. այն իրեն զգացնել է տալիս ամեն քաղաքագիտի: Այստեղ տարբեր զարաշրջաններ ամենասուսպասելի կերպով միահայտարարում են միմյանց հետ: Հրապարակից ոչ հեռու յաջ սլոնայանվել են հասմիական դաճատակառնները: Քոփքափը պայտափ կողքին հնագիտական թանգարանն է, որտեղ հունահռոմեական մշակութի հուշարձանների մեջ այժի է քնկնում հին ժամանակների մեծագոյն զորավարներից մեկի՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու սպիտակ մարմարի սարկոֆագը, որը զարդարված է Ալեքսանդրի կյանքի տեսարանները վերարտադրող հարթաքանդակով:

Իսկ Ասկեղջյուրի մշուս կողմում կարծես քոլորովին այլ քաղաք է՝ ուս ալելի արգիական է՝ առանց պատմական հետաքրքիր հուշարձանների, զուրկ հին Սասանոյի վեհութիւնից: Բայց այս-

տեղ էլ հորդում է կյանքը, անդադար կանուժ են նազիրի շշակ-
ները, քաղվում են փողոցային մանր առևտրականները, որոնք
հին և նոր քաղաքը իրար միացնող գլխավոր նախապարհի՝ Ղա-
յաթայի կամքի տակ կազակներում նստած առաջարկում են
իրենց աշխատանքի պատուզները՝ ոճանք մուկ, մյուսները՝ գեղձ,
կամրջի սառիկն հարկում կան քաղմաթիվ խանութներ ու օրմա-
րաններ, որոնցում, Քուրբական սովորույթյան համաձայն, հա-
վարվում են զխավորապես տղամարդիկ, կատանաձիկերը բերում
են մարդկանց Ստամբուլի արվարձաններից, Քուսթուրի մյուս
կազմից, աչխներն՝ Ասիայում քնկած տարբեր քաղաքներից ու
քնակավայրերից, Այս ամենն էլ հենց արեհիլյան տեսք են ապիս
Ստամբուլին...

Գուժարահչի հեկայական պայտաք արեհիլյան ձեռք պեր-
ճաշուք է, բայց զուրկ է ներդաշնակությունից ու վե՛հ գծերից,
որք բնորոշ է հին քաղաքի շինություններին: XIX դարի երկրորդ
կեսից այս պայտաք եղել է սուլթանների նստավայրը: Գուժար-
ահչիների պալատը, այդ հեկայական շենքը, իր նրբարվեստ զար-
դարանքներով հիշեցնում է օտար՝ պատրաստված մի շատ հմուտ
հրուշտակագործի կողմից, որը, սակայն, չի հասկացել, որ այդքան
քաղմաթիվ ու քաղմուպիսի զարդարանքների կուտակումը ոչ
այնքան պեղծեցություն, որքան վատ նաշակի եղան է: Երբ նա-
լում ես պալատին, ապա մտածում ես, որ գրա համար շեն խնա-
յել ո՛չ քաղմագույն մարմարը, ո՛չ էլ ծիրանաքարը: Անյափ մեծ
են պայտաքի գահիճները, գահագահիճում, օրինակ, բյուրեղ-
ապակյա քահերը կշռում են շորս և կես տոննա: Այդպիսի արե-
վիլյան շքեզություն Ֆոնի վրա միանգամայն համեստ տեսք ունի
այն սենյակը, որտեղ ժամացույցը կանգ է առել 9.05 րոպեին:
Այդ սենյակում 1958 թվականի նոյեմբերի 10-ին մահացավ
Աթաթուրքը:

Վաղորհուրդ ամենից ավելի շատ զուրկ է քաղաքի այն մասը,
որը համարվում է առավել ժամանակակից: Ստամբուլի կենտրո-
նը՝ Բեյոզլուն (նախկին Պերան), իրենից ներկայացնում է ան-
ճաշակ ու կեղծ ժամանակակից շենքերի՝ բնակելի տներն ու
խանութների մի կուտակում, որոնք համակենում են մայրաքաղա-
քային պերճաշուքության, կատաղած սլանում են ավտոմոբիլ-
ները՝ նման երթնեկություն համար անհարմար եեզ և ծառամուտ
փողոցներով, որանք հատում են քաղաքի կենտրոնական ան-
արական զարկերակը՝ Բատիքլյալ շաղգեսին: (Քենեկաթության

պարզասանս) Այլի է զարկում կոսմոպոլիտական նորահարսութ-
յան ու վատ ճաշակի և հին Ստամբուլի շենքերի պատմական
գեղեցիկութեան ու վեհութեան միջև եղած զարմանալի հակադրու-
թյունը: Իհարկե՛ն, քաղաքի այս մասում ես կան շենքեր, որոնց
ուշադրութեան են արժանի եթե ոչ գեղեցիկութեամբ, ուղա իրենց
լափերով. օրինակ, Ստամբուլի օպերայի թերափարա շենքը կամ
ամերիկյան օւլիխտես հյուրանոցի շենքը, որի շքեղութունը
Թուրքական ազգաստեղծութեան ֆունի վրա զրոգովմունքից բացի ուրիշ
զգացում չի առաջացնում:

Քեյալույից ոչ հասու, նեղլիկ փողոցների լարիքինժառում,
կանգնած է մի աննկատելի անակ, որն անանձնացես թանկ է
ամեն մի յեհի որտե՛ն և որը պատկանում է յեհական մշակույթի
գանձարանին, թե՛ն, ցմբախտարար, դեռևս յեհական կառավա-
րութեան սեփականութեանը չէ: Այդ տանը վարձատնովի է յեհ մեծ
բանաստեղծ Միցիկիչը: Ավելի նիշա, այն ասուք, որտեղ մահա-
ցի է բանաստեղծը, այրվի է 1870 թվականին, բայց արդեն
80-ական թվականներին դրա անգը կառուցվի է նիշա նույնպիսի
մի տուն՝ այդ ժամանակ Ստամբուլում ապրող յեհ Ռասիմեհու-
յանքերի շնորհիվ: 1955 թվականի զեկտեմբերին, բանաստեղծի
մահվան հարյուրամյա տարեդարձին, այստեղ բացվեց Միցիկի-
չի համեստ թանգարանը, ավելի նիշա, նույնիսկ ոչ թե թանգա-
րան, այլ բանաստեղծից հետո մնացած իրերի մշտական ցուցա-
հանդես, որը կազմակերպված է Կրակովի թանգարանի տնօրենի
տեղակալ Զոխալով ժիլուլովու նախագծով: Ենկուզում զբո-
լած է այն զամբարտեհի նիշա պատաններ, որտեղ մտա մեկ
ամիս մնացել էին մեծ բանաստեղծի մասունքները, ինչպես
նաև նրա նամակու դեմակը: Առաջին հարկում և կրակովիտա-
հարկում ցուցադրված են Միցիկիչի այն գեմանկարների ու կի-
սանկրիների վերարտադրութունները, որոնց կատարված են
այնպիսի վարպետների ձեռքով, ինչպիսիք են Ռուպակովսկին և
Փելեպիտան, Դավիդ Գ՝Անձին և Դունիկովսկին... Հենց այստեղ
էլ զրգած են սՊան Քաղնուշիս և սՉյադիիս բնագրի ֆարսմիլի-
ները, սՊան Քաղնուշիս հրատարակութունները տարբեր յեղու-
ներով և բանաստեղծի ուրիշ շատ հիշարժան իրեր, զրանց թվում
նաև նրա բնուկալ բարեկամներու Պուլիկիևի և Ռիլիևի գեմանկար-
ները: Այս ամենը սիրով գեմանկված է մի քանի համեստ սենյակ-
ներում և ատեղծում է միտեղիական բարեպաշտութեան մի յու-
րահատուկ միտուրա, որը այցելուներին հարազատութուն է

տալիս ապրել խորհրդածուծյան բողեներ բանաստեղծի մեծ գործի մասին:

Այդ եռւյն բանի մասին են վկայում նաև լեհերի, ասենք ոչ միայն լեհերի, այլ և՛ քուրքերի, և՛ ֆրանսիացիների, և՛ իտալացիների պերճախոս կարծիքները ապավորութչւնների գրքում... Յովոր սրտի, գրեթէ բոլոր այցելուներն էլ ընդգծում են, որ պատահարս են ընկել այս ասուցը: Այս յարաճատուկ թանգարանի գոյութչւն մասին ոչինչ չի ասված Ստամբուլի մասին և ոչ մի ուղեցույցում: Մինչդեռ բոլոր ուղեցույցներում պատվովոր տեղում նշված է Պիեռ Լոտիի սրճարանը, մի բանաստեղծի, որի գրական ազդանցը ոչ մի կերպ չի կորելի համեմատել Միքիկի-ճիի հանճարի հետ...

Քննարկը թաղամասը մինչև ուղե ու ծուծը կստանալոյիտական է: Այստեղ ապրում է հիմնականում ոչ թուրք արգլւնարերական ու անտրական բուրժուազիան, ինչպես նաև մանր բուրժուազիան և արհեստավորները: Եթե ուղւում ես որևէ բան գնել Քեյ-օզլուում, բուրբուլին էլ պարտապէս չէ, որ իմանաս թուրքերեն (ք աարբերութչւն Անկարայի), գրա համար բազմական է իմանալ ֆրանսերեն, հունարեն կամ իտալաներեն և կամ խոսել սեֆարդիական հրեաների լեզվով, որտեղ ինկվիզիցիայի կողմից Իտալիայից արտագրովորոց հետո ապաստան են գտել օսմանական պետութչւնում: Կարելի է խոսել նաև իտալերեն, գերմաներեն, հայերեն, բայց ամենից ավելի հաճախ ոչտեղ, այնուամենայնիվ, լավում է անգլերեն խոսքը: Ստամբուլցի տիպիկ լեանապի անտորականը ամեն օր խոսում է անվագն չորս լեզուներով և, իմ կարծիքով, ամենից ավելի վատ գիտե հենց թուրքերենը: Այդպիսի անտրականը ապրում է թուրքերի կողքին, ինչպես ապրել են նրա նախնիները, բայց հաճախ թուրքերին վերնից է նայում...

Ամբողջ բազմապարչան պատմութչւնը իր կերքն է գրել Ստամբուլի կոստապոլիտիզմի վրա, մի քաղաքի, որն ապրել է իր փառքը և չի կարող հաշտվել այն բանի հետ, որ իրենից խլել են առաջնակարգ դիրքը: Թերևս, լկա ստամբուլցի որևէ բնակիչ, այդ թվում և թուրք, որը խոսակցութչւն մամանակ այն կամ այն կերպ չնկատի, որ Անկարան Եպակաս կուլտուրական է: Ըստ որում ձեր գրուցակիցը անպայման կհիշատակի, որ հենց Ստամբուլում է ստեղծվել թուրքական առաջին համալսարանը, որ Ստամբուլը մինչև հիմա էլ դեռ մնում է որպես երկրի քաղա-

քահան, Շոգևոր ու անառնական կյանքի կենտրոն: Այս ամենը, անկասկած, տեղադրեալ է. Հենց Սաամբուլում էր, այլ ոչ թե ուրիշ որևէ քաղաքում, որ 1960 թվականի ապրիլին սկսվեցին սուսանդանան հուշումները, որոնք վերջի վերջու հանգեցրին Մենդերեսի ուժիմի ապագամուն: Սաամբուլը երկրի մշակութային կյանքի կենտրոնատեղին է. այստեղ են գործում թուրքական լավագույն թատրոնները: Բայց Սաամբուլը նաև ամենամեծ արդյունաբերական կենտրոնն է. այստեղ ամենից ավելի աշխատողներն էլ արտփում անարաբական կյանքի դարկերակը: Սաամբուլը արաբացորտային կարևոր հանգույց է. երա վրայով է անցնում Եգիպտան Մերնափոր արևելքի հետ միացնող երկաթուղագիծը: Մի խոսքով, Սաամբուլը Թուրքիայի ամենամեծ քաղաքն է ու ամենակարևոր կենտրոնը: Այս ամենը ճիշտ է: Բայց Անկարան կասափարութիան նստափայրն է. այնտեղ է գտնվում մեղիսը, և Անկարայում են ընդունվում այն որոշումները, որոնք փոխում են երկրի դեմքը:

Սաամբուլը արդեն մայրաքաղաք չէ, բայց երա վաղեմի հրապուրանքը մնացել է: Այդ հրապուրանքը կարելի է տեսնել ոչ թե գլխավոր Բասիլլայալ շաղգնսիում՝ երա խառնաշփոթ Եսուզեթի մեջ, այլ հին Սաամբուլում, որտեղ հին սամանական մշակութի միջուկաբար բյուզանդականի հետ զուգակցված գիմակայում է արդիականութան գրաչին: Այդ մշակութիների միահյուսումը ապրում է նեղլիկ փողոցներում, գրանց վրա կախված հին աների պատշգամբներում: Հին Սաամբուլի հատկանիշներն են փողոցների անարաբականներն ու փողոցային գրազերները, որոնք զբիլը փոխարինել են դրամերենայով, ինչպես այդ պահանջում է XX դարը: Գրանք Սաամբուլի ռզամարդի են, որ ժամերով նստում են փոքրիկ սրճարաններում, ծուլսրեն կուսկում խմելով սուրճը և ծծելով նարդիլեն... Հին Սաամբուլը ապրում է Այա Սոֆիայի կամարների տակ, Երկնապուշն մզկիթի կաթարգրական գեղեցկութան մեջ, էլյուր չամիի կաուրի ազավեինների մեջ, Սուլեյմանիեի գմբեթի տակ... Հին Սաամբուլը մնում է Բասֆորի սքանչելի ափին, Եուլնիսի լավերված ասֆալտե խնուզու վրա, որի երկալնքով շարվել են գեոես պահպանված փայտաշեն առանձնատները... Այս ամենի մեջ զգացվում է Սաամբուլի անկրկնելի միջուկորոշ, մի քաղաքի, որտեղ բազում սերունդների գործերը, բազում ծագվորդների հանձարն ու մշակութիք միահյուսվել են վեկ անբաժանելի ամբողջութան մեջ:

Հին Ստամբուլը սցուռ-ով է խոսում պատմութիւն չեա, և նրա ֆոնի վրա նոր քաղաքը, որպէս մի նորքախառնուած, բազմական դժգուշն տեսք ունի: Ինչպէս երևում է, պատմութիւնը այստեղ կատարել է իր անաքելութիւնը, եթէ առաջին տեղը դի-չել է Անկարային՝ այդ ժամանակակից քաղաքին, որն Աթաթուրքի կամքով կառուցվել է անտոյիական ջրազույն սարահարթում:

ԱՆԿԱՐԱՆ ԱԹԱԹՅՈՒՐԻ ԲՆԱՆՔԸ Է

Այսօրվա Անկարան մի քաղաք է, որ ստեղծել է Աթաթուրքը: Երբ 1920 թվականի ապրիլին նա Անկարայում զամարեց Ազգա-լին մեծ ժողով, որը մարտահրավեր նետեց սուլթանական կառա-վարութիւն կապիտալիզմի տակաւն քաղաքականութեանը և որեք Քուրքիայի ազգային ղերածննդի հիմքերը, Անկարան մի երկ-րորդական զազանական քաղաք էր՝ քրտն հազարից մի քի: ավելի բնակչութիւնը: Այժմ այն ավելի քան մեկ միլիոնանոց քա-ղաք է:

Անկարան ընկած է ճահնուտ, մայրքիայի բուն հանգիստացող հողի վրա՝ արևի ճոռագայթներից խանձված անտոյիական սարահարթի չեկց կենտրոնում, լեռների միջև ընկած փոստրա-կում: Այդ աննշան փոքրիկ քաղաքը մայրաքաղաք դարձնելու համար անհրաժեշտ էր լուծել անովազն երեք պորշիմ՝ շորաց-իւն ճահնները, ազագա քաղաքը ապահովել խմելու ջրով և կանաչապատել մերկ տափաստանը: Թվում էր, թի ազքաա ու պատերազմից քայքայված երկրի համար դա ումից վեր մի խոն-դիր էր: Ստեղան Մուսաաֆա Քեմալը, որի աչքի ընկնող ումեկ անհատականութիւնը որոշեց երկրի զարգացումը շաա տարի-ների համար, կորողացաւ հաղթահարել այդ դժվարութիւնները, և հին բնակավայրի կողքին բարձրացաւ ժամանակակից քաղաքը:

Ակամա հարց է ծագում- ինչո՞ւ Աթաթուրքը չենց Անկարան ընտրեց որպէս նոր Քուրքիայի մայրաքաղաք: Կարելի է հաս-կանալ նրա ցանկութիւնը՝ կոստոպոյիտական Ստամբուլից խելի մայրաքաղաք կոչվելու պատիվը և այն փոխազրել Անատոյիայի խորքը: Բայց Անատոյիայում կային նաև ուրիշ քաղաքներ,

որոնք անհամեմատ ազնւի հարմար էին այդ գծերի համար: Յրինակ, օսմանների առաջին մայրաքաղաքը՝ սրանչւնի Բուրսան: Կամ սելջուկների առաջին մայրաքաղաք Կոնիան, որք եռւնյակն գտնվում է Անատոլիայի կենտրոնում, բայց ընկած է ոչ թե չերկ մայրերի մէջ, այլ արգամտեղ հովտում: Անկառիած, այդ հարցի լուծման գրա ազդել է քաղաքական գործոնը: Հենց Անկարայից էր, որ 1920 թվականին Շւնց պատաստարական պայքարի կոչը: Բայց ոչ միայն այդ: Այստեղ, Անկարայի շրջակայքում էին գտնվել շուր հազար սարգմ պատմութիւն ունեցող մեծ քաղաքակրթութիւն՝ իսթերի պետութիւն Շուքերը, որոնց մասին այնքան սիրում էր խոսել Աթաթուրքը: Փորձելով ստեղծել ազգութութիւն թուրք մոզովորի հովերմական գոյութիւն մասին (թեպետ թուրքերը Փոքր Ասիայում երեւցել են միայն XI դարի վերջին), ազգի առաջնորդը քանիցս հայտարարել է, որ թուրքերը իսթերի անմիջական ժառանգներն են: Կարելի է ենթադրել, որ, ըստ երևույթին, պատահական չէ, որ թուրքական երկու խոշորագույն բանկերը կոչվում են էթիբանկ (ենթական բանկ) և Սումերբանկ (Շումերական բանկ):

Բայց ինչպիսին էլ որ լինեն գրա պատճառները, անգիճեւի է մի բան. Աթաթուրքի որոշումը կենսագործվեց: Այսօրվա Անկարան իսկական մայրաքաղաքային քաղաք է:

Ես Անկարա քնկա Ստամբուլից Շատ: Բոսֆորի արեւելյան գոհարումս կախարդված, Հիշում եմ, ես խոր զարմանքի բապեններ օպրեցի, երբ տեսա Անկարան՝ այդ ժամանակակից եվրոպական քաղաքը լայն ու մաքուր ֆոզդոներով՝ Ասիական Փուրջիայի կենտրոնում: Բայց, ներպութիւն եմ խնդրում, ոչ թե ասեալան. էթի գուր լըք ցանկանում անբարյացակամ վերաբերմունք ասաբացնել ձեր նկատմամբ, թուրքի մտտ կրքեք մի արտասանեք ասեալանս բառը: Էիշեցեք, Անկարան գտնվում է ոչ թե Ասիայում, այլ Անատոլիայում... Այդպիսի, կարծես, մտնորքի մէջ, ինչպես ե ուրիշ շատ բաներում, որպես հայելու մեջ արտացոլվում է ընդրտցային պատկանելուս մի յստահատակ մտայնութիւն, որով աստուպում է թուրքերի մեծ մասը, հասկտպես աննարարքը սլորաներից:

Իր արտաքին տեսքով Անկարան, անկասկած, շատ ազնւի պակաս արեւելյան է, քան Ստամբուլը, և շատ բաներում զուրկ

է արեւելյան Կոչորիտի նշաններէց, որոնք ամեն քալլափոխում զգացում են Ստամբուլում: Այս քաղաքը, որը կառուցվել է ափսոսաբանի հարստարապետ Յանսոնի նախագծով՝ մերկ հողի վրա, բոլորովին զուրկ է ազանգույթներից:

Սակայն, այս ամենը քիչտ է ետք Անկարայի նկատմամբ: Քուրքական մայրաքաղաքի մասին լրիվ պատկերացում կազմելու համար հարկավոր է հիշել, որ կա երկու Անկարա՝ ետքը, որի շինարարութունը սկսվել է քնդամենը մտա քառասուն տարի սրանից առաջ, և հինը, որի պատմութունը զնում է գարեհի խորքը, երբ Ստամբուլը անգամ նշված չէր ոչ մի քարտեզի վրա: Ամենայն հաճանականութամբ, քաղաքը հիմնել են ֆոնուգացիները մեր դարաշրջանից առաջ I-ին հազարամյակի վերջին և նրանց էլ պարտական է իր անվանումով: Մեր թվականութունից առաջ III դարի վերջին աշտանդ ներխուժեցին գալլական ցեղերը՝ արեւմուտքից զեպի արևելք գաղթի հաղվազուտ դեպքերից մեկը: Այդ արշավանքի հետքերը մինչև հիմա էլ պահպանվել են. օրինակ, Անկարայի մտակառուցի գլուխներում կարելի է հաճախ հանգրիցել շեհուհեր ու կապուտաշյա թուրքերի Տեկտուսանի գալլական ցեղը քաղաքում կառուցեց ամրոց և այն դարձրեց իր մայրաքաղաքը: Երբ Անկարան ընկավ Հոսթիանցիների ձեռքը, գարծավ Գալաթիա նահանգի մայրաքաղաքը և ունեցած էլի քան երկու հարյուր հազար բնակիչ: Այդ մամանակներից մայրաքաղաքում մնացել են Հոստարական քաղիքները, Հուստինիանոսի աշունք, բայց դարաշրջանի զխազար հուշարձանը Օգոստոսի տանարն է, որի պատերին հիմա էլ կարելի է կարգալ հուանրեն և լատիներեն գրված հատվածներ հայանի սկտակից», որը փառարանում է կայսրի սիրագործութունները: Անկարայի հարաբերական ծաղկումը, շնայած նրա կրած քաղամթիվ ցնցումներին, շարունակվեց ընդհուպ մինչև մեր թվականության VII դարը:

Ավելի ուշ քաղաքը ձեռքից ձեռք էր անցնում, դառնում էր նորանոր նվաճողների ափսոս 1101 թվականին խաչակիրների առաջնորդ Սալադինը Տուրքիան նվաճեց Անկարան և կտակեց բյուզանդացիներին: Սակայն, որոշ մամանակ անց, XII դարում, Անկարան ընկավ թուրքերի՝ նախ սելջուկների, իսկ ապա օսմաններին, անբաժան փրապետության տակ: Նրանց փրապետութունը կարճ մամանակով միայն ընդհատվել է Միջին Ասիայի

մեզու նվաճող, աշեղ Լենկ Քեմուրի՝ Փոքր Ասիա կատարած ներխուժումով:

1402 թվականին Անկարայի մոտ օսմանյան սուլթան Քալայի I-ի հետ անդիս անկեցած մեծ (այն ժամանակվա չափերով) ճակատամարտին մասնակցեցին 300 հազար սալժիկներ, իսկ Անկարայի մոտ եղած անտառներում (այժմ դրանց հետքն էլ չի մնացել) Լենկ Քեմուրը թաքցրել էր իր ֆղերին: Լենկ Քեմուրը այդ ճակատամարտում հաղթանակ տարավ, Քալայդիցին բռնատարկեց ամբողջում, այգպիսով, կես դար ևս չարձանակելով Կոստանդնուպոլսի կյանքը՝ որպես մայրաքաղաքի:

Անկարայի նշանակությունը զիջելով թուրանում էր, XIX դարի կեսերին քաղաքը, որն այն ժամանակ կոչվում էր Անգորա, նահանգական մի փոքրիկ քաղաք էր Սասանույից զույգ Պարսկաստան տանող ճանապարհին, և հայտնի էր միայն իր անգորական այժերով (ի դեպ, այս ցեղը Քուրդիայում այժմ գրեթե չքացել է) և անգորական սպիտակ փափկամուղ կատուներով, որոնց մի աչքը կապույտ է, մյուսը կանաչ (դրանց ևս կարելի է տեսնել միայն Անկարայի կենդանարանտեղան այգում):

Հին Անկարան պաշտպանվել է մինչև մեր օրերը իր զրեթե զաղնչական ձևով: Ինչպես և անցած ժամանակներում, բերզին հարող եկզ ու զառիթափ փողոցների շարիթինթուր կողմում է մի երբփակ ամբողջություն: Նրա պատմական անցյալի մասին է վկայում, ի միջի այլոց, քաղաքային պարիսպների շինարարական նյութը՝ քարե մեծ սալերը հունարեն և յաթիկերեն արձանագրություններով: Քայց բրոնզափայտի շերտը ետեւ է ոչ միայն քաղաքի պարիսպների վրա: Հին Անկարայի փողոցներում և հրապարակներում հոսում է նույն կյանքը, ինչ որ Հարյուրամբուր տարիներ առաջ, նրա ընտելների համար ժամանակը կանգնել է տեղում... Անկարայի բերզի ներսում տիրում է իսկական միջնադարը: Մտրդկանց հանգիստը խանգարող միակ փոխադրամիջոցը փայտաշեն սալն է: Մակայն, համախ կարելի է տեսնել նաև ավանակներ, գրանցից մի քանիսը ծանր բռնեք են կրում, մյուսներին բազմել են կարկատված շրթեր հազած տղամարդիկ և կամ գունդգույն շալվարների հազած զեղչուհիներ: Ինչպես և հին բիրյիական ժամանակներում, կանայք ջուր վերցնելու համար գալիս են ջրհորի մոտ և, սափորները լցնելով կենարայ շրով, անհայտանում են փոքրիկ քակերում, որոնք հետաքրքրաւոր անցորդների աներես հայացքներից անշատված են

կազմակերպումը, նման որևէ բանի ներթափանցելու իմ բազմակի փորձերը միանգամայն հաջողությամբ չունեցան: Քուրքերը հպարտ մտադուրսդ են և օտար մարդկանց առջև դիմաձուլությամբ են ցույց տալիս իրենց ազգաստեղծությունը: Բայց մի անգամ ինձ, այնուամենայնիվ, Քողեցին մտնել արդարիս անակնկարից մեկի ներսը. ատեր շինված էր կազմից և Հին տախտակներից: Եթե իմանաք անգամ, թե ինչպիսի հասարակ պայմաններում են ապրում այս-անկ մարդիկ, ապա մեզ կզարմացնի մարդությունը բակում և այն անխակներում, որտեղ համախա մի քանի քիլիմներին՝ բացի ուրիշ ոչինչ չկա: Ի դեպ, Քուրքիցում, ամենաազգաստեղծներում անգամ, որպես կանոն, զարմանալիորեն մաքուր է: Կույրն զառան մտնելուց առաջ ստեամանները հանելու լավորությունից է, որ սրբությունը պահպանում են ինչպես տնեցիները, այնպես էլ հյուրերը:

Հին Անկարան հմայեց ինձ առաջին իսկ րոպեին, և ես ամեն մի հարմար զննքում զնում էի բերզը կամ բարձրանում Անկ Քեմուրի բլուրը, որն ամբողջապես պատած է սգեցնելու զուհու ընդհանրությամբ: Ամպրուպներն ու հորդաօտտ տնեցիները, որոնք այստեղ աստեղծապես համախակի են ուշ զարնանք, սրբում տանում են այդ փոքրիկ շենքերը և հազարավոր մարդկանց գրկում օթեգանից...

Նրբ գրասեռում ես այնտեղի նկզիկ փողոցներում, կարծես մտանում ես, որ մայրացաղաքը յառաջիորդին քո թիկունքում է: Հին Անկարայի բնակիչները իրենց արտաքին տեսքով շատ նման են անատոլիական ցանկալից ցուլիկ գյուղացիներին: Մեցրտիներ հազած ուրախ երեխաները Հենց որ օտար մարդ են տեսնում, անմիջապես թողնում են իրենց խաղերը և շրջապատում են նրան, ոպտակով որևէ փեշքեշի, բայց հրամանն են տալիս անպայման սգուց-բայս-ով, քանի որ նրանց համար ամեն մի օտար մարդ ամերիկացի է:

Այդպիսին է Հին Անկարան, որը նոր Անկարային հարազատ է միայն ընդհանուր անտեսով: Քաղաքի նրկու մասերը ընդամենը միայն քայանջում են, առանց որևէ կնիք թողնելու մեկը մյուսի վրա: Եվրոպական արդիականությունը կազմ ձողքի ապրում է տիպիկ տափաստանային, այլ ոչ թե լուսնասեպական արևելականություն: Հետ, ինչպես Ստամբուլում, եվ սա նույնպես Անկարան ասրբերում է Ստամբուլից, որն անկ է զարաշրջաններին

ու քաղաքակրթությունների պատմական շերտանստվածքների վրա: ժամանակ առ ժամանակ միայն Անկարայի լայն փողոցներում կարելի է տեսնել սալնետեղից եկած մարդկանց* լայն շալվարներ հագած կանանց, մրդեր վաճառող գլուխազարկների կամ ոտաբորիկ երեխաների:

Գնացի ապագան նախոց ժամանակակից քաղաք ստեղծելու համար հարկավոր էր հազվադեպի քաղաքային խոշորագույնները Եվրոպայից առաջ հարկավոր է նախապարհներ կառուցել: Անկարան Մասադրուլի հետ միացված էր միայն մի հին խճուղիով, որն անցնում էր լեռների միջև քնկած սլաքապատույա ուղիով, նոր քաղաքի կառուցման համար հատկացված ամբողջ տերիտորիայում հարկավոր էր շարացնել մաշաբիայի բուն հանգիստացող նախնիները: Եվ վերջապես, ապագա մաշաբաղաքը ապահովել խանութ չորով, որտեղ համար Անկարայից հյուսիս լեռների միջև քնկած մի փոքրիկ գոյահովիտում կառուցեցին մի ամբարտակ արհեստական լճում, որտեղ հովաքովում էին հեղեղաշրջերը: Միաժամանակ լճի լեռնային շրջակայքը ծառայատեղիին, շինեցին գրասարքի, որն այժմ գարձն է քաղաքի քեակիչների հանգստի տեղում վայրը:

20-ական թվականներին Անկարան մի վիթխարի շինարարական հրապարակ էր: 1927 թվականին Աթաթյուրը հաստատեց քաղաքի կառուցապատման գլխավոր պլանը, որը սկզբնապես նախատեսված էր 250 հազար բնակչի համար: Եվ ինչպես սեկիչը անձրեկից հետո սկսեցին բարձրահույժ այդ հիմնականում լինովնիկական քաղաքի թաղամասերը. կառուցվում էին մինիստրաթյունների և ուսումնական հաստատությունների շինքերը: Մահալե հարմարավետ պլանավորված լուսավոր աներում ապրեց ուժերից վեր էր տեղում բարձր վարձատրվող թուրք պաշտոնյաների համար, որոնք, կարելի է ասել, իսկական արխտոսիստան էր ևն ազբառակ ապրող բանվորների համեմատությամբ: Այդ զեղեցիկ աներում ապրում են զլխավորապես ամերիկացիները, որոնք լեֆ-լեյնտեն են Անկարայում, քանի որ այստեղ են տեղավորված ՄԵՆՏՕ-ի* շաք-կայանը, Թուրքիային ցույց տրվող ամերիկյան ոգնություն կենտրոնը, սղաշնակից զորքերի* գլխավոր շտաբը: Այդ աներում ապրում են ամերիկյան զեռայանատան աշխատողները, որի անձնակազմը հարյուր հոգուց ավելի է:

* ՄԵՆՏՕ-ն վաղուց է նկատվել լուսարքի (Օսմանյան Թարքի):

Անկարայում ամերիկացիներն ամեն ինչից ունեն իրենց սեփականը. սոցալական ակումբ (պրեզիդենտական պալատի կողքին), կինոթատրոն, խանութների մի ամբողջ ցանց (ի զեպ), ամերիկյան ասպրանքները միշտ կարելի է գնել սեւ շուկայում), ավաորուսներ, որոնցով երեխաներին ասնում են զպրոց և ծառայողներին՝ աշխատանքի վախճը: Այս ամենը, բնականաբար, անզուգական բնակիչներին մեջ համակրանք չեն առաջացնում ամերիկացիների նկատմամբ: 1966 թվականին Անկարայում կառուցվեց երկու բարձրահարկ շենք, որոնք երկվորյակների պես նման են իրար. մեկում բացեցին ֆանկարժեք խանութներ, ակումբ և սնաստրաններ, մյուսում տեղափոխվեց մի շքեղ հյուրանոց: Եթե զասունք այդ երկու հաստատությունների գնորդից, այս գրտեք ես ետխատեմված են ամերիկացիների համար:

Ամերիկացիները Անկարան անվանում են «Յավաշինգտոն» (Քուրթերեն «չափաշո բառից, որ նշանակում է եզանգազո, սառանց շտապկյուտ») և՛ մի սա բաժանակն գրպուկ տեսն է, հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ Անկարան Մասամբույից նույնքան հեռու է, որքան և Վաշինգտոնը նյու Յորքից: Իհարկե, շտապուղականությունը Քուրթերի բնավորության պիժո չէ, սակայն նոր Անկարայի շինարարության անմպերը ամենեկին չեն համընկնում այս երկրի ամեն մի գործի սովորաբար գանդապ լուծման հետ:

Անկարան միասնական գեմք չունի, բայց զրա փոխորեն նա կառուցվել է Բափազ: Փաղաքը վեր է բարձրացել մերկ անզում, բայց նա ամբողջապես նայում է պեպի սպազան, և զա վկայում է միայն այն մասին, որ, երբ Քուրթերի բաներից ուղղված են սեփական պահանջմունքների բավարարմանը, նրանք կարող են աշխատել արագ ու լավ: Անարդա Անկարան կարծես «զեպի վեր անոտք» քաղաք է: Փաշտոնական հիմնարկությունների, հատկապես մեղչիսի շենքերը անչափ մեծ են, փողոցներն զգալիորեն ավելի լայն են ու ավելի մաքուր, քան Քուրթական մուսամ բուր քաղաքներում: Մեծ քաղաքանություն է արնոտ որերին զրուսնել լայնարձակ բուլվարներով, քանի որ շինում ես լեռային օդը: Մայրաքաղաքի զխավոր մայրուղին՝ յոթ կիլոմետր երկարությամբ սեկեցող Աթաթյուրքի բուլվարը, անցնում է ամբողջ քաղաքի միջով՝ Չանկայա բլրից, որտեղ գանձում է պրեզիդենտի պալատը և զեռպանությունների մեծ մասը, միշտ այն խնուղին, որը մտայն ու լերկ մայրերի միջով ասնում է զեպի նոր բարե-

կարգ օգտնաժամակալանք. սա էլ իր Հերթին ջրի երկու կաթիլն
պես եման է Ստամբուլի օգտնաժամակալանին:

Եթե Անկարային նայենք թաշուհի թախթի բարձրութիւնից,
այս նա մեզ կներկայանա որպէս քաղաքային քաղաքակրթու-
թյան մի փոքրիկ կղզիակ՝ կորած ափափան սափաստանային
սարահարթում. նա շրջապատված չէ քաղաքի արժարաններով,
ինչպէս, օրինակ, Ստամբուլը. քաղաքի շինքերից անմիջապէս
այն կողմ սկսվում են ժայռոտ բլուրներ: Բացասութիւն է կազ-
մում միայն հարտի օրինակելի ֆերման, որ Հիմնել է Աթա-
թուրքը. նրա պաղարեքութիւնը, կանաչի առատութիւնը կար-
ծես ժարտահարմիր են նեւում Անկարան շրջապատած վայրի
ու յոսի ժայռերին. Քաղաքի ներսում կանգնող կարելի է Հիա-
նալ նրիտասարգական զրոսայգով՝ նրա արաստօր լճակով և
մի քանի զենպանտներին կից այգիներով, Անկարայի, ամե-
նից ամէլի բնդարձակ զրոսայգին պահպանում է յե՛հական զն-
պանատանը. որտեղ կանգնած է երեքշարքուրամյա մի կաղնի՝
Անկարայի ամենահին ծառը:

Նոր Անկարան կարող է ծառայել որպէս նրա ստեղծողի՝ Քե-
մալ Աթաթուրքի սեփական արձանագատութիւնի պատգամի
ակնասու. ցուցադրում, ինչպէս և նրա վիթխարի դամբարանը՝
նրա համբաժնեական հանցատավայրը. սՐուրքերի Հորս վերջին
կամքի համաձայն, նրա անյունը տեղափոխվեց մայրաքաղաք:
Ազգրում, ամէլի հարմար տեղ շինելու պատեհառով ամբարը զբա-
նում էր սպիտակաքանի քանդարանում. Հետագայում քաղաքի
վրա իշխող բլրին կառուցվեց դամբարան թուրք հորտա-
րացեալ էմիր Օնտարի նախագծով. Իր ձեռով անպանույն դամբա-
րանը կառուցված է զինն քարից և ոչ մի բանով չի հիշեցնում
ժուռուլմանական սուլթանների հարուստ զարդարված դամբա-
րանները. Ռմանք Աթաթուրքի դամբարանը համեմատում են
Փարսեանի Հեա. Լայն ու երկար ծառուղին, որը ժուրքի մտ
Գարծես պահպանում են նեոթեթական զբանիտն աշուտները.
այցելուի վրա գործում է մտնումնեալութիւնի տպավորութիւնը.
Իսկ Քեմալի բուն դամբարանը քառանկյունի մի բնցարձակ սա-
նար է՝ կառուցված նեոկլասիցական ոճով. Ստում են, որ պրկի-
զենտի գազազը կշռում է 40 ասննա. այն պատրաստված է սե-
երակներ ունեցող կարմիր ժարմարի մի կտորից: Դամբարանի
ուղիք ու կանոնաւոր զծերը կարծես նույնպէս ընդգծում են
սՐուրքերի Հորս մեծութիւնը:

Աթաթյուրքի պաշտամունքը Քուրքիայում տիրում է ամենուրեք: Գա մի յուրատեսակ տարու է, որի գեմ հազիվ թե որևէ մեկը համարձակվի հանդես գալ: շում են նույնիսկ երանք, ովքեր չեն քնդունում նրա ծրագրի որոշ կետերը, օրինակ՝ լաիցիզմը¹: Այդ պաշտամունքի գրանորոշմանից մեկն է «Քուրքերի հորս անթիվ-անհամար հուշարձանները ոչ միայն Անկարայում, այլև ամբողջ երկրում: Իրեն հարգող ամեն մի վաշր ունի «իր» Աթաթյուրքը, զի, իհարկե, պաշտօնական ամեն մի հիմնարկաւթյան, որնորանի կամ խանութի պատերից անփոփոխ կերպով ձեռք է նայում Քեմալի բնորոշ գեմը՝ խորաթափանց աչքերի խօսու հայացքով:

Ո՞րն է Քուրք ազգային բուրձաւազիայի զեկաւար Աթաթյուրքի աչքի բեկնող գերջ: Ինչո՞ւ են երան անվանում նոր Քուրքիայի «հայր»:

Այդ բանը ավելի լավ հասկանալու համար հարկաւոր է պատկերացնել այն ժամանակը, ճոր նա պատմական ասպարեզ իրավ:

1918 թվականն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի գաղտնակից ժամանան կայսրութեան կործանումը թվում էր անխուսափելի: Սուլթանական բանակի միակ զենեքաւոր, որը ոչ միայն պարտութեանն էր չգրանք, այլև հազմանակներ էր ասանում, սմն Մուստաֆա Քեմալն էր՝ սալոնիկցի մի մանր պաշտանչույի որդին: Այդ նա էր, որ 1918 թվականին Գալիպոլիի մտից ետ շարժեց անգլիական էրպիզիցիսն կորպուսը, ուրք ն սամանյան բանակի միակ հազմական գործույթյունն էր: Գալիպոլիի օպերացիայի հաջող իրականացումը մի կողմից համրավ բերեց Քեմալին ն ապառնոկից առաջիագացումը ծառայութեան մեջ, իսկ մյուս կողմից առջ բերեց սուլթանական մյուս զենեքաւորների քաղական նախանձուս գերաբիրմունքը նրա նկատմամբ: Այդ հազմանակից հետո նրան որպես սեւուշ ուղարկում են արևելյան հեռավոր նահանգները՝ սամանյան գորքերի մնացորդների գորացրմանը գերահանգելու: 1918 թվականի մայիսի 18-ին գալով Մամսուն, Քեմալը, հակառակ սուլթանի հրամանի, Հենկելով այն ժամանակ տարերս յնորեն ծա-

¹ Հասարակութեան աշխարհիկ կառուցումը:

զած ժողովրդի պարտիզանական շարժման վրա, սկսեց կազմակերպել գեմադրութեան առաջին խմբերը: Եւ Սվասուս համալսարան է աչն Հայրենասերներին, որոնք սուլթանական ժանդարմներին թի տակ լուսնային կաթաններով գալիս են այնտեղ: Իսկ սուլթանը իր անգլիացի տերերի պահանջով մեծ գումար է նշանակում անճնազանց սպայի դէրի համար: Սակայն 1920 թվականին կերված Սերի հաշտութեան պայմանագիրը, որն օրինակունացրեց Օսմանյան կայսրութեան կործանումն ու բաժանումը, ցնցեց ամբողջ երկիրը: Այդ պայմանագրի պայմանները զգալորեն ավելի ծանր էին, քան զաշխակիցների կազմից պարտութեան կրած Գերմանիային պարտագրված պայմանները: Այն Սերի պայմանագիրը՝ կենսազորով, Քուրքիան կղանար մի գործրիկ պետութեան՝ սահմանափակված Մատմրուզով ու նրա շրջակայքով և Անատոլիայի մի մասով և ամբողջապէս կախված կլինեք զաշխակիցներից, որոնց անցնելու էին Օսմանյան կայսրութեան առաջնի Հարուստ նահանգները, Կիլիկիան և Կենտրոնական Անատոլիայի մի մասը անցնում էին Զրաւսթային, Հարավային Անատոլիան՝ Իտալիային, իսկ Արեւմտյան Անատոլիան Իզմիրի հետ՝ Հունաստանին: Իսկ երկրի արեւելյան մասը անցնում էր Հայերին և քրդերին: Սակայն այն պահին, երբ զաշխակիցներին հաջողվել էր իրենց պայմանները պարտագրել սուլթան Մեհմեդ VI վաշիտնագիրն հեռզանց կառավարութեանը, Անատոլիայի ընդարձակ տարածութեաններում գուրս եկան նոր բանակի և նոր ազգային պետութեան ծիւրը: Քեմալի խորտոմնայնը, որը պայքարի կոչ էր անում Հանուն Քուրքիայի անկախութեան, հասավ մինչև ամենալայն զանգվածները...

Քուրքիա... Քուրքեր... Եւր, մինչ այդ անհայտ մի Հասկացութեան: Ե՞րբ քառով Հարուստ օսմանցիները արհամարհանքով անվանում էին Անատոլիայի գյուղացիներին: Իսկ իրենց նրանք անվանում էին օսմաններ: Ե՞րբ քառնց Հասկացուցութեանը նշանակում էր նաեւ սանտաշո, «գոնճիկ» մարդ: Աթաթուրքը առաջինը օթուրքը քառին վերադարձրեց նրա արժանապատվութեանը: Երկրում ծագեց ժողովրդական աշխարհազորի նման մի բան, որին մասնակցում էին անգամ կանայք, որոնք մինչ այդ ոչինչ չէին տեսել «հարեմլիքից», այսինքն՝ տան կանացի կեսից այն կողմ:

Այդ ազատագրական պատերազմում, որտեղ լուծվելու էր Քուրքական պետութեան օրինելու կամ չլինելու հարցը, Քեմալի

մամբ, որտեղ խոսում են Թուրքական լեզուներով... Քեմալը գիտեր, որ ազատագրական պատերազմում Թուրքիայի միակ զաշնակիցը Մովհեսական Ռուսաստանն էր, որի տղետիւթիւնը մեծապէս նպաստեց Հազթանակի Հասնէլու գործին: Եվ հակառակ պանթուրքիստների խելացնոր զազափարների, Քեմալը 1921 թվականին Ռուսաստանի Հեռ կնքեց բարեկամութեան և եզրայրութեան պայմանագիր, որն էլ ավելի ամրապնդեց Թուրքիայի անկախութեանը: սովետական կառավարութեանը Թուրքիային ազատեց ամեն տեսակ դրամական ու այլ պարտավորութեաններից, որոնք եւ ստանձնել էր ցարական Ռուսաստանի Հեռ կնքած պայմանագրերով: Գրանից մի քանի ամիս Հեռու Թուրքիան բարեկամական պայմանագրեր կնքեց եւս Անգրկովկասյան սովետական Հանրապետութեանների Հեռու:

Աթաթուրքը զեն շարտեց ամեն տեսակ վտանգավոր էքսպանսիոնիստական պլանները և ձեռնամուխ եղավ եւր պետութեան ստեղծմանը գերազանցապէս Թուրքերով բնակեցված Հոզերում: Նրա առն ծառացով մի ամենալուրջ խեղիթ՝ եւր բովանդատութեան Հազթուրեկ ստեղծվող պետութեանը՝ զհետ միշտապարի պայմաններում ապրող անատուրիացի Թուրքին փոխադրել էլ գաւ և իրականացնել անհրաժեշտ քայնփոխումներ, որոնք Հնարավորութեան կասն Թուրքիան զարմնելու ժամանակակից պետութեան: Իսկ զրա Համար առաջին Հերթին անհրաժեշտ էր փոխել պետութեան քաղաքական կառուցվածքը:

1923 թվականի Հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիան Հոշակվեց Հանրապետութեանը: Նրա առաջին պրեզիդենտը զարնավ Մուստաֆա Քեմալը, իսկ պրեմիեր մինիստրը՝ Իսմէթ փաշան: Թվով երեսուցյութերորդ, վերջին սուլթան Մեհմեդ VI-ը անգլիական Համանավով թողեց Թուրքիան: Սուլթանը այլևս չկար, բայց զեռ մեռւմ էր խալիֆայութեանը, աշխնքն՝ Հոզերը զեկազարութեանը բոլոր մուսուլմանների եկամամար: Մինչ այդ խալիֆի (մուսուլմանական մուսուլմանական պապի) Ֆուեկցիաները կատարում էր ինքը՝ սուլթանը, իսկ նրա տապալումից հետո՝ սուլթանական բնասանիթի անդամ Աբդուլ Մեշիդը: Սկսած այն պահից, երբ տապալվեց սուլթանը, խալիֆայութեանը զարնավ Փնդուլական Հակահանրապետական անակցիայի միակ Հենարանն ու պատվարը: Եվ այդ ժամանակ Քեմալը վնանց զիմել լուրջ քալիի: Նրա նախամենուութամբ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը 1924 թվականի մարտի 3-ին բնդուեց որենց խալիֆայութեանը վերացնել:

աղքատ հազնված և վատ զինված, հիմնականում գյուղացիական բանակը կարողացա՞վ հազիկի դաշնակիցներին մինչև այդ անպարտելի բանակներին: Ըստ որում ոչ միայն ֆրանսիական և իտալական բանակներին, որոնք օկուպացրել էին Հարավային Քուրդիստանի զգալի մասը, ոչ միայն անգլիացիներին բանակին, որը կանգնած էր Սաամարյայի մաս և կարևոր գիւրքեր էր գրավում քաղաքում, այլև հունական բանակին, որն Անտանտի ուսերին նստած գեներալն էր արհեստիկ կիսով շափ հունական Ղմյուսնիս քաղաքում և Բափանցի էր մինչև Անատոլիայի խորքերը: Փեմալը, անձամբ լինելով Քուրդական զորքերի հրամանատարը, հուլիսին շախչախեց Մարաշյա գետի մոտ (1921 թվականի սոցիալիստականները) և զրա համար Ազգային մեծ ժողովը երան շնորհեց Ղազի, ալսինքն՝ հազիսոց տիպարը: Քուրդական զորքերը ծանր մարտերից հետո ազատագրեցին ու հրդեհեցին Ղմյուսնիսը, հազիսոցից պահպնեց 1923 թվականի Լոզանի պայմանագրով, որը հմուտ քաղաքագետ ու Փեմալի ամենամտ զինակից Իսմիլ փաշայի հազիսոցից հանդիսացա՞վ: Անրի պայմանագրով անդամա՞տված Քուրդիան զրահից հետո մեծը բերեց անհրաժեշտ պայմաններ որպես անկախ պետություն գոյատևելու համար. նա զագարեց կիսազազուս լինելուց, քանի որ արդեն վերացել էր կապիտալիզացիաների սխառնե՞ք՝ և միջազգային ֆինանսական վերահսկողությունը:

Քուրդիայի կազմում մնացին Փոքր Ասիան և Եվրոպայի մի մասը: Հարկավոր է պատշանը հատուցել Փեմալի խելոք քաղաքականությունը: Ղազին, որն իր ռազմական հաջողությունների շնորհիվ դարձել էր ժողովրդի կուռքը, տերիտորիայի էքսպանսիայի պլաններ չէր հետապնդում: Մեկ անգամ ընդմիջա նա Բազեց ամեն անասկ պատրանքներ աշնայիսի Եկալուսիան մասին, որտեղ արևը մայր չի մտնում, մի ժամանակ օսմանյան տիրապետություններ էլած արարական տերիտորիաների նկատմամբ տիրապետություն մասին... Նա վնասկանոսին մերժեց նաև երկտասարդ Քուրդերի պանջուրքիտական զազափարախոսության կողմնակիցներին տեսությունը, որանց կարծիքով Քուրդիան պետք է հավանություն ունենա բոլոր այն տերիտորիաների նկատ-

1 Կապիտալիզացիաներ — հատուկ տեսակի տերափաշագետք պայմանագրեր, որոնք արտաշայ սեփմ են սակմանում օտարերկրացիներին համար:

որ շխաւմը համարվում է Քուրքիայի պետական կրօնը: Այդ ժամանակից ի վեր Քուրքիան միակ աշխարհիկ Հանրապետութիւնն է մուսուլմանական պետութիւններին մէջ:

Պետական սիստեմի փոփոխութիւններին համապատասխան փոփոխութիւններ տեղի ունեցան նաև իրաւական շխտեմամբ: 1926 թվականին Քուրքիան ընդունեց նոր, շվեյցարականի օրինակով մշակված քաղաքացիական օրենսդիրք, որը վերացնում էր բազմակնութիւնը: Քաղաքացիական օրենսդրքին հաջորդեց իտալականի վրա հիմնված քրեական նոր օրենսդիրքը և առևտրական օրենսդիրքը, որի համար որպես օրինակ էր ծառայել գերմանականը, ինչպես նաև հաստատվեցին քաղաքացիական ու քրեական պրոցեսուրաների նոր սկզբունքներ: Ժամանակակից այդ ամբողջ իրաւական սիստեմը ուղի էր հարթում Քուրքիայի բուրժուական զարգացման համար: Երկու աստուծ Քեմալը այդ ընդգծված արեւ անհամեմատ ավելի շատ բան, քան բոլոր օսմանյան ռեֆորմատորները մէկ հարչուրամայակում: Բնական է, որ բոլոր այդ նորամուծութիւնները պետք էր ռեալիստապատշաճներին ընդգիծաղբի կրօնական տարրերի կողմից: Մականի Քեմալը լուսնակեցիկ էր հակաառաջ, նրա հաջորդ քալը եղավ գերմաների միաբանութիւնների վերքրկների վերացումը: Քուրքում էին նրա նախկին մերձավոր գիւնակիցների գլուխները, քայք Քեմալը, գործելով բանապետի մեթոդներով և շեղվելով բանակի և իր իսկ ստեղծած միակ ժողովրդահանրապետական կուսակցութեան վրա, մի շարք ռեֆորմներ կիրառեց նաև կենցաղի բնագաղտում, մասնավորապես մացրեց եվրոպական գլխարկներ ու եվրոպական հագուստի գործածութիւնը:

Յեւր, որ Քուրքիայի կրում էին մատ հարչուր տարի շարունակ, Աթաթուրքի համար ռադիկալանցութեան, ադիտութեան, ինչպես նաև առաջադիմութեան ու քաղաքակրթութեան նկատմամբ ասանութեան խորհրդանիշը էր. նա պատերազմ հայտարարեց դրան: Իսկ ուղղահամարների հակացողութեամբ ֆեւր մուսուլմանական ուղղահամարների խորհրդանիշ էր: Յեւր՝ հյուսիս-աֆրիկյան ծագում ունեցող այդ գլխարկը, շարժալի փոխարեն մացրեկ էր սուլթան Մահմուդ II-ը 1828 թվականին: Այն ժամանակ նրան նա այդ բանը դժգարութեամբ հաջողվեց, քանի որ ֆեւրի գեմ հանգես էր գալիս շեխուլիսլամը այն պատեառաքանութեամբ, որ պա իրը արդիւլված է Ղուրանով: Եվ ահա, մատ հարչուր տարի հետո, Քեմալը ֆեւր հանեց Քուրքի գլխից. շարժած

այն բանին, որ հիմա էլ շեյխուլիսլամը դեմ էր գուրս գալիս
գլխարկին: Մակայն Փեմալի երկաթի կամքը հաղթեց, և 1925
թվականին հասուկ օրենքով մացվեց եվրոպական գլխարկը:
Ինչպես Աթաթյուրքի մասին իր հուշերում գրում է թուրք հայանի
ժուռնալիստներից և Փեմալի գինեակիցներից մեկը՝ Ֆալիհ Ռեֆիք
Աթաթյ. թուրքերը. ֆեսը հանելով, գերագասեցին կրել կոտե-
լոն՝ նրա կուր մեկ շնորհիվ: Իսկ մեջլիսի գեպուստաններից մեկը
առաջարկեց անգամ կոտելոկների վրա ասեղնագործել գերք՝ կի-
սալուսին աստղով: Մակայն շատ շուտով Փեմալի անառարկելի
հեղինակությունը հաղթեց և գործաձուլյալ մեջ մասն եվրոպա-
կան ետումս գլխարկները: Երկրի հարավում միայն հիմա էլ եր-
բումն կարելի է հանդիպել յուլմալի, իսկ ֆես կարելի է գնել
միայն խանութներում, որտեղ հուշանվիրներն են վաճառվում
գրասարքիչների համար:

Ինչ վերաբերում է կանացի զգեստին, ապա այստեղ Փեմալու
պակաս խոտարարն գտնվեց: Նա կորահանապես հանդես էր
գալիս շարսաֆների դեմ, որով միջին և բարձր խավերի թրքու-
հիները վաղում էին իրենց գեմքը սաար ազամարզկանց առջև,
բայց նա օրենքով շարգելեց գրանք կրել: Ինչպես երևում է, նրա
անառարկելի հեղինակությունն անգամ բավական չէր համոզե-
լու ազամարզկանց, որ թույլ ասան իրենց կանանց բացելու երե-
ները: Եիշու է, բացառված չէ, որ այդ հարցում իրենց գերք կա-
տարեցին նաև Փեմալի անձնական հայացքները, որ նա յու-
րացրել էր իր հարողառ ասանը: Ինչպես վկայում է նույն Ֆալիհ
Ռեֆիքը Աթաթյ. Փեմալը կանանց նկատմամբ եղել է շատ խան-
գատ, իսկական սարնիցիս ազամարզ: Նա, օրինակ, գտնում էր,
որ կանայք շղկաք է շարով պատեն կպունդները և չէր հանգուր-
ծում այն միտքը, որ թրքուհին կարող է ամուսնանալ սաար-
երկրացու հետ: Մակայն, այստեղ նա նրա բանականությունը
հաղթեց զգացմունքներին: Փեմալը հասկանում էր, որ կանանց
ազատագրումը և վերաբերմունքը նրա՝ որպես հասարակություն
իրավահավասար անդամի նկատմամբ, երկրի զարգացման և ար-
գիականացման անհրաժեշտ պայմանն են: Նա շարսաֆը ստեղ
չվերացրեց, բայց արեց անհամեմատ արժեքի էական բան. նա
ազամարզկանց հետ հավասար իրավունքներ ավելի կանանց ոչ
միայն ընտանեկան հարաբերությունների ոլորտում, 1930 թվա-

կանին թրքուհին առացալ կրկրի պառլամենտում նախ ընտրելու, իսկ ապա նաև ընտրվելու իրավունքը:

Երկրի կոնստիտուցիոնալ համապարհին Աթաթյուրքի կարեւոր քայլը եղաւ այն, որ նա վերացրեց ժուռնալական հիշքայի օրացույցը (որի հիմքում որպէս թվարկութեան սկիզբ է ընդունված Մուհամմեդի փախուստը Մէքքայից Մեղքիմ) և մացրեց կոնստիտուցիոնալ զրիգորյան օրացույցը: Դրա հետ միաժամանակ մացվում էր նաև ժամանակի միջազգային սխառմը: Մինչ այդ ազգամուտի սկիզբը համարվում էր ընտան հոր օրվա սկիզբը: Զուրաբանչյուր ժուռնալական համար սրբազան ուրբաթ օրվա փոխարեն պարտապէս հանդատի օր ընդունվեց կերակին: Այդ սեփորմենտից հետո մեծում էր շղթայի միայն մեկ օրակ, որը Քուրքիային զեռ կապած էր պահել Արևելքին. աբարական զինք: Քեմալը վճանց կարել այդ օրակը նա: Այդ ուղու վրա առաջին քայլը եղաւ այն, որ նա մացրեց թվարկի միջազգային սխառմը, իսկ այնուհետև հերթը եկաւ արարական այրուրենք յատենականով փոխարինելուն: Ինչպես նախկինում՝ քեմերի զեռ մզած պայքարում, այնպես էլ հիմա՝ 1928 թվականին, Քեմալը կամպանիան սկսեց իրեն հատուկ նուանով ու զինամիջով: Գործի զննելով սեփական ազգեցութունն ու ներհանկութունը: Հիմա էլ զեռ կարել է լսել անանասանների պատմածներն այն մասին, թե ինչպէս սթուրքերի հայրը, գրաստիաակով ու կազմելով զննված, շրջում էր Քուրքիայի նահանգներն ու ժողովրդին սովորեցնում նոր գիրը, և որ այն ժամանակ նրա օրինակին հետևողներն պրեմիեր մինիստրն ու մյուս բարձրաստիան պետական գործիչները: Եւտով ամբողջ Քուրքիան վերածվեց մի մեծ դպրոցի՝ բառիս ուղղակի իմաստով: Ընդունվեց օրենք պարտապէս կերպով յատենական այրուրենք օգտագործելու և արարական զիրք տրդելու մասին: Պետական բոլոր պաշտոնյաները պարտաւոր էին ընտրելուն հանձնել նոր գրից:

Հերթական սեփորմը, որն օգնեց կատարելագործել պետական ազմեքիտարացիան, այն էր, որ մացվեցին ազգանունները: Մինչ այդ Քուրքերն ունեին միայն անուն, որն անշուտի դժգոհարացնում էր որևէ հաշվառում: Այժմ յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտաւոր էր իր համար ընտրել ազգանուն՝ պահպանելով միայն մեկ պարտապէս պայման՝ որպեսզի մեկ վիշայիթի սահմաններում այդ ազգանունը երկու անգամ չկրկնվի: Որպես կանոն, մեկ ընտանիքի անդամները ընդունում էին մեկ ընդհանուր ազգանուն:

Իսկևի փառան՝ հուշերին հաղթող Ինճնյուի մաս, որպես ազգա-
նուն իր համար վերջերի այդ գյուղի անունը: Մուստաֆա Քեմա-
լին Ազգային մեծ ժողովը շնորհեց Աթաթյուրը (Քուրթերի հայր)
պատվովոր ազգանունը:

1923 թվականին Աթաթյուրը Ինճնյուի հետ միասին ազա-
ասպարական պայքարի ժամանակներից գոյություն ունեցած ազ-
գային բուրժուազիայի հայրենասիրական կազմակերպություն-
ների թագալի գյա ստեղծվեց ժողովրդահանրապետական կու-
սակցությունը, որը քսանյոթ տարի շարունակ մնաց իշխանու-
թյան գլուխը կանգնած: 1931 թվականին կուսակցության երրորդ
համագումարը հաստատեց նոր ծրագիրը, որն ընկզբկում էր քե-
մալականության զապափարախսության քվինտ-էսենցիան ար-
տահայտող վեց սկզբունքները՝ հանրապետականություն, նացիո-
նալիզմ (որը նրանց հասկանում են որպես հայրենասիրություն,
մեր եվրոպական տերմինները այնքան էլ համարմեք չեն Քուր-
թականների հետ), ժողովրդականություն, էտառիզմ, լաիցիզմ և
ոնֆորմիզմ, կամ հեղափոխականություն (վերջին հասկացու-
թյան իմաստը, որը նույնպես թարգմանվում է տարբեր կերպ,
անարյուն մանապարհով կական փոփոխություններ իրականաց-
նելու նպատակ է): Հիշյալ վեց սկզբունքները, կամ վեց նեաերը,
մացվեցին 1937 թվականի նոր սահմանադրության մեջ, որի հա-
մար որպես օրինակ էին ծառայել եվրոպական լիբերալ սահմա-
նադրությունները:

Նույն համագումարում Աթաթյուրը հռչակեց իր հայտնե
գերկրում խաղաղություն, աշխարհում խաղաղություն և լուրջացը,
որն այժմ շատ սիրով ու համախափ կրկնում են որպես Քուրթու-
կան պետության խաղաղասիրության արտահայտություն: Ի՞նչ
էր նշանակում և ի՞նչ է նշանակում այդ լուրջացը երկրի ներքին
կյանքի համար: Առասպել գասակարգային հաշտության մասին և
անցած գասակարգների բուն գոյության ժխտում: Աթաթյուրի
ոնֆորմալառականությունը նպատակ էր ցրել արդիականացնել
երկիրը, հասարակական կյանքի կիսաֆեոդալական նորմաներից
անցնել բուրժուական նորմաների: Սակայն այդ ոնֆորմալառա-
կանությունը սահմանափակվում էր կենցաղային ու իրավական
հարաբերություններին, լուսավորության ու մշակութային ոլորտով
և քառ լուսնյան շոշափն էր գլխավորապես ազգային բուրժուա-
զիային, բանակին և զրա հետ կապված նոր մտավորականու-
թյան ու բուրժուազիայի շրջաններին: Ամեն մի միտք հասա-

բովանական այնպիսի ունեւորմանը, որոնք խաբարներն գույ-
րային հարարներու վրայն են, խորթ էր Աթաթյուրքի համար, և
նա զամանորեն հաշվեհարգար էր տեսնում եման հայացքների
կողմնակիցների հետ: Նա նույնիսկ վերացրեց Հանրապետու-
թյան գոյության առաջին տարիներին ստեղծված անկախ արհ-
միությունները և զրանք վերածեց Եղեզնի միություններին, որոնք
նկարագրում էին նրա սատրկանական ապարատին: Աթաթյուրքը
փակեց կրթայնչաց կոմսուլիստական թերթերը, օրենքից զուրա
հայտարարեց կարճ ժամանակով գոյություն ունեցած կամու-
լեխական կուսակցությունը և 1921 թվականին Տրապիզոնում
զաման հաշվեհարգար տեսով նրա զեկալաբների հետ: Քննալը
ձեռք չտվեց գյուղական կուլակներին՝ ազաներին, որոնք ան-
զորքաբար շահագործում էին լքավոր գյուղացիներին: Ենչտ է,
ևս փոքր-ինչ մեղմացրեց գյուղացիների գրությունը: Վերացվեց
այն տարրը, որն ազաները գանձում էին բերքի 7% առկոսի շա-
փով, և փոխարինվեց զրամական հարկով: Կալվածատերերից
հազր էտ գնելու և զրանից հոգազուրկ և սակավահոգ շրջա-
ցիներին հոգաբարձիները հատկացնելու վերաբերյալ 1927 թվա-
կանի սահմանադրության մեջ մտցված ուղղումը ետ որոշ լափով
փոխեց նրանց գրությունը: Կարչական կարգով և բարձր վճարով
այն ժամանակ էտ գնվեց մոտ 120 հազար հեկտար հող, աչ-
սիներն՝ մշակող հողերի մոտ կես տոկոսը: Եահագործման նրան-
ներում տառապող և մարզու համար անտանելի պայմաններում
ազգուղ թուրք գյուղացու ազրատ գոյությունը լրարեղավվեց ոչ
Աթաթյուրքի կենդանության ժամանակ, ոչ էլ նրա մահից հետո:

Իսկ բանվոր գասակա՞րքը: 1936 թվականին Ազգային մեծ
ժողովը ընդունեց երկրի պատմության մեջ առաջին օրենքը աշ-
խատանքի մասին, որով մտցվում էր ութժամյա աշխատանքային
օր՝ շարաթական մեկ հանգստյան օրով և թույլատրվում էր օրա-
կան երեք ժամ արտաժամյա աշխատանք տատանվեց տարեկա-
նից բարձր բանվորների համար: Այդ օրենքը սակայն զգույն
լափով մնաց թղթի վրա... Աշտորեն պահպանվում էր օրենքի մի
հոդվածը միայն՝ գործադուլների արգելման մասին, որը մի ար-
գելք էր անտեսական պահանջների համար բանվորների մղած
պայքարի ճանապարհին, որ լայնորեն ընդգրկել էր Բուրքիան
30-ական թվականներին:

Բայց զրա հետ մեկտեղ եման օրենքի ընդունումը անկրկ-
բայտորեն վկայում էր այն մասին, որ անկ էր բանվոր գասա-

կարգի գերը թուրքական հոր պետութեան մէջ, որը չենց այդ տարիներին ձեռնամուխ էր եղել ազգային արգոյանաբերութեան զարգացմանը:

Չնայած սեփորմենների դասակարգային սահմանափակութեանը, Աթաթուրքի շնորհիվ թուրքիայում ազգի ունեցած փոփոխութեանները մեծ առաջընթաց քայլ էին երկրի արդիականացման ու զարգացման համար մղված պայքարում: Այդպէս զարմանում ես, երբ տեսնում ես, թէ ինչքան շատ բան կարողացած ենել այդ մարդը իր կարճատե կյանքի ընթացքում. նա ունեւր երկաթե կամք, քայքայ շատ վատ ստուգչութեան: Ինչպես գրում է Յուլիոս Ռոքքը Աթաթուրքը, Քեմալը պատանի տարիներից առաւապում էր երկիւմանների հիմնկոսութեամբ, որը առանձնապես զգալի պարծազ Սամսունում՝ 1919 թվականին, էրր նա ստիպված էր յուրաքանչյուր մի քանի ժամը մեկ տար զանեաներ ընդունել: 1924 թվականին Աթաթուրքը ունեցած սրտի առաջին հոպան: Երէք տարի անց, էր պատերազմը վերջանալուց չէառ նա առաջին անգամ Անկարայից եկած Սամսուդ, ինչարկա ստացած: Սակայն, չնայած բժիշկների արգելքներին, նա շարունակում էր գիշերներն աշխատել ու խմել: Հիմանդ երկիւմաններին և հիմանդ սրտին ազնկացած յարգի ծանր հիմնկոսութեամբ, 1938 թվականի մարտին ստուգչական վիճակը իխտ վատացած: Սանր հիմանդ ու անաշխատունակ, նա ժամանակը անց էր կացնում կամ Հասնիպան նրա համար շինված զբոսանազի վրա՝ Բոսֆորում, կամ Եսթիկին սուլթանական Գոյմարաշէն պալատում: Նա մտադիր էր 1938 թվականի Հոկտեմբերի 28-ին գալ Անկարա՝ հանրապետութեան տանհիւղերորդ տարեկարծի աննկատարութեանը: Մարզադաշտում նույնիսկ նրա համար հատուկ գերեւուկ էին կառուցել արհրունա բարձրանալու: Համար: Սակայն ստուգչական վիճակը նրան թույլ չազնց Սամսուդից մեկնելը: Տանի որը երիտասարդութեամբ հազարվել էր պալատի մոտ, որպեսզի շնորհավորի իր առաջնորդին: Հազարելով վերջին ուժերը, Քեմալը մտանցով յուսամտանին և արցունքն աշքերին արտասանեց, «Այս տանը և վազվա որը մեզ է պատկանում: Մնացեք բարով: Եւստով սկսվեց Հոկեմբերը: 1938 թվականի նոյեմբերի 10-ին Աթաթուրքը վերջին անգամ բացեց աչքերը և Հարցրեց,

Քի ժամը բանին է, բայց պատասխանը այլևս չսեց... Երբ ես մահացա՞մ, քնդածնեք 56 տարեկան էր:

Այդ մեծ բարենորոգչի և թուրքական ազգային բուրձուազիայի շահերի արտահարույի գործունեության կարևոր մասնակաշրջանը ստանաձյակների համար նշեց երկրի զարգացման ուղին, նրա գառ անհատականությունը իր կնիքը գրեց հետագա ամբողջ քաղաքական կյանքի վրա: Այն ամենը, ինչ մենք ասալազգիմական ենք անվանում թուրքիայում, այսօր կոտորվում է քեմալականության գրոշի տակ:

Հարցը այլ բանի մասին է. նրա ունիորմենտը որքա՞ն խորն են փոփոխել հասարակության կյանքը: Այդ հարցին էիշտ պատասխանելու համար հարկաձոր է հիշել, թե թուրքիայում որքան աննշան է կրթված մարդկանց միջնախաձոր և թե թուրքերի բնագործության մեջ որքան զարգացած է հնազանգությունը իշխանություններին: Երկնակի համար, քեմ կրիչը արգելո՞ղ օրենքը, որը խախտելու համար պատիժ էր սպառնում, կոտորվում էր անվերապահորեն: Իսկ ուրիշ ի՞նչ: Որոշ ժամանակ այդպիսի զոլը սկսում էր հասկանալ, թե որքան անկայուն է արգիականության շերտը աձանդուլթների հզոր ժողի վրա: Չէ որ Աթաթուրքի ունիորմենտը շոշափել են միայն հասարակության կրթված խաձերին: Ըստ որում նրանց մեջ էլ զեռ շատ ուժեղ է աձանդուլթների ազգեցությունը... Իսկ հասարակ մարդկանց շրջանում ունիորմենտը բոլորովն արմատներ չզցեցին: Անշեղորեն պահպանվում է թուրքերի հարս այն նորամուծությունը միայն, որի համաձայն պաշտոնյան պարտաձոր է պետական հիմնարկում բեզուսել մի քանի այցելուների միտմամանակ: Այդ բանում ես ինքս էլ համոզվեցի, երբ մի աննշան գործ կարգաձորելու համար կնչն էի մի նահանգական զարուսթուն: Եժտե կզանակը բաձական զձարաշնում էր սքուրց զենուս հարաձորությունը, բայց արմատաթիլ անս՞ում էր արդյոք աձանգական օփելքերը: Ես շատ եմ կասկածում գրանում: Ե՞վ քանի որ սկսեցի խոսել այդ մասին, մի քանի խոսք էլ կցանկանալի տակ թուրքական բյուրոկրատիայի մասին: Այստեղ շատ է տարաձորված աշտոխի մի աննկզատ. երբ թուրքին հարցրել են, թե ինչ կցանկանալիք հեռո՞ղ զիրքնել այն աշխարհը տանելու համար, ես պատասխանել է. օձեց անննազիր, զեց լուսանկար և աստական թուրքական իրայի զերբային գրոշմանիշո: Որպեսզի հասարակ բնակչին օգենն հազմահարելու բյուրոկրատական ամ-

բողջ քաշքշուկը, 1967 թվականից Անկարայում գոյություն ունի
Հնարարության հասույց անդեկատու բյուրո: Թուր հազարում էր
«88» համարը, և ասանչուս փորձված ժառանգյունը պատասխա-
նում են, թե ուր է Հարկավոր գրանկ այս կամ այն խնդրով, քա-
նի գրքումանիշ է Հարկավոր փակցնել, էթն ուզում էր, որ մեր
խնդրանքը կրնի ընկալվան անգիր...

Նոր օրացույցի հետ անգամ բուրքը չէ, որ հաշվի են նը-
սում: Ժամանակ առ ժամանակ մամուլում և պաշտոնական հրա-
տարակություններում հանդիպում են հիշքայի տարիթվերը շի-
շում են, սրինակ, ևս թերթերից իմացա (գա 1962 թվականի վեր-
ջին էր), որ Անկարայի վերջերս միայն նշանակված նոր նահան-
գուպնար մեղի է 1330 թվականին: Իսկ քնարությունների օրը
աշի անցկացնելով մայրաքաղաքի մի քանի ընտրական օկրուգ-
ների ընտրողների ցուցակները, ևս հայտնաբերեցի, որ Անկա-
րայի քաղախան շատ ընակիրներ (իսկ հին Անկարայում անխար
գրեթե բուրք) մեղի են... XIV գարի առաջին կեսին՝ նույն
քանը անգի է ունենում նաև ազգանունների հետ: Թուրքիայի քա-
լոր ընակիրներն էլ ունեն ազգանուններ, բայց գրանք գնաև
քաղաքացիության իրավունք չեն նվաճել և օգտագործվում են
շատ հազարակույ՝ որպես անխան մի հասարակ հավելում: Փաշ-
տոնական անմեղ անգամ Հաճախ կոչվում են տնուններով,
որանց ավելացնում են սյելը (պարտ) կամ սփաշաթ (գեներալ),
իսկ գեներալներ Թուրքիայում քաղախան շատ կան...

Ինչ կա որ, կարիք չկա գարմանալ գրա համար, էթն հիշենք,
թե որքան կարևոր է եղի շաղաքացիական ռեֆորմների քրո-
նոպետական կենսագործման ժամանակաշրջանը՝ մուսուլմա-
նական ավանգարդների գարավոր արտապետության համեմատու-
թյամբ: Եվ որքան մակերեսային են եղի այդ ռեֆորմները,
գրանք սահմանափակվել են հիմնականում կենցաղային ու կրո-
նական հարաբերությունների ուղղով, առանց խախտելու գույ-
րային և սոցիալական հարաբերությունները: Բայց չէ որ հենց
կենցաղային ու կրոնական պահպանողականությունն է, որ հեն-
վել ու մինչև հիմա էլ հենվում է հասարակական կյանքի պահ-
պանողականության վրա:

Ընթերցողների համար անսովոր այս քառակապակցությունը պարզապես օղեմտկրասա (Քուրքերեն՝ օղեմտկրատակաս) բառի ազդեցությամբ ձևն է: Գեմեդրասս պարտիսի նշանակում է գեմեդերատական կուսակցություն, որը ասաց ասորի շարունակ, սկսած 1950 թվականից, կառավարում էր Քուրքիան և որն անշափ հեռացել էր լաիցիզմի և էտատիզմի սկզբունքներից:

Քանի որ տեղագետ Քուրք գյուղացու համար օղեմտկրատաս բառը հնչում էր բավական վերացականորեն, նա իր հասկացողությունը վերափոխել է այն և արտասանում է որպես օղեմիրքըր աթո, որ նշանակում է սերկաթի սպիտակ ձիու նման հասկացողությունը նրան անհամեմատ ավելի մոտ էր, մանավանդ, որ ժողովրդական առակներում և անասալիական ասույթներում համարյա է խոսվում անսովոր սպիտակ ձիու մասին, որը ծնվելու ժամանակ ունեցել է մուգ երկաթի գույն:

Ինչպե՞ս պատահեց, որ ղՔուրքերի Նորս մահից ասաներկու ասորի հետ իշխանությունը գլուխ անցավ մի կուսակցության, որը նահանջել էր նրա սկզբունքներից:

Մուստաֆա Փեմալից հետո նրա տեղը գրավեց Իսմեթ Ինենչուն՝ Աթաթյուրքի զինակիցն ու նրա օգնականը ժողովրդահանրապետական կուսակցության ղեկավարությունում: Այդ փորձառու քաղաքագետը, որը 1923 թվականին լոզանում կարողացել էր այնքան շահավետ պայմաններ կորզել Քուրքիայի համար, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ասորիներին այնքան նարպակներն կարողացավ մտնելի Քուրքական քաղաքականությունը, որ երկիրը զերծ մնաց պատերազմից: Հիլալիբյան պրոպագանդան այսանկ զործունեություն լայն ասպարեզ ուներ: Քուրքիան հույ՞ք էր մատակարարում Գերմանիային և Քուլլուսում էր, որ գերմանական նազիերն անցնեն նեղուցներով, իսկ Մովսեսյանի Միությունը վրա Գերմանիայի հարձակման նախօրյակին նայելիս նրա հետ կնքեց պայմանագիր բարեկամության և շահարձակվելու մասին: Մուսալինգրադի մոտ գերմանացիների կրած պարտությունից հետո պատերազմի ընթացքը փոխվեց, և Քուրքիան, ինչպես ասում են, «12-ից հինգ բույն պակաս», 1945 թվականի փետրվարի 23-ին պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային, որը նրան հնարավորություն տվեց հակահիտլերյան

կապիցիայի պետությունների հետ հաճախոր տեղ գրավել է Միս-
սիայում ազգերի կազմակերպությունում:

Իսկ ի՞նչ եղավ պատերազմից հետո: Չնայած արտաքին քա-
ղաքականության ընդհանրապես Իսմիթ Բենեյուտի ունեցած հա-
ջողություններին, նրա հեղինակությունը երկրի ներսում նկատե-
լիորեն խարխիղել էր: Նրա կառավարության նկատմամբ օպո-
զիցիայի մեջ էր ոչ թուրք բուրժուազիան, ինչպես նաև պատե-
րազմի տարիներին ամբապնդված ազգային բուրժուազիայի նշա-
նակալի մասը:

Սպեկուլյանտների ու շահագործողների դեմ ծավալված ժո-
ղովրդական լայն շարժման զարգացումը կասեցնելու և երկրի
լարված իրազրությունը մեղմացնելու համար կառավարող շեր-
քանեկերը զինվեցին որոշ պիշումների՝ Բուլլատրեցին առաջադի-
մական մի քանի ժուռնալների հրատարակությունը և հա-
հանքերին միակուսակցական սիստեմից: 1956 թվականին սանդո-
վեց ժողովրդաշահներուպետական կուսակցության նկատմամբ
ընդգրկմադիր գնեռկրատական կուսակցությունը՝ հատկին պրեմիեր
մինիստր Ջեյալ Բալաբի գլխավորությամբ, որը հուլիսպես ժո-
մանակին եղել է Աթաթյուրքի գլխավորը: Այդ կուսակցությանը,
որը սերտորեն կապված էր ազգային ֆինանսական շրջանների
ու ստորերկրյա կուպիտալի հետ, իր գրոշի ասկ հաճաքեց դը-
խավորության խոշոր բուրժուազիային, որը ձգտում էր անասա-
կան լիբերալիզմի քաղաքականություն, ինչպես նաև կազմա-
ծառակերի, մանր բուրժուազիայի և գյուղացիության հետամնաց,
մուլեռանգորեն արամադրված կրոնական տարրերին, որոնց
համար ստեղծ էր Աթաթյուրքի հաշակած լուծիցիզմի քաղաքա-
կանությունը:

1950 թվականին զինուկրատական կուսակցությունը, նշանա-
կալի հաղթանակ տանելով ընտրություններում, կազմեց կառու-
վարության խոշոր կազմաժամեր Ազնան Մեմեդերիսի գլխավորու-
թյամբ: Ջեյալ Բալաբը ընտրվեց պրեզիդենտ, իսկ Բենեյուտ մնաց
ամենախոշոր ընդգրկմադիր կուսակցության՝ ժողովրդաշահներու-
պետական կուսակցության լիգեր, որը քանոյթ ասարի շարու-
նակ՝ 1923-ից մինչև 1950 թվականը, կանգնած էր իշխանության
դուրս:

Մեկզերեաի հաղթանակի գլխավոր պայմանը այն մրազերն էր,
որը խոստանում էր սահմանափակել պետության միջամտու-
թյունը արտագրությունը և լուրիսրեն ներգրավել ազգային և

օտարերկրյա մասնագոր կապիտալը: Ի դեպ, նույն բանին էլի հանգում եսև Միացյալ Նահանգների ցանկաթղթումները, որանց սրտովը չէր էտատիցմի քաղաքականութունը:

Հաղթանակի մյուս, ոչ պակաս կարևոր պայմանը մասսաների կրոնական տրամադրութուններին շարաշահումն էր: Գեմա-կրթատական կուսակցութան՝ իշխանութունը դուրս անցնելուց հետո այդ տրամադրութուններն ուժեղացան, Անկարայի գլխավոր մզկիթում հրատարակայնորեն հրատարակութուն էր հայտնվում Ալլահին Քուրբիան օտնաստվածս կառավարութուններից պատասաղրելու համար: Եվ իրք, երախտագրութուն հայտնելու պատանա կար. զեմեկրատական կուսակցութունը իշխանութունը դուրս անցնելուց հետո նորից զերականգնվեց ուղղահայտաներին արարերին աղոթքի կանչելու սովորութից, որը մամուլակին արգելվել էր Աթաթուրքի կողմից:

Մենզերեսը մեծ ֆունդեր հատկացրեց նաև նոր մզկիթներին շինարարութուն համար: Գեմալրատական կուսակցութուն կառավարման տարիներին մեկ նոր դպրոցի զիմաց կառուցվում էր շորս նոր մզկիթ: Նա զգալիորեն ընդլայնեց նաև զինվորների կրոնական ուսուցումը և աստվածարանութուն ֆակուլտետ սանգ-ձեց Անկարայի համալսարանում:

Արտաքին քաղաքականութունը բնագավառում Մենզերեսի կառավարութունն էլ ազնի ամրապնդեց Քուրբիայի կողմնորոշումը զնայի արևմտյան իմպերիալիստական տերութունները: Գրավելով պրեզիդենտի պաշտանը, Ջելալ Քալաթը հայտարարեց, որ սամերիկացի ու անգլիացի բարեկամները գրե կմեան Քուրբիայի քաղաքականութուն արդյունքներին: Ամերիկացի էնդրյու Քալլին հետագայում գրել է. «Ամերիկյան տեսակետից Մենզերեսի կառավարութունը հենց այն կառավարութունն էր, որ ցանկանում էր վաշինգտոնը... Մենզերեսը ամերիկյան օգնութունն օգտագործեց այն բանի համար, որ Քուրբիան գտնես Արևմուտքի ամենամեծ քաղաք... ՆԱՏՕ-ի մյուս երկրների համեմատութիամբ Քուրբիական բանակը զարմավ ամենահզոր մարտական միավորը»:

Ազնի վատ էր նախընտրական խոստումների կատարման գործը:

Մենզերեսի կառավարման սկզբնական շրջանը բնութագրվում էր էկոնոմիկայի բնագավառի որոշ աշխուժացումով՝ շնորհիվ ամերիկյան օգնութուն ավելացման: Ստրատեգիական օրենկա-

ների սահգծման, գլխավորապես նաեւ պարհների շինարարութեան համար հասկացվող քառասուն ու տնային կապիտալները գումարները աշխատանք էին ապա րազմահագոր գործազուրկներին: Արդյունաբերական արտադրութեան ինդիքը 1949 թվականի համեմատութեամբ աճեց զրեթի երկու անգամ: Աճեց նաև բանվոր դասակարգը: 1949 թվականին պետական ձեռնարկային յանձնարում զբաղված էր 223,4 հազար բանվոր, իսկ 1955 թվականին՝ 673,8 հազար: Մակայն այդ ներդրումները ֆինանսական սեւալ վնասում չունէին: Ֆինանսավորումը կատարվում էր թղթազրամ բաց թողնելու և արդյունաբերութեանը, անասուն ու գյուղատնտեսութեանը վարկավորելու միջոցով:

Քուրծուպիայի մի ժառը որոշակի սպեկուլյատիվ օգուտ էր քաղում ինֆլյացիայից, ինչպես նաև կորիական պատերազմի հետ կապված կոնյունկտուրայից: Մակայն, որքան ավելի նկատելիորեն էին զբնւորվում նման տնային և ինֆլյացիոն էկոնոմիկայի հետեանքները, քուրծուպիայի շրջանում սկսեց տնկ զգաւորութեանը: Նուսով Քուրքական վալլուտան զարձակ առավել պակաս կայուն վալլուտաներից մեկը: Հետ որում, տնայինային ինքուսարացման կիրառումը լիանիւնց լայն սպտումն արդյունաբերական աղբանքների և տեխնիկական սարքավորումների հետագա ներմուծումը, որն, իր հերթին, ծնեց բացասական տնտեսական հաշիւներ և էլ ավելի սեւեղացրեց ինֆլյացիան:

Քուրքական էկոնոմիկայի արտաավոր կառուցվածքը զգային շափում արեւմտյան, տաւշին հերթին ամերիկյան արդւթիւտանք ընդլծի հետեանք էր: Այդ օգնութեանը, որը բազմական պատկանելի էր թվական տնտեսիկից (Մեկերեսի կառավարման տար տարիների ընթացքում Քուրքիան ստացավ ավելի քան երեք միլիարդ դոլար), որը հասկացված էր գլխավորապես սաղմանական նպատակների համար (զրանց համար էր հասկացված նաև Քուրքական բյուջեի 40 տոկոսը), ինչպես նաև ստրատեգիական լուսւթի կարիքների ու թեթև արդյունաբերութեան զարգացման համար: Օգնութեան նման բաշխումը հետապնդում էր որոշակի նպատակ՝ Քուրքիան տնտեսական կախման մեկ օղակ էր արեւմտյան վարկատուներից, որպեսզի արանք կարողանան ստաղվա նման իրենց ապրանքների ներմուծել այնտեղ: Ամերիկացիների մասնագաւմամբ, Քուրքիային հասկացվում էր տնտեսական մոնոպոլիաների հումքային և գյուղատնտեսական կցորդի գերը:

Քուրջական քուրճուազիան գծագր էր այն բանից, որ մեկզե-
րեսական քառասանին ինչուստարացումը, որը ծանր բնոյ նման ըն-
կել էր երկրի էկոնոմիկայի վրա, սահմանափակվում էր գլխա-
վարապետ պետական սեկտորով, Մենդերերը կառուցեց շաքարի
ու ցեմենտի գործարաններ, որոնք տեղափոխվում էին սրևարականո,
որովհետև գրանց կառուցվել են ոչ թե երկրի տնտեսական պա-
հանշնորհից էլենելով, այլ ապագա բնարդեների մայնիցը շահելու
համար:

Սահայն ամենից ավելի շատ գծագր էին բնակչության միջին
խտվերը, և առաջին հերթին պետական պարտեյաները, որոնք
մյուսներից ավելի շատ իրենց վրա զգացին ինֆլյացիայի բարձր
հասնանքները: Մենդերերի կառավարումից, թերև, գտն էին, և
այն էլ որոշ աստանումներով, միայն գյուղացիները, որոնց այդ
ժամանակ զբեթե բարձրագին ազատեցին հարկերից, նրանք գտն
էին հաշահաւորելի գների բարձրացումից և այն բանից, որ խա-
խուսվում էր կրթական ուսուցումը:

Քուրջական էկոնոմիկան գնում էր գնայն սեանկացում: Այն
չէր կարող դիմանալ կրկնակի շարժածության՝ ռազմական կա-
րիքների համար կատարվող ծախսերի մեծացմանը և մի բուռ
կապիտալիստների ու կալվածատերերի արագ հարստացմանը:
Երկրում Հոկտեմբերային իրավիճակը կանխելու համար արևմտյան
տերությունները Քուրջիային արտամագրեցին լրացուցիչ վարկեր
(այսպես կոչված կաշտեացնող ֆոխառությաններ երեք հար-
յուր հիսուսիներ միլիան գուլար զումարով): Ինչ-որ մի շատ կարճ
ժամկետում այդ միջոցառումը կասեցրեց ինֆլյացիան և կաշու-
նացրեց Քուրջական վայրուտան: Արևմուտքի կողմից թեշարված
այդ գեֆլյացիան թաղարտեկանություն էլ ավելի վառսրարացրեց
աշխատատեղական գանդվածների առանց այն էլ ծանր գրու-
թյունը: Գներն անեցին, իսկ աշխատավարձը մնաց նախկինը
(վիճակագրական տվյալներով, 1950—1959 թվականներին ապ-
րուտաթի միեխմումը անց չորս անգամ, իսկ աշխատավարձը, որն
առանց այն էլ բարձր չէր, ավելացավ միայն 20 անգամով):
Քաջի գրանից, տնտեսական ազատայի վիճակը վառսրարացրեց
ևս Քուրջական հիմնական հումքի՝ քրոմի համաշխարհային
գների անկումը: Շատ եկամտի կերպով իրեն զգացնել էր առ-
ւելս ևս մեկզերեսական բյուրոկրատիայի ծախվածությունը,
որը յուրացնում էր նշանակալի գումարներ հասարակական ֆոն-
դերից, ինչպես ևս էկոնոմիկան զեկավարելու նրա տերնզու-

Նախախնայում... Իսկ ինչպես հայտնի է, ամուլը գլխից է հոսում... Արտաքին գործերի մինիստրին (այն ժամանակ Ղուզուն էր) անզամեում էին, օրինակ, սպարսն ասար ասկոս, քանի որ ես իբր գրգռան էր գնում ասարերկրյա բույր վարկերի ասար ասկոսը, միշտ է, հետաքայլում ես դրա համար հասարցեց պարանոցի պարանոց... Գրա հեռաներով պետական գանձատունը գասարկվել էր, իսկ բարեկեր գեներալը կազմում էր կես միլիարդ թուրքական լիրա:

Հսկամեկնեցիկական տրամադրություններն անում էին ամբողջ երկրում. դրանք առանձնապես իրենց զգացնել ավելցին 1959 թվականի վերջին, երբ Միացյալ Նահանգները հայտարարեցին, որ հրաժարվում են վարկ ասլ Քուրթալային Քուրդական բուրժուազիան գնալով ավելի ու ավելի քաղաքացույցներն էր հանդես գալիս կառավարության գեմ, նրան մեղադրելով սահմանափակ աղանջության համար և պահանջելով կիրառել տնտեսական լիբերալիզմի քաղաքականությունը Աշխատազորական ղանգվածները նույնպես զժյուճ էին կառավարությանից՝ քանկության և տնտեսական կայունության քաղաքականության պատճառով: Իսկ մտավորականությունն ու առաջադիմական ասարերը Մենդերիսին մեղադրում էին ռեալիցիսն օրենսդրության և հատկապես մամուլի նկատմամբ սեպրեմբր վաղաքականություն համար: Համբուցանուր հարցանք վալիսյա գիտնականներն ու մտնայիսաները քննադատական տրտահայտություններն համար նկատվեցին քանտերք: Թզտոլեցիսն տրամադրությունները քաղաքներում անցին ու շանտելած լափերի հատու: Մենդերիսի սեմիք քնկալ փակուղու մեջ: Ամենակենտական քաղաքական ու տնտեսական պրոքլեմները այդպես էլ մնացին յլուծված:

Գրան զուգահեռ անում էր օպոզիցիայի պարտադրյա Բսմեթ Ինենյուի ու նրա կուսակցության մազալրգականությունը՝ լնարած կառավարող շրջանների կիրառած հայտնաքննիրի: Այսպես, օրինակ, 1953 թվականին օրենսդրական կարգով քննադատվեց մազալրգահանուսական կուսակցության ամբողջ գույքը: Ինքը՝ Ինենյուն ևնթարկվեց բազմաթիվ հարձակումների: Ինչպես Հեռագայում ցույց ավելց Ցասարագա կղզում տեղի տնեցած գասալարությունը, նույնիսկ մահաճարն էր պատրաստվել նրա գեմ: Սակայն, այդ գասամայ քաղաքացանի Հեղինակությունն այն ժամանակ բալականին բարձր էր, թերես, անցում ավելի բարձր, քան էր կանգնած էր իշխանություն գլուխ Ահա

ինչու բանակին արված հրամանը՝ թույլ շառչ Ինենչուի էլույթը
Գարեհրիի կուսակցական կոնֆերանսում, 1960 թվականի ապրի-
լին Հանդիցրեց բուլղարիին ալլ արդյունքի. անսնելով, որ մարդ-
կանց բազմությունը շրջապատել է զորքերի կողմից կանգնեց-
րած զնայքը, որով ժամանել էր Ինենչու, օվացիա սարքեց նրա
պատվին, իսկ զարամաները միացան քնակիչներին: Գրա Համար
իրեն պատիժ Մենդերերսը պաշտոնաթող արեց բարձրաստիճան
սպաներին, այդ թվում և Հանրապետության ապագա պրեզի-
դենտ բանակային գեներալ Գյուրոսեյին, որին Էրկու ամիս էր մնում
կենսաթոշակի անցնելու: Հենց այդ ժամանակ էլ Մենդերերսը
սակզոնց օպորդիցիայի գործունեությունը Հեռաքննող իրեն
Հեռզանց մի Հանձնաժողով՝ անսահմանափակ լիազորություն-
ներով: Մակայն այդ տիրաճուշակ Հանձնաժողովի գործունեու-
թյունը, ինչպես և բազմաթիվ անօրինական ձերբակալություն-
ները ամենալուրջ առաջացրին գժգժություն, որն առանձնապես
ուժեղացավ մեղիների միջադեպից Հեռա, երբ այդ Հանձնաժողովի
Հասցեին արած քննադատական դիտողությունների Համար գե-
մակրատական կուսակցության գեպուսատների կողմից Ինեն-
չուն կողմից կերպով դուրս արվեց զահիճից:

Այդ միջադեպի Հետևանքը եղան ուսանողական բուռն էլույթ-
ները: Ապրիլի 28-ին Մատթրույի մտա շորս հազար ուսանողներ
ցույց կազմակերպեցին, պահանջելով, որ Մենդերերսը հրաժա-
րական տա: Ուսանողությունը, որին աջակցում էին զորական
մի քանի միախորումներ, մտավ Համալսարանի տերիտորիան և
կրակ բացեց աչնուց գառնուց ուսանողների վրա: Ապրիլից մի
քանի ուսանող: Գա, իր Հերթին, բուռն ռեակցիա առաջացրեց
սպաների ու զինվորների շրջանում, որոնք սկսեցին անցնել
ուսանողների կողմ: Ինչպես Հեռագալում զրի է գեմակրատա-
կան կուսակցությունից քնարված նախիկն սեծատոր, Մատթրույի
Համալսարանի պրոֆեսոր Բաշգիլը, ոչարժուժը քնդգրկեց բա-
նակը. զա Մենդերերսի ու նրա կոստալարության վախճանն է:

Ուսանողական հուզումները փոխազդվեցին Անկարա, որտեղ
ձերբակալվեցին Հարչուրափոք ուսանողներ: Մատթրույում և Ան-
կարայում մտքիցին արտակարգ դրություն, և այդպիսով Մեն-
դերերսը ինքը իշխանությունը Հանձնեց բանակի ձեռքը: Հուզում-
ներն առանձնապես ուժեղացան Մատթրույում ՆԱՏՕ-ի նիստերի
օրերին՝ 1960 թվականի մայիսի 1—2-ը:

Նման իրավիճակում պետական շեղաշրջումը, որ մայիսի 19-ը 27-ի գիշերը կատարեց բարձրաստիճան ազանների զազանի կոմիտեն, որը Հետազոյում ստացաւ Ազգային միասնութեան կոմիտե (ԱՄԿ) անունը, անցաւ բացառիկ կազմակերպւած ու գրեթե անարյուն: Չորս ժամում ձերբակալուեցին կառավարութեան անգամները՝ պրեզիդենտի Հեա միասին: Լաւ զինված Հեա-տեակալին միազբաւեանը գրավեցին գլխավոր բազայնները ամբողջ երկրում: Վեճկբաւական կուսակցութեանից իշխանութեան անցաւ 27 հոգուց բաղկացած Ազգային միասնութեան կոմիտեի ձեռքը:

Մեծգերևի իշխանութեանը Յուրքիայում շարունակից տասը տարի: Նրան առաջադրուեցին իշխանութեանը՝ Հինգ տարուց մի քիչ աւելի: Այն փաստը, որ այդ տարիներին ես գտնուեալ էի նրկրում և Հարավարտութեան ունեի մասիկից պիտելու իրազարձութեաններէ պարզացումը, ինձ իրավունք է տայիս դրանք բնութագրելու որպէս չիրականացած հուշանքի տարիներ:

Ինչպէս զինվորականների անմիջական իշխանութեան առաջին ժամանակաշրջանը, այնպէս էլ բանակի օրենսդրութեանը կազմակերպող տարրի կամ ինքնաշարժութեանը ժողովրդահանրակրթական կուսակցութեան կառավարման Հեապա տարիները ոչինչ չբերեցին ժողովրդին: Վեճ աւելին, այդ տարիներին շրջաւոր այն խանգարմանութեանը, որ տառաջարկ էր պետական շեղաշրջումը, որի կազմակերպիչները աշխատում էին այն ներկայացնել իրեն մի Հեղափոխութեան, որ կատարել են զեպի Աթաթուրքի պատգամները վնասական շրջադարձ կատարելու համար: Վերի Հեապա անը և ինքնաշարժի անեղնեցը Հարվածեցին բոլորի գրգռներին: Զհատարվից էկոնոմիկայի պարզացման տիրահաշակ Հրեզամյա պլանը: Բայց, ամենապիտարքը, թերևս, այն էր, որ Բենեյտի կուսակցութեանը լիբերալացրից զուղաջու գրութեանը, որն այդ երկրում կազմում է ազգի կրթիցը: Ազգարային սեփարմի մասին խոսքերը զուրս եկան գատարի շաղակրատութեան: Մակայի, Հեաաբրբական է նշել, որ 1965 թվականի քնտրութեաններին էր քանի ամիս առաջ, երբ Բենեյտի կուսակցութեանը նորեք Հայանվից ուղղիցիայում, ես որոշ շրջադարձ կատարեց զեպի մախ, իրեն Հայտարարելով սկենարանից ձեռն կուսակցութեան և սուաշ բաշնց Հասարակական սեփարմների ծրագիր: Մակայի, այդ կուսակցութեան կառավարման տարիները ժողովրդին սովորեցրել էին անմատաշարեն վերաբերվել զեպի ես, օտովել

ևս, որ ազգաբային ուժերով չհարցը՝ տառադել հրատարակ այդ պարզեմբ, աշգգես էլ մնաց թղթի վրա: Այդ պատճառով էլ ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը 1965 թվականի հոկտեմբերին պարտություն կրեց մեղլիսի և սենատի ընտրություններում, իսկ զեմոկրատական կուսակցությունը մասանգորգը՝ արգարություն կուսակցությունը, որի գլուխ կանգնած էր գրեթե բոլորին անձանոթ քառասունամյա Մուրիման Գեմիրելը, ստացավ երկու անգամ ավելի շատ ձայներ, քան ութսուներկու տարեկան Թամեթ Բենեյուրի կուսակցությունը, ընչամ զերբինս զես կենդանություն որով պատված էր ազգային փառքի լուսապակով:

Այնպես, պետական հեղաշրջումից հինգ և կես տարի հետո և շորս տարի անց այն քանից, երբ Մենդերեսին ու նրա երկու մինիստրներին կախազան բարձրացրին հիմնական իրավական նորմերը խախտելու, անորի, կաշառակերություն համար, նորից հաղթանակեցին մահապատժի ենթարկված պարագլխի գաղափարները: Նորից հաղթանակեց չզեմիր քըր աթը՝ քերկաթն սպիտակ ձիւն, որն արգարություն կուսակցությունը նույնպես իր համար ընտրեց իրրե խորհրդանշան, իսկ Անատոլիայի լայն գանդվածների աշքում գա այդպես էլ մնաց որպես ցրված զեմոկրատական կուսակցության խորհրդանշան: Մենդերեսի մահապատժից նրան ավելի միայն նահատակի լուսապակի ժողովրդի մեջ պատվում էին, որ իրր մահապատժի ենթարկված պրեմիեր մինիստրը ուղ է և, պարփակվելով առասպելական սպիտակ ձիու մեջ, շրջում է ամբողջ Անատոլիայում: Այդ տարիներին Մենդերեսի ժողովրդականությունը ոչ միայն լրեկավ, այլ, ընդհանրապես, անեց: Անկրպակա թուրք գլուխացիների հիշողություն մեջ նա մնացել է ոչ թե իրր քննակալ, այլ որպես բարեբար, որն իրենց ազատել էր հարկերից և թուրքերին ի տարբերություն Աթաթուրքի, աղսթքներն արտառանել արարելեն, և որն ամերիկյան փողկրով գլուխերում կառուցում էր շրջորքերն ու ճանապարհներ, իսկ գա աշխատանք էր տալիս ազգաուններին:

Այժմ սերկաթն սպիտակ ձիուն է նստել արգարության կուսակցության լիդերը և գրա վրա նստած՝ արագ հասավ նպատակին: Մենդերեսյուն խորհրդանշանի ժառանգորդություն մեջ նրան օգնեց նույնիսկ ազգանունը՝ օգնմիր էլը (թուրքերեն սերկաթն ձևար), բայց էլ ավելի շատ՝ նրա հրատարակած ծրար

գիրքը, որը լիակատար ազատութիւն էր տալիս մասնավոր եւ-
 խամանութեան ու օտարերկրյա կապիտալին, աշխատանք էր
 խառնանում գրեթէ ճիշդ միլիոն գործազուրկներին (Նաշուկեյով
 սազցատութիւնից զեւթ բարեկեցութեան լուղուզը) և կոչ էր
 անում պահպանել կրօնական ավանդույթները: Հնարողների բա-
 ցարձակ մեծամասնութիւնը (9 748 678-ից 4 921 235-ը) ընտրեց
 «սպիտակ մին»՝ բառիս իսկական իմաստով. քվեաթերթիկների
 վրա կուսակցութիւնների անուններից չեղաւ, որոնց մասին ընա-
 րողների վախճան ասկօսը կյանքում ոչ մի անգամ չէին էլ լսել:
 Եկարձամ էին խորհրդանշաններ (օրինակ, վից Եւտիւր ժողո-
 վըրգտաներապետական կուսակցութեան քվեաթերթիկների վրա):
 Ավագ, դատը Հշմարտութիւնն այն է, որ ամենաազգաս գյու-
 ղացիներն ու փոքրիկ բնակավայրերի բնակիչները քվեարկեցին
 այն կուսակցութեան օգտին, որը մշտեաներից ազէլի շատ էր
 պաշտպանում կալվածատերերի ու խոշոր բուրժուազիայի շա-
 ճերքը:

Ուղղակի ասենք, իսկական բոլորին Նաշուկեյ զողուներ էր, թե
 որ հիւս վրա էին Նաշուկեյը զրոյ այս բնարութիւններում Միա-
 ցյալ նահանգները: Էրշում եմ, թե ինչպիս ամբողջ առաջադի-
 մական մասնույում հրապարակեցին Նաշուկեյ մասնագիտու-
 թյամբ ինձիներ Սուկերման Դեմիրչի կարիերայի մանրամասն
 նկարագրութիւնը, որը, կրթութեան ստանալով ԱՄՆ-ում, մեծ
 կարողութեան զիւկեց որպէս ամերիկյան «Մորրիսոնս ֆիրմայի
 ներկայացուցիչ: Սուլեյման Մորրիսանին, ինչպիս ամենուրեք ան-
 վանում էին նրան, փորձում էին ներկայացնել որպիս Քուրբիա-
 յում ամերիկյան շահերի ցուցորգ: Մամուլում նրկացին նույնիսկ
 այն ժամանակվա փոխգրեզիզենա Զանսոնի լուսանկարները,
 որը սեզմում է Դեմիրչի մեղքը՝ Քուրբիա կատարած իր այցի
 մամտանակ: Դեմ Երրեք Միացյալ Նահանգները այցրոն անսրոզ
 կերպով չէին արտահայտել իրենց շահազգոյմութիւնը բնա-
 րութիւնների արգյունքների նկատմամբ և Երրեք այցրոն բա-
 ցահայտորեն չէին Նաշուկեյ իրենց Նամակրանքը մի կողմի
 նկատմամբ: Իտալական «Մոնդո նուովիս մուսակի կարծիքով,
 որի Նաշուկեյ արտասուզից նաև Քուրբիական մամուլում, որնա-
 րութիւնները Քուրբիայում Զանսոնի Նատուի սուազրութեան
 առարկան են: Այդ բնարութիւնների արգյունքները ամենուրեք
 գնահատանքն որպէս Սպիտակ տան մեծ Նաշուկեյը: Իսկ ինչ
 վերաբերում է իրեն՝ Դեմիրչին, այս նրա մասին գրում էին

իրեն մի գործչի, որի վրա կարելի է հենվել և որը պետական նազը կտանի վաշինգտոնի շահերին համապատասխանող ուղղութիւնով:

Ավելորդ չի լինի հիշեցնել, որ արգարութեան կուսակցութեան հաղթանակի գործում ոչ պակաս կարևոր դեր կատարեց եսի փոքր: Ընդհանուր ժողովուրդը (ժողովուրդը այդ ժամանակ խորագրում էր Ինկնյայի փեսա Մեթին Քոքերը), արգարութեան կուսակցութեան հատուկ քննարկած ֆոնդի օգտին ստացվել էր հինգ միլիոն թուրքական լիրայի մի պատկանելի գումար... Եւրոյ աղբյուրների համաձայն, արգարների քննարկած ֆոնդի բաշխման գործում միջնորդ էին... օտարերկրյա, գլխավորապես ամերիկյան եւրոպայի ընկերությունների բնեզինեկայանները, որոնք քննարկումների նախօրյակին վախեցել էին շահույթների սահմանափակելու համար ծավալված շարժումից: Այդ պատճառով չէր արգայք, որ քննարկությունների նախօրյակին Անկարայի աստիճանների վարորդները մերենաների անունաներից վախել էին սպիտակ ձիով հուշագրողներ... Իսկ ինչպես էին գործերը գյուղերում, հատկապես արևելյան գիւղայիններում, որտեղ ազաների տիրապետությունն ապա կա մինչև քառասուն դուրդ և որտեղ գյուղացիները լիակատար կախման մէջ են ազաներից (զնւմանը կատարում են միայն նրա խանութից և իրենց վնձերը լուծում ենույն այդ ազայի փաստարանի միջոցով): Եւ, ինչ «Արքայ» հազարում էր, թե ինչպես, գալով այսպիսի գյուղերից մեկը, արգարը օրումի իր կարայիններին օրմեց այսպիսի մի նառով. «Չեզ սպասում է կամունիզը. մեզից կիսեն մեր դաշտերն ու տները և մեր տեղը կնտեցնեն ուս սպաներին: Եթե ուզում եք փրկել մեզ և հայրենիքը, քվեարկեցեք արգարութեան կուսակցության օգտին: Եման փաստարկները հասնում էին մինչև գյուղացու դիտակցութեանը, որին վաղուց արդեն թուրքազորել են սակութեամբ դեպի սոցիալիզմն ու Սովետական Միությունը: Եվ եթե նա հույս չէր գնում սոցիալական ձիւն և կամ ազնի օչ սոցիալական շարժման կուսակցութեան վրա, ապա առհասարակ չէր քվեարկում: Այդ քննարկումների նկատմամբ հետաքրքրութեան բացակայությունը արտահայտվեց դրանց ժամանակցածների բազմական ցածր տեղում մեջ՝ 71 տոկոս, 1961 թվականի քննարկումների 81 տոկոսի համեմատութեամբ:

Ասանց որևէ կտակածի, արգարութեան կուսակցութեան հաղթանակը նշանակում էր շրջադարձ Քոքերիայի քաղաքական

կյանքում, Գեմիթի կառավարման շրջանը ցույց տվեց, թե որ-
քան էին սխալվում նրանք, ովքեր պնդում էին, թե իբր երկ-
րորդ Երկաթե սպիտակ ձիու հասարակությունը կլինի առաջինի
գործունեությունից հասարակ կրկնությունը: Կային եռյակի մար-
դիկ, այդ թվում և նրա կուսակցությունից անդամներ, որոնք են-
թացրում էին, թե Մենդելբերի քաղաքական հետաքրքիրը, որոնք
իշխանությունից դուրս էին անցել ազգի քան շինք տարի հետո,
երկիրը նորից կզերպարվեն այն դրությունը, որում գտնվում
էր 1960 թվականին, շնչելով անցած տարիներին արված ամեն
ինչը: Իրազրությունից նման ըմբռնումը ոչ միայն հասարակացում
էր, այլև քաղաքական ուսուցիչ: Նման գնդերում ինչպես շհ-
շենք Հերակլիտոսի այն իմաստուն խոսքերը, որ 62ր կարիքի
երկու անգամ անցնել միևնույն գեղը...:

1960 և 1965 թվականների միջև քննված հինգ տարին մի կող-
մից իրար շրջականացված հույսերի տարիներ էին, բայց մյուս
կողմից էլ այդ շրջանը բնութագրվում է մենդելբերյան սեծիմի
ինքնիշխանությունից ու կաշառակերությունից գառապարտմամբ,
առաջագիտական հասարակական շարժումների նկատմամբ,
Թուրքիային ԱՄՆ-ի հետ կապող կապերի ակնհայտ թուլացմամբ:
Գեմիթիլը բավական զգաստ քաղաքացի էր և հիանալի կերպով
այդ բանը հաշվի էր առել: Իր քաղաքական ծրագրերը կենսագոր-
ծելիս նա նախորդ ապահովել էր կրոնական տարրերի ու Մեն-
դելբերի կողմնակիցների աշակցությունը: Իշխանությունից դուրս
անցնելուց հետո շատ շանցած նա լրիվ ներում շնորհեց գառա-
պարտված մենդելբերյաններին՝ նրանց վերագարձելով քա-
ղաքական իրավունքները (բացի քնտրական իրավունքից): Բայց
միաժամանակ նա անում էր հնարավոր ամեն բան, որպեսզի
իր անունը չկապվի Մենդելբերի անվան հետ:

Ընդամեն խոսքը ոչ միայն տակադիպյի մասին էր: Ինչպես
ցույց տվեց նրա կառավարման պրակտիկան, Գեմիթիլը ամենեկին
մտադիր չէր լինել Մենդելբերի մի նոր մարմնավորումը: Այդ բանը
պարզ դարձավ ընտրություններից անմիջապես հետո, երբ նա
մեղմարեն, բայց վճարականորեն սահմանազատվեց իրենց վարկա-
րենից ու գառապարտված մենդելբերյան կանգնողներից: Միաժա-
մանակ նա իր կուսակցությունից մեկ քնդունեց իրեն նվիրված շատ
մարդկանց, շնայած կուսակցական ստորին ողակներում հեն-
վում էր դեմոկրատական կուսակցությունից շին արարատի վրա:
Շատ շուտով կենտրոնական և վերջինից մասին վարչություններում

զեկազար զիրքերը գրավեցին նրա մարդիկ, որոնց սզնությամբ
ևս սերկաթե ձեռքով իրականացնում էր իր քաղաքականու-
թյունը: Պարզվեց, որ պատկերացումը նրա մասին՝ որպես ամե-
րիկյան շահերի պաշտպանի, խոր մուրթություն էր: Ամերիկացի
պրաֆեսոր Ենրին Գեմիլթի շեռ ունեցած երկժամյա զրույցից
Հեռո հայտարարեց. «Ես համոզվեցի, որ Գեմիլթը այս երկու
աարում զգալորեն նախացել է: Այդ բանը, սակայն, ինձ չգար-
ժացրեց: Նման բաներ տեղի են ունենում բոլոր Հեռամեաց եր-
կրքներում: Բնոր նրանք, ովքեր իշխանության գլուխ են անցնում,
անկախ իրենց հայացքներից, այս կամ այն կերպ շուտ են գա-
լիս զեպի մախ: Գրանում մեզավոր են հանգամանքներն ու բազ-
մաթիվ պրորիեմները»:

Փասս է, որ Գեմիլթը հույսը գրել էր երկրի ինդուստրացման
մյա, Հենվելտի ամենից առաջ մասնավոր կապիտալի, այլ ոչ թե
պետական սեկտորի մյա: Հանդես գալով արտաքին ռեֆորմի
զեմ, նա արտահայտվեց գյուղատնտեսությանը վերակառուցե-
լու, այսինքն՝ հողի մշակման ժամանակակից կապիտալիստական
մեթոդներ մացնելու «գորին (նկատենք, որ այդ բանը հնարավոր
է միայն խոշոր անտեսություններում)»:

Սի վերջ ի վերջո նա որոշ արդյունքների հասավ էղոմմի-
կայի քննադատում: Գրան նպաստեցին և լավ բերքերը, օտար-
երկրյա կապիտալների նշանակալի առհոսքը, Գերմանիայի Զե-
զերտալի Հանրապետությունում աշխատող թուրք բանվորներից
ու մասնազեաններից ստացվող վալյուտային միջոցները: Գեմի-
լթի որոք արդյունաբերության զարգացման տեմպերը նշանա-
կալից էին և հիմնականում համադասասխանում էին Հնգամյա
պլանին: Մեծացավ աղյուլին եկամուտը (տարեկան անը անը-
նում էր միջին Հաշվով վեց տեղոսից, իսկ պլանով նախատեսված
էր յոթ տեղոս): Գեմիլթը կարողացավ այդ նվաճումները շատ
նարպկորեն օգտագործել պրոպագանդիստական նպատակներով:
Ճեմ աղմուկով նա բաց էր անում արդյունաբերական օրչիկո-
ները, որոնք պլանավորված կամ նույնիսկ մասամբ կառուցված
էին նախկին ռեմիմի ժամանակ: Սակայն նրա նվաճումները
զկարողացան թուրքական էկոնոմիկան բուժել խրոնիկական
արատներից, և առաջին Հերթին ինֆլյացիայի տեղեկեցներցի:
Բազմկան է ասել, որ 1967 թվականի առաջին յոթ ամիսներում
ապրուսաի արժուգության ինդեքսը անեց օասներկու և վեա տեղո-

սով նշխարաբար շարժվելով պահպանեցին սկիւն և վալլուսայի պատշարները:

Նոր քնարությունների նախորդակին՝ 1969 թվականի Հոկտեմբերին, Գեմիթիւր բախմեջ ոչ միայն ամառ անտեսական զոճարությունների հետ: Բազմապես սրվել էր քաղաքական գրություններ, սեղի էր սեղեցել ուժերի քննաքննում, Հանձնախմբի էին գործնել բացահայտ քննարարութեան զեպքերը անաշտօղիմական տարրերի և սեղեցիտն տարրերի՝ հրահանական մուլնուանդերի կամ զընդուպեա Քյուրքերի Փաշխատական շոկանների միջև Օրինակ, 1969 թվականի Հուլիսին սեղարշտարակային տարրերը գործնեցին մարտելի անաշտօղիմական Ուսուցիչների միության Կայսերիի կեղերներ, երանք վերափոխեցին կոնգրեսի շատ մասնակիցներ, ավերեցին այն զբախտութեամբ, որտեղ վաճառվում էին մարտարտարակություններ, ինչպես նաև Քուրքերի բունփոխական հուսակցության սեղական բաժանմունքը, Հակասամբիկյան կուլիմները Հանախ վերջանում էին փոզոցային ընդարարմանը: Իսկ Գեմիթիւր այդ ժամանակ խուսանալիսով, կարողացավ որոշ շափով կայունացնել գրությունը երկրում: Նա ետրանոր զընտանել արեց ցրված զեմսկրատական կուսակցության նախկին զեկաճարների խմբի ոչտին՝ նախկին պրեզիդենտ Բաշարի զընտարությամբ: այսպես, 1969 թվականի մայիսին մեղիսը որոշում ընդունեց զեմսկրատական կուսակցության անգամների քնարական իրադուրները վերականգնելու մասին, թեև դա Հակասում էր սահմանազրությունը: Նման որոշումը լիովին պաշտպանեց նաև ընդգիմաղիք ժողովրդահանրապետական կուսակցության պարագրաֆ Ինկիլուն, գտնելով, որ ժամանակն է սփերականգնել միանուությունը և վերջ գնել այն և մարի ճարարմիտանների բուն ցույցերին: Իրն Հասարարում սկզբում քաղաքային Համաձայնության, Քուրքերի ամբողջ մամուլում հրապարակվեց երկու գառամայր տիտյանների՝ Ինկիլունի և Բաշարի լուսանկարը: Երանք կոնգրեսն են կազմ կողքի՝ Չանկայա բլրին, որտեղ գտնվում է Հանրապետության սրբեղիղենտի նստավայրը:

Գեմիթիւր՝ ոչ մի կասկած չհարուցող ճարակությունը բերեց իր պատուկերը, 1969 թվականի Հոկտեմբերին, ընտրություններում երա կուսակցությունն ստացավ լայների բացարձակ մեծամասնությունը (9 516 085-ից 4 229 712-ը), Դատելով մամուլի մեկնարանություններից, այդ քնարություններին մասնակցել է քնարողների ընդամենը 64 անկուրը՝ ամենացածր անկուր վեր-

քին 20 տարում: Շատ գյուղեր սահապարակ Հրաժարվեցին մասնակցել քնարություններին: Փվհասուփերից մեկում հուսակցության խորհրդանշանը կրող քվհաթերթիկի փոխարեն գտան մի գրություն երեք բառով. «Ճանապարհներ, շուր, էլեկտրականություն»: Քերթնից գրում էին, որ քնարական կամոյաներայի ժամանակ գյուղերից մեկի մուտքի մտա կախված էր մի արանապարանտ Հեռահալ բաներով. «Մենք մեզ մտա չենք թողնում քաղաքացիաներին»:

Նշա չի լինի պատասխանել այն Հարցին, թե եախարց կառավարությունների գործունեությանը հաջորդած Համընդհանուր Հուսախարության իրագրության մեջ որքան նրկարատե կլինի էրկրորդ «երկաթի սպիտակ ձիու» Հազմանակը¹:

ՕՐԿՈՒ

«Օրգու» թուրքերին նշանակում է քրանակա: Քուրթիայի համար այս հասկացությունը բավական ծանրակշիռ է: Ներկայումս էրկրի բանակը ամենից ավելի հզորն է ամբողջ Մերձավոր արևելիցում և իր շարքերում ունի ավելի քան կես միլիոն մարդ:

¹ Գեներալի Հազմանակ էրկարտու լեզով: Բուսակի ընդուն ակ 1871 թվականի մարտի 12-ին եա ստեղծված էզով թաղելի իր գասար: Եր կառավարությունը գլխավորեց ժողովրդաներպապետական հուսակցության ալ թե ներկայումս չի նհա էրկեր: Եր կառավարման շրջանը նշվել է Երանով, որ էրկրում ժաղվեց արտախարց գրությունը և սար սեպտեմբեր ներկայեցին ստալուցիմական սարքերը կառավար: Բուլց զերջինս էլ էրկար շեալ իշխանության զեկի մու: 1872 թվականի մայիսին գասաության հուսակցության նախագահի ակզակալ Զերիա Մելեկը հաղվեց մի կառավարություն, որը շարունակում էր զարել Կախովնախարտական շալաքահանություն: 1872 թվականի նոյեմբերին ի նյան քոչորի՝ շեղված 1861 թվականի սահմանադրության փոփոխման պատրաստված նախագծի. կառավարությունը զարս էկան ժողովրդականերպապետական հուսակցության ներկայացուցիչները: Կառավարությունը, սակայն, մեալ իշխանության գլուխ չակցված, քան որ 1873 թվականի մարտին կայանալու էին պրեզիդենտական ընտրություններ: Եր պրեզիդենտ ընտրվեց, 1873 թվականի մայիսին Զերիա Մելեկը համարակալ ավեց և հաղվեց եր կարծենա նայիմ Քուրթի գլխավորությունը: Կառավարական շեալումը, որը սկսվեց 1873 թվականին պաղամենտական ընտրություններից հետո, շարունակվեց մինչև 1874 թվականի նոյեմբը ամիսը, եր նստանալության մեալ ընդվեց ժողովրդականերպապետական հուսակցության և սպառլեն փրկության հուսակցության ներկայացուցիչներից էրկհուսակցական կառավարության սեպտեմբը մարտին:

Ավելին, գերմանացի ազգական մասնագետ ֆոն Կրլմանսեդցի բնորոշմամբ, Յուրքական բանակը, որը բաղկացած է 14 գիվի-գիսյից, 8 բրիգադից և 4 սուսմեական զիվիգիաներից, ամենա-չոր ցամաքային բանակն է ամբողջ Արշակունյացում:

Յուրքական Հանրապետությունը վերանայիլ է իր վերաբեր-մունքը շատ ինստիտուտների նկատմամբ, բայց բանակի վերա-բերյալ այն մնացել է հախճախ: Չէ որ Օսմանյան կայսրությունում ևս Հզորությունը չափանիշը զորքն էր. նա նվաճում էր նա-բանոր տերիտորիաներ, գանձարանը Համայնում նորանոր ավար-ներով, բանակի մեջ էր պետությունը գտնում իր ուժը: Ուստի զարմանալի ոչինչ չկա, որ այսօր էլ Յուրքերը Հարգանքով ու Համակրանքով են վերաբերվում դեպի գինգորական Համա-զգեստը, որ միշտ էլ բազմաթիվ անբան մարդիկ են Հավաքվում պրնցիպլենտի նստավայրի մոտ պահակախմբի փոխվելու ժամա-նակ, երբ գվարդիական ընտիր զորամասերը տոնական Համա-զգեստով ձևաք-ձևորի, Համաքայլ, մեկ մարզու նման քայլում են Հանգիստվոր երթով: Մինչև Հիմա էլ ամեն մի քիչ թի շատ պաշտոնական տարեգարձ, շխտակով արգեն գինգորական շքերթ-ների մասին, որպես կանոն, ենթիերիների քայլերգի Հնչյուննե-րի ասկ բացում են սուլթանական զորքերի տոնական Համա-զգեստ Հագած զորամասերը:

Ենթերիներ... Երբ այսօր տեսնում ես նրանց շքերթների ժա-մանակ մեռաքն իսլամարդն զգեստներով և սպիտակ լայմա-ները գլխներին կապած՝ փայտ Հասարակ փողային հրաժառան-կան գործիքներով Յուրքական Հին եզանակներ նվագելիս, նրանք Հիշեցնում են օպերան պերտոնամենի, Իսկ կար մի ժամանակ, երբ ենթերիները իսպառում էին ամենին ոչ օպերետային գեթ. նրանք եզել են Օսմանյան կայսրության Հզորության ամենակա-տաղի ու ամենամեծ զոր պաշտպանները: Իր տեսակի մեջ այդ յուրասանակ զորամիավորումը ակն է կազմավորվել XIV դարի սկզբներին: Ենթերիական զորքերը Հավաքագրվում էին ոչ Յուրք, քրիստոնյա ազգությունների երեխաներից, որոնք սուլթանական արքունիքին կից դաստիարակվում էին իսլամի մուսուլման պաշտ-պանների կողմից: Յուրքաբանչյուր երեք տարին մեկ քրիստո-նական նահանգները պարտավոր էին վճարել մի յուրատեսակ Հարկ երեխաներով, որոնց թիվը երբեմն Հասնում էր մինչև տասնչակ Հազարի: Երանցից ամենաընդունակներին մանկու-թյանից պատրաստում էին սուլթանական արքունիքում ծառայե-

յու համար է, մեծանալով, նրանք կարեւրա էին ստեղծում, իսկ երբեմն էլ գրավում մեծ վեպերի պաշտօնը: Մնացածներին ուզարկում էին ենթէշերիական զորաբաժին, որանց ախրում էր խիստ կարգապահութիւն: Ենթէշերիները սերտորեն կապված էին մուսուլմանական սրեկտաշիս ազատեցի հետ. նրանք կազմում էին մի յուրատեսակ ասպետական միաբանութիւն, որը նրանց գառապարտում էր ամուրիութիւն: Ենթէշերիները գաստիտարակվում էին կրօնական մուսուլմանութիւն ոգով, գլավուրներ (սև-հազաւներ) զեմ սարքազան պատերազմիս կոշերի ոգով: Այդ անհապարհով միայն Քալիական թերակազու բրիտանական ազգութիւններին ներկայացուցիչները կարող էին ընկնել կայսրութիւն թաղաքական և զինվորական շտաբանիներ շարքը: Ծամայան պետութիւնը, որը հայանի էր մեշված ժողովուրդների նկատմամբ գործադրած բռնութիւնը ու զամանութիւնը, սասայական խրտրականութիւն շերտեր այս բոռի ժամանակակից իմաստով: Թուրքներն կամ օսմաններն լեզուն և մանկութիւնից պարտադրով իսլամի գովանուած՝ ահա որանք էին բարձր պաշտօններ ստանալու բանալին:

Հենց սկզբից ենթէշերիները իրենց մուսուլմանութիւն, զինվորական պատրաստութիւն և կարգապահութիւն շերտից, բնականաբար, դարձել էին օսմանյան բանակի վճարական ուժը: Նրանց շերտից օսմանները նվաճել են իրենց ամենամեծ հազարանակները, որանց թվում և Կասակզնուպուսի նվաճումը: Սակայն XVII և հասկապես XVIII դարում ենթէշերիները, որանց թվաքանակը հասնում էր մինչև հարյուր հազար մարդու, դարձել էին հասակ կատա. նրանց առատորեն վարձատրվում էին և հաճախ էլ իրենց կամքն էին թելագրում հին սուլթանին տապալելու և գահին նոր սուլթան նստեցնելու ժամանակ: Ավելի ուշ, կր նրանց թուլաստեցին ամուսնանու և զբաղվել արհեստագորութիւնը, սեպ թուլանու ենթէշերիական զորաբաժին կարգապահութիւնն ու ուղղական ուժը: Սկզբից կաշտակերութիւնն ու անտարբերութիւնը պետական գործերի նկատմամբ Աստիճանաբար ենթէշերիները վերածվեցին ժառանգական կաստայի, որը պատերազմական գործադրութիւնների ժամանակ համայնվում էր հեծելազորով. այս հեծելազորը կազմավորվում էր նահանգներում՝ սուլթանական վասալների կողմից և միշտ չէ, որ լայն էր սուլթանական իշխանութիւն նկատմամբ: Ենթէշերիական զորաբաժինը պահելու ծախսերը շարունակ անում էին, իսկ սեզմական հաշտու-

Յլուները գնալով ազնիւի անեշտ էին դառնում: 1826 թվականին սուլթան Մահմուդ II-ը ցրեց ենթերկրների զորարածինը, նա հրամայեց այդ քաղիկն զինագործներին սպանել, իսկ նրանց զորանոցները հողին հազասարեցնել:

Այդ ժամանակից սկսած երկրում մտքով և գիտելովներէն հազարում: Այսպէս կոչված թանգիմաթի (1839—1856) ժամանակաշրջանում՝ կայսրութեան բոլոր քաղաքացիները պարտավոր էին անցնել զինվորական ծառայութեան՝ անկախ զովանանքից, իսկ հետո նրանք յոթ տարի համարվում էին պահեստում: Գործնականում, սակայն, ամեն ինչ այլ կերպ էր: Թամանյան կայսրութեան քնակչութեան մեծամասնութիւնը XIX դարի կեսերից կազմում էին մասուլմանները, առաջին հերթին աբաշները, քայք մեկ երրորդն էր միայն խստում թուրքերէն: Ինչը կարող էր փոխարինել սրբազան պատերազմի ավանդական կոչին: Ինչպէս կարելի էր բազմազգ կայսրութեան տարրեր խմբերը հազարել միասնական բանակի մեջ: Վաշրեկերը հասկացութեանը իր ազգային իմաստով զոյսութեան լուսեր, և ամենամեծ բանը, որի վրա կարելի էր հույս գնել, լույս վերարեքմունքն էր զնայի պետութեանը: Կանգնել էր այնպիսի մի պրակտիկա, որ ոչ մասուլմանները վճարում էին հատուկ հարկ գինվորական ծառայութեանը ազատվելու համար:

XVIII դարի վերջից սկսեցին ստեղծվել հատուկ սպայական զորացներ, որոնցում ամբողջ կայսրութեանից եկող երիտասարդ մասուլմանները ստանում էին ընդհանուր և մասնազգայական կրթութեան: Այդ զորացները, որոնք բարձրաստիճան սպաներ էին պատրաստում, կարճ ժամանակում զարեան քաղաքական նոր հասանքների ստեղծելու:

Առաջին զազանի ընկերութեանը, որը նպատակ էր գրել պայքարել սուլթան Մեքուդ Համիդ II-ի բնակչութեան զեմ, ստեղծվել էր 1889 թվականին զինվորական-բժշկական ուսումնարանի մի խումբ կուրսանաների կողմից: Եթէ և, սուլթանական զազանի ստեղծանութեանը ջանքերից այդ ընկերութեանը, իսկ երիտասարդ կազմակերպի, որոնց զինից հաջողվեց հանել նվիրվածութեանը առաջադիմական զազանարներին, արտերը

1 թ ա ն գ ի մ ո թ — վերափոխումներ, ուժգործներ:

չիբիական անապատները: Երանցից շատերը վտարանդրության մեջ միացան շուր օսմաններին շարժմանը, Գաղազլիսին երիտասարդ սպանների գոգոհումը զինվորական դպրոցներում նորից ուժեղացավ, Երանք պարզորոշ կերպով անսևում էին կայսրության աղքատությունը և նրա բանակի անկասարելությունը: 1908 թվականին մի խումբ սպաներ ու քաղաքացիական անձինք Մալոնիկում և Գամաղտում ստեղծեցին գաղանձի ընկերություններ, որոնք միացան երիտասարդ թուրքերի շարժմանը Եվրոպայում և Հիմնեցին միություն և առաջագիմություն ընկերությունը: Երիտասարդ թուրքերը սուլթան Արզուլ Համիդին ստիպեցին հայտարարել 1876 թվականի սահմանադրությունը վերականգնելու և մեջլիս հրավիրելու մասին, որի մեծամասնությունը պետք է կազմեն իրենք: 1908 թվականի քաղաքական հեղաշրջումը Թուրքիայում երկրի պատմության մեջ առաջին հեղաշրջումն էր, որում մեծ դեր կատարեցին զինվորականները: Դիշտ է, Երանց կառավարման սկզբից սառը աստի հետ պարզ դարձավ, որ երիտասարդ թուրքերը ամենին շարժարանքին այն հույսերը, որ Երանց վրա դրել էր ժողովուրդը... Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին երիտասարդ թուրքերը Թուրքիա հրավիրեցին զերմանական զինվորական միաբան՝ գնեկրայ Լիման Ֆոն Մանգերսի գլխավորությամբ թուրքական բանակը վերակազմելու համար: Այսուհի ազիզորդ չի լինի հիշել, որ իր ժամանակին սուլթանները ևս գիմում էին զերմանացիներին, երբ անհրաժեշտ էր լինում արդիականացնել բանակը: Գնես Մահմուդ II-ը, որը ցրեց անընդհանուր զորաբանակը, Թուրքիա էր հրավիրել Հելմուսթ Ֆոն Մուլտեիին՝ պրուսական գլխավոր շտաբի ազազա զեկավարին: XIX դարի վերջին զերմանացի գնեկրայ Ֆոն Կեր Հույջը ժառայում էր որպես թուրքական զինվորական դպրոցներին գլխավոր տեսուչ: Գրա մասին հարկավոր է հիշել նաև այն պատճառով, որ զրանցից ծնունդ առան պրոգնրմանական արամադրությունները թուրքական հասարակության մեջ, և առաջին հերթին ավագ սերնդի սպանների շրջանում, որոնք, բացի զրանից, նաև սովորել էին զերմանացիներին մաս:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը հանգես եկավ Գերմանիայի կողմում, զերմանական զինվորական միտան Թուրքիայում էլ ազելի բաղձամարդ դարձավ: Լիման Ֆոն Մանգերսը

այն ժամանակ զնկազար զիրք էր գրավում թուրքական բանակում, նրկու ամբողջ բանակն է մի շարք ավելի փոքր զորամիավորումներ չանկեղել էին զհրամանացի գնկերաների անբաժան հրամանատարութեանը, որոնց կողքին թուրքերը կատարում էին շաարներին պետերի ֆունկցիաները: 1918 թվականի զինադադարի ժամանակամիջոցին թուրքիայում զերմանական զինվորական միախալի կազմում կար 646 սպա և 5686 շարքային անդամ:

Երիտասարդ թուրքերի կառավարման տասնամյա շրջանը (1908—1918) ին գարում կազրային զինվորականներին քաղաքականութեան մեջ ներգրտվելու առաջին օրինակն էր: Բայց հետաքրքրական է, որ, ի տարբերութուն էնիշերինների, որոնք կանգնած էին ամենապահպանողական արատուութունները պաշտպանելու զիրքերում, երիտասարդ թուրքերը արգիտականցման ու առաջադիմութեան շատազտվներ էին: Կման երկրորդ օրինակը եզամվ ազգային հեղափոխութեանը Քեմալ Աթաթուրքի զխաղաղութեամբ: Նվ զիրշտպես, երրորդ օրինակը՝ 1950 թվականի մայիսի 27-ի հեղաշրջումը:

Այդ հեղաշրջման բնույթը ճիշտ չասկանալու համար հարկավոր է պատկերացնել պայայտական կորպուսի սասաննահասուկ, պատմականորեն պայմանավորված զիրք թուրքիայում: Եր կազմով նա ժողովրդական է և ավելի պակաս շափով ընտրված՝ Մերմազոր արևելքի մյուս երկրների համեմատութեամբ, շխտակնով արդեն կատիական Ամերիկայի մասին: Թուրք սպաները լայն մասնակցութուն են ունեցել 1918—1923 թվականների պատապարական պատերազմին, մեք բերելով այնպիսի փորձ, որ լուսի մերմազորարեկւյան և ալ մի բանակի Մուստաֆա Քեմալը, բանակը համարելով զխաղաղ հենարանը սեֆորմների իրականացման զործում, սպայական զպրոցները էր զորակույում լուսնոր երիտասարդներին, զխաղաղապես զյուզացիների զավակներին, նրանց ազատովելով բնակարանով, սննդով ու գրամական նպաստով: Նվ ներկայումս, ի տարբերութուն Մերմազոր արևելքի մյուս երկրների, սպաները թուրքիայում ձագում են ժողովրդից, զխաղաղապես միջին խավերից: Երանք մանկական հասակում հաշակել են սպասութունը և բանակում էլ կարողութուն շն զիրելը նրանք կույնիթիկ թուրքական մաշտարներով բարձր ոսերիկ լին սասանում: Դա առաջին հերթին զերարերում է

Նեոնահային զորքերին, որոնք կազմում են թուրքական բանակի կորիզը: Ռազմազգային և ազգամտզային ուժերի սպաներն ունեն ավելի բարձր գրույթներ, քանի որ նրանցից պահանջվում է ավելի բարձր արակազմարում: Շեղ նրանք էլ համարյա պատկառում են ունենոք ընտանիքներին և այնքան էլ սերտ կապված չեն ծաղվրջի շնա:

Բանակի ծառայութիւնը և սպայի կոչում նկար քերելը թուրքիայում զրկնն միակ շնարազորութիւնն է հասարակական կյանքում հազորութիւն հասնելու համար և, բացի գրանից, ցարեզհանուր կրթութիւն ստանալու և ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը հազորակից լինելու ուղին է: Անաստիացի գյուղացու մինչև այսօր էլ հոգը արորով վարող զավակները համար բանակ զորակոչվելը նշանակում է առաջին շիբուց արտաքին աշխարհի շնա: Ինձ պատմել են, որ համարյա նորակոչիկը չի կարող անգամ ասել իր սեփական ազգանունը, նրան հայունի է միայն, որ ինքը կհամոզ է՝ Մեմեդի որդին, և զորակոչային անգամասում է միայն առաջին անգամ իմանում իր ազգանունը: Զինվորական ծառայութիւն ժամկետը թուրքիայում այժմ մեկ և կես տարի է, քաջ ուղ կտրնան ժամկետ անգամ մեծ շնարազորութիւններ է տայն նորակոչիկներին, որոնցից մաս կկար սովորարար անգրագետ և լինում, իրենք ընդհանուր մակարագոր բարձրացնելու համար: Բանակը թուրքիայում մի իսկական զոգորաց է ծաղվրջի համար: Անգրագետ զինվորներն սկզբում ուղարկում են հասուկ սուսումնական կենտրոններ, որտեղ երկու ամիս շարունակ նրանց սովորեցնում են գրել ու կարգալ: Այնուհետև նրանց սուլարկում են ուսումնական գիմիզիա, որտեղ նրանք ուղարկեցնական ասարկաների շնա համասար ստանում են տարրական հանրակրթական գիտելիքներ ու գործնական հմտութիւններ (նրանց սովորեցնում են շինարարական գործ, սողման աշխատանքներ և այլն), ինչպես նաև տեխնիկական գիտելիքներ: Եթէ Մահմուդ II-ի սեփորները շնարազորութիւն ստեղծեցին, որ սպայական կորպուսը հազորակից զանաւ արեմայան գիտութիւնը, այս քնդհանուր ուսուցման ներկայիս ծրագիրը շարքային զինվորներին շնարազորութիւն է տայն: Ժանսիանալու ժամանակակից, ավելի ճիշտ՝ ամենամամանակակից տեխնիկային, քանի որ ամենիկակիցները միշտցներ շին ինտում միջնավորարեկչան ամենուզոր բանակը տեխնիկագետ հագնեցնելու համար: Թուրքիայի ավելի քան կես միլիոնա-

նոց բանակը, ըստ էության, միակ մասսայական կազմակերպու-
թյունն է երկրում, իսկ սպաների թվաքանակը, ինչպես և սպա-
յական գայրոցների քանակը, Հարաբերական է նրա բնդհանուր
թվաքանակին, Քուրքիան ՆԱՏՕ-ի մեջ մասնկույց չկառ շատ
սպաներ լրացուցիչ ուսուցում են անցնում արտասահմանում,
գլխավորապես ԱՄՆ-ում, իսկ սպաների ինչ-որ մի մասն էլ
այնուհեղ է մեկնում գլխավորական Հատուկ միսիաների-կազմում:
Քուրք սպաների՝ Միացյալ Նահանգներում գտնվելու սկզբմեա-
կի արդյունքը, որ ամերիկացիները անշուշտ չէին կարող կան-
խառնել, Հակաամերիկյան և սահմանադրությունների
աճն էր երիտասարդ սպաների շրջանում. նրանց անձամբ Հա-
մազվեցին, թե ինչ անցունդ է քնկած իրենց և ՆԱՏՕ-ի մյուս
երկրների սպաների միջև. բայց ամենից առաջ նրանք որոշա-
կիորեն զգացին բարձր զարգացած կապիտալիստական երկր-
ների և իրենց երկրի կենսամակարդակի միջև եղած տարբերու-
թյունը և Հասկացան, որ Քուրքիային, ըստ էության, Հատկաց-
ված է ամերիկացի Հարուստ քնուս կիսազաղութի դերը: Այս
երևույթի պարագրքան այն է, որ Հենց Քուրքիայի մասնակցու-
թյունը ՆԱՏՕ-ին բազմաթիվ Քուրք սպաների Համար մեկնակեա
եղավ այդ գաշիկը մեջ Քուրքիայի անիրազեակասար դրու-
թյան մասին խորելու Համար:

Նրանք Հատկացան նաև, որ այնպիսի մի պետութայան Համար,
ինչպեսին Քուրքիան է, տեսեաական որոշ առաջադիմութայունը,
ինչպես նաև նվազագույն ինքնուրույնութայան նվաճումը անհնար
են առանց պլանավարման ու պետութայան միջամտութայան, թե-
կուզ այն շափերով, ինչպես այդ արվում է Եգիպտոսում կամ
Հնդկաստանում, առաջել ևս, որ մի մամանակ այդ էր սովորեց-
նում Ամբթյուրքը, Իսկ Մենդերեսը շնդվեց Քեմալի նշած ուղուց:
Քուրքերի սպաային Հպարտութայունը, իսկ այդ գիծը նրանց մեջ
զարգացած է, չէր կարող չմիջադրել նաև այն փաստը, որ ամե-
րիկացի գլխավորականները Քուրքիայում իրենց պահում են ինչ-
պես իրենց կալվածքում և Քուրքական գաղաքանների առջև
պատասխան չեն աալիս իրենց Հանցագործութայունների Համար,
իսկ բարձրատիճան Քուրք սպաները իրավունք չունեն մանկու
ամերիկյան բազաների տերիտորիան իրենց սեփական երկրում:

Այս ամենը միասին գերքրած զգաստամիտ Քուրք սպա-
ներին զրգեց գործունեութայան՝ Հանուն քեմալական սգու ծնունդ
Հանդիսացող ըսոցիալական արգարութայանու: Այսպես, Քուր-

բական բանակում ծագեց մի գազանի շարժում, որը, միանալով ուսանողական շարժման հետ, իր պտուղները ավելի 1960 թվականի մայիսին:

Իհարկե, սպաների շրջանում ծավալված շարժումը սաղմնավորման պահից ամենևին միատարր չի եղել: Արևոսունյոթ հոգուց բաղկացած խումբային (Ազգային միասնություն կոմիտեի) կազմում, որը տապալից Մենդերեսի ուժերը, ավելի ռադիկալ հայացքներ ունեցող կրտսեր սպաների հետ միասին կային նաև բարձրաստիճան սպաներ՝ ընդհուպ մինչև գեներալ (Ազգային միասնություն կոմիտեի նախագահն էր գեներալ Գյուրսեյը՝ Հանրապետության առաջադարձից պրեզիդենտը): Այդ շարժման մեջ գրեթե ամբողջովին կատարեցին հենց բարձրաստիճան սպաները, որոնք պահպանողական մարզիկ էին և հակված չէին ռեֆորմների ու արտաքին քաղաքականության որևէ արմատական փոփոխության: Իր առաջին իսկ հայաարարություններից մեկում Ազգային միասնության կոմիտեն այդ պատճառով էլ հռչակեց իր հավատարմությունը այն պարտավորություններին, որ Քուրդիան վերցրել է իր վրա ՆԱՏՕ-ի և ՍԵՆՏՕ-ի նկատմամբ: Խուսափելուց հետո հայացքների տարբերությունները իրենց զգացնել ավելի իշխանություն կուսակցության և անցնելուց անմիջապես հետո, Մեկնաբանելով հեղաշրջումից հետո Քուրդիայում տիրող դրությունը, Հայտեի թուրք հրապարակախոս նազիր Նազին բերում էր խունասայի անգամ բարձրաստիճան սպաներից մեկի խոսքերն այն մասին, որ նմի գեներալականները գիտեին հաստատ, թե ինչ են անելու մայիսի 27-ին, սպա, զժրախտաբար, լզիակներ, թե ի՞նչ են անելու հաջորդ օրը:

Կոմիտեի առաջին միջոցառումը եղավ մեղիտի ցրումը, գեներալական կուսակցության հայտարարումը օրենքից դուրս և նրա զեկավարների ձերբակալումը, փնչպես նաև հանդիսավոր խոստումը՝ վերականգնել սահմանադրական ազատությունները, անցնելուց նոր բնարարություններ և երկրի կառավարումը հանձնել քաղաքացիական անձանց ձեռքը: Նոր իշխանությունը առաջին իսկ օրերից իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց գլխավորապես նախորդ կառավարող խմբի գեմ մզմզող նախարարի վրա և ոչ մի իրական բայի չհանձնարեց երկրի տնտեսական ծանր դրությունը բարելավելու համար, բացի, կարծեմ, այն բանից, որ Ազգային միասնության կոմիտեի սպաները իրենց սակ մատակները հանձնեցին պետական գանձարանին... Սա անձամբ նախում էր հե-

պէս Քուրբէշն էր, որը Հայտնի էր իր սոցիալական գեմազոգիայով և, բացի դրանից, ժայրահեղ նացիոնալիստական, պան-թուրքիստական և կիսաֆաշիստական ծրագրով:

Այն բանից հետո, երբ կատրվեց բառանշարախ գիմազրութունը, սկսվեցին նախապարաստական աշխատանքները կառավարումը քաղաքացիական անձանց մեղքը հանձնելու համար: Հեղաշրջումից ուղիղ մեկ տարի հետո սահմանագիր ժողովը հաստատեց նոր սահմանադրութեան նախագիծը, որն ամենից ամենի անազգիմականներից մեկն է թուրքիայի պատմութեան մէջ: Լույսին այդ նախագիծը հաստատվեց համաժողովրդական հանրագովեսով, որի արդյունքները արդեն այն ժամանակ երևան հանեցին նոր իշխանութեան անկման նախադրյալները (սահմանադրութեան զեմ արտահայտվել էր քվեարկողների 38 տոկոսը): Նախագծի զեմ հանգին եկան գլխավորապես գյուղացիները, քանի որ նրանք ընդհանրապես չգիտին, թե ինչի մասին է խոսքը, նրանք համար «հանրագիծ» անունով խորհրդավոր արարածը ինչ-որ մի գլավուրի նման բան էր, որը պետք է օգնէր գինջորականներին՝ փակելու մզկիթները:

Իրենց իշխանութունը ամրապնդելու համար գինջորական զեմավարները ամեն տեսակ վարչական միջոցներ էին ինալուծ: Երկրում ժողովեց արտակարգ դրութուն, արգելվեց սահմանազրութեան հոգվածների և Կոմիտեի գործունեութեան քննադատութունը, ինչպես նաև Ցաստրագայում կայացված գառավճիռների քննարկումը:

Ի զեպ, այդ դատավարութունը և ժողովրդականութունը շրջանից գինջորական խունարային նախկին կառավարող կուսակցութեան 592 անդամներ անբակալվեցին հեղաշրջումից անմիջապես հետո: Սակայն նրանց դատը սկսվեց միայն հակամարտին և մինչ այդ նոր կարգի հակասակալույնները անհրաժեշտ կարողացել էին հասարակական կարծիք ստեղծել զատի կազմակերպիչների զեմ: Ցաստրագայի դատավարութունը բաց էր, այնտեղ ներկա էին բազմաթիվ անդակներ ու արտասահմանյան ժուռնալիստներ, և այնտեղից ամեն օր սաղիտհազորդուսներ էին օրվում: Մեղադրյալները մեղադրվում էին լուրջ հանցանքների մէջ՝ սահմանազրութունը խախտելու, ընտրութունների ժամանակ կատարած մեքենայութունների, կաշտակերութեան, քաղաքական հակասակորդների սպանութեան մէջ:

Գառաջարուիցյունը, իմ կարծիքով, տարվեց բովանկան անշարժը: Այսպէս, օրինակ, անգամ չհաջողվեց բաժարար համագիշ ձևով պարզել մենդերեանականների հանցանքների էությունը: Իսկ այդ հանցանքների մեջ կային այնպիսի ցնցող բաներ, ինչպէս ռուսահայկական ցույցերի մասնակիցները սպանութեանը, որոնց աշխատակիցները մտաւարկութեամբ գտնուեցին... ստանաբաններում, ինչպէս 1955 թվականի աշիանը Ստամբուլում հրահրված արշուձադի սնիրները հայկների դեմ: Տարակուսանք էր առաջացնում այն հանգամանքը, որ զատը սկսվեց, այսպէս կոչված, շան գործը լսելով: Ես ինչին պրեզիդենտ Զեյալ Բայարը մեղադրվում էր այն բանում, որ բովանկան թանկ գնով Եզմիրի կենդանարանական այգուն ծախել էր մի շուն, որ նվեր էր ստացել անգլանական թագավորից: Ըստ երեսուցիների, սկզբի համար ոչ առանց դիտարկութեան էր ընտրվել այդ աննշան գնացը: Զէ որ անատոլիացի մութ գլուխացու համար նման մեղադրանքը անհամեմատ ավելի հասկանալի էր, քան վերացական մեղադրանքը սահմանադրութեանց խախտելու մեջ: Մակարը, և զան գործը, և իշխանութեանների մտաւարկութեանը թել էին հետաքրքրում լայն զանգվածներին, որոնք արդեն վաղուց էին վարժվել այն բանին, որ ամեն մի իշխանութեան հենց նրա համար է իշխանութեան, որպէսզի պարզվի շարաշահութեանը... Կարծում եմ, պատահական չէ, որ մեղադրանքում եզրահանգութեանը բառացիորեն հագնեցված էր էմանագին սենացիաներով, ինչպէս, օրինակ, հայանի երգչուհի Ալիսան Ալուանի երեսուցի հետ տեղի ունեցած գնացը (երեսուցի հայրը Մենդերեան էր), որը խորհրդավոր հանգամանքներում մահացել էր մեղքուց անմեղապէս հետո: Կամ այն հինգ հարյուր զորարի մասին գործը, որ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի նախագահ Քարայիսանին թուղատրել էին ծախել հիմանգ կնոջ համար: Գերմանիայում զեզարայք գնելու և որոնք նա ծախել էր երեսուցացի գեղեցիկ բուժքոյնը վրա, որը սպասարկում էր ոչ այնքան նրա կնոջը, որքան հենց իրեն: Մի խոսքով, հետաքրքրութեան շարժող նման քան հենց իրեն: Մի խոսքով, հետաքրքրութեան կային: Գառաջարուիցյունը բացահայտել էր, թէ ինչպէս էր ծաղկում կաշառակութեանը, ոչ Մենդերեանը, ոչ նրա միեւրոպեանքը, տարբերութեանը: Ինչին գնում պատահական գանձարանի աստը տարվա ընդունելուց, օրինակ, երկրի կառավարման աստը տարվա ընդունելուց սեփական կարիքների, իր կնոջ, որդիների և սիրուհի-

ների կարիքները, ինչպես նաև թղթախաղի պարտքերը վճարելու համար վաճառել էր գրեթե քառույտը միլիոն թուրքական ջրաբացի գրանից, եւ իր անձնական կարգաւթյունը լրացնում էր, գրազվելով անլեզու առևտրական գործարքներով: Իսկ Ֆինանսները մինխարը իր կնոջ հոգիքը վաճառել էր առևտրական բանկին կես միլիոն թուրքական լիբրայով:

Գրեթե մեկ տարի հետո, 1961 թվականի սեպտեմբերին, հրապարակվեց դատավճիռը. 133 մեղադրյալներ արգարացվեցին, 402-ը դատապարտվեցին բանտարկութան՝ նրկուսից մինչև տասններկու տարի ժամկետով, մայրերի մեծամասնությամբ 11 հոգի դատապարտվեցին մահվան, որն Ազգային միասության կառնակն գրանցեց յոթի համար անիմիշտակ փոխարինեց ցմահ բանտարկութամբ: Զորս մահվան դատավճիռներն քննվեցին միանշան: Ինչ-որ տարրիկակ հաշվումներով Մենդերսը մահվան էր դատապարտվել ութ անգամ՝ ութ տարրիք գործերի համար, իսկ պրկիգկնա Քայարը՝ նրեք անգամ, քայց վերջինիս համար, նկատի ունենալով նրա գտնամյալ հատակը, մահապատիժը փոխարինվեց ցմահ բանտարկությամբ: Մահվան էին դատապարտվել նաև արտաքին գործերի մինխարը Զուլաև և Ֆինանսների մինխարը Փուլթբանը: Այդ դատավճիռների ի կատար ածումը հաստրակայնությունն ընդունեց քայցահայտ անհաղանությամբ, առավել եւ, որ ոչն հանգամաներնը, որունցում ի կատար ածվեց դատավճիռը նախկին պրեմիերի նկատմամբ, աչքի չէր ընկնում, մեղմ առած, մարդասիրությամբ: Բանն աչն է, որ թուրքական քրեական օրկնպիրքը արգհչում է կախազան բարձրացնել մարզուն, եթն նո չի կարող անլամը մտաննայ կարազանին, իսկ Մենցերնը, ինչպես պատմում էին, պատմի նախօրյակին ընդունել էր մեծ շափով քնարքը դեղ, փորձելով ինքնասպանություն գործել: Նրան կախազանի համար փրկելու նպատակով օգնության կանչեցին յազապույն բոլշևիներին... Կախազան բարձրացրին նաև Զուլաևին և Փուլթբանին:

Դատավճիռի հրապարակումը աղչանալան հանցիտաշարը 1961 թվականի հոկտեմբերի քնտրական կամպանիա սկսելու համար Մենցերնի ու նրա կրկու մինխարների մահապատիժը երտեց համար հաստասեց միայն նահաաակների լուստպտակը և շուտ եկավ ինչպես խուճառչի, աչնպես էլ ժողովրդահանրապետական կուսակցության դեմ, սրը, չիշտ է, հեղաշրջմանը մասնակցություն չէր ունեցել, քայց որպես գլխամար ընդդիմադիր կուսակ-

ցություն, նույնացվում էր նրա Հեռու Հնարությունների ար-
դյունքները արտացոլեցին դժգոհությունն ու հրաօթափությունը
նոր իշխանությունից: Ժողովրդահանրապետական կուսակցու-
թյունն ընտրություններում ստացավ ձայների 36,7 տոկոսը, այ-
սինքն՝ ավելի քիչ, քան արդարության կուսակցությունն ու նոր
Քուրբիայի կուսակցությունը միասին գերցրած, և ավելի քիչ,
քան 1957 թվականի ընտրություններում, երբ նա ստացել էր
ձայների 39 տոկոսը: Միշտ է, Համաժողովրդական ընտրություն-
ների սխառմի շնորհիվ նա պահպանեց Հարաբերական մեծա-
մասնությունը ազգային պայտասում, բայց փոքրամասնություն
էր կազմում սենատում: Քուրբիայի Հանրապետության պատմու-
թյան մեջ առաջին անգամ ստեղծվեց կապիցիտե կառավարու-
թյուն: Ժողովրդահանրապետական կուսակցության և արդարու-
թյան կուսակցության կապիցիտե Ինենյուի գլխավորությամբ
նույն ղեկավարականների ձեռքի գործն էր, որոնք բոլորովին մաս-
ցիկ չէին իշխանությունը հանձնել նոր միայն մահապատժի են-
թարկված Մենդերեաի ժառանգների ձեռքը և այդ պատճառով
հույսեր կերպով, գրեթե ատրճանակների փողի տակ, կուսակ-
ցական թ ս ս եր և ստիպեցին Համաժողովրդական գալ:

Գրանից Հեռու ղեկավարականներն անցան սովորի տակ, Ազ-
գային միասնության կոմիտեի դեկափար Գյուլբուր գարձով
Հանրապետության պրեզիդենտ, իսկ կոմիտեի բանակն ան-
գամները, սահմանադրության Համաձայն, ցմահ սենատորներ:
Քաղաքական պայթույթը, սակայն, շահագործվեց, քանի որ նոր
կարգիւնը ևս չկարողացավ լուծել և ոչ մի պրոբլեմ և իրակա-
նացրեց ոչ մի բարեփոխում, որ կարողանար երկրի Համար
պահանջել քաղաքական կայունացում և զենել անտեսական դար-
գացման հիմքերը, կարգաձուլություն անում էր: Քուրբիան այդ
մասնակ առաջին անգամ բախվեց մինչ այդ շահեղծած գասա-
կարգային մարտերի Հեռու եվ գարձյալ, որպես զգայուն սեյա-
մազրաք, ստեղծված իրադրությանը արձագանքեց սպայական
կորպուսը, 1962 թվականի փետրվարի 23-ին Անկարայի Հեռու-
վակային գաղտնի ունկնդիրները կալազորի սպաների Հեռու միա-
գին կատարեցին Հեղաշրջման անհաջող փորձ՝ սկսած արու-
թյունը և պատճառներին նախազգուշացնելու համար: Ինչպես
թվերի ու զկայում էր Հեղաշրջման զնկավար, գնդապետ Քա-
լաք Ալգեմիրը: Երկրում անող դժգոհությունն օգտագործեցին

Նաև Մենդերեսի կողմնակիցները, Նաեղես ջալով դատապարտվածներին ներում չհորհելու պահանջով, Քելչու պնդում էին սպառնալից մի քանի գործիչներ, Հեղաշրջման փորձը նեղնառ էր Քննչուին, որն ուզում էր գրանով ասպարեզի, որ բանակը ախտվորեն գիժադրում է ներմանը, Քննչուի կասազարուիլանց ավելին անվստահության թվն, և նա այդ ժամանակ հրամարտկան ավելց, բայց միայն այն բանի համար, որ որոշ ժամանակ առջ, հորից բանակի որհուրուիլամբ, կողմի նոր կարինեա, բայց որդին այլ կազմով, այս անգամ փոքր կուսակցութիւնները՝ գյուղացիական կուսակցութիւն և նոր Բուրբուի կուսակցութիւն ենրկայացուցիչներին Նուր Արդարութիւն կուսակցութիւնը հաշտովեց սպառնալիցութեամ, որը նրան Հարազարութիւն էր ապիս էլ ավելի սուր հարանկուսներ գործել կասազարութիւն գեմ՝ ներման հարցում, Գրա պատասխանը եզով երիտասարդ սպաների և ուսանողութիւն կուսակցութիւն նոր ալիքը ներարայում և Մասմբուում՝ 1962 թվականի աշնանը, որը պաշտպանութիւն գտավ մասնուի մի զգալի մասի և մասադորականութիւն կողմից, Յուրարաները ավերեցին արգարութիւն կուսակցութիւն և նրան պաշտպանող թերթերի խմբարութիւններին շնորհոր, Հնարքը քրտան է, որ Քննչուի սահմանազամակց այդ կուսակցութից, վախենալով գրանց սպառնալիցութից, Բայց շուտով կարինեար մշակեց ներման մասին որոշման նախադիք, որի գեմ, սակայն, Նաեղես եկավ արգարութիւն կուսակցութիւնը, այն համարելով ոչ բավարար մշակված:

1963 թվականի մարտի վերջին աստղազակե վտու վեճակի պատճառով ազատ արձակվեց Ջնչու Բայարու կայտերից գեպի Անկարա տանող նախապարհին նրա սպիտակ ավտոմոբիլը կարմրել էր այն կենդանիներին արշունից, որ թուրքական սպառութիւնը զոհարերում էին նրա պատգին: Մենդերեսականներին կատարված Հերթական գիշուրք բողոքի լայն կուսակցութիւն նոր ալիք սասաչացրից սպաների և ուսանողների շրջանում: Բայց այս անգամ այդ ալիքը լիտեգենցրից բարդարներին: Առավել նա, որ բանվոր գաւազակաւորի անող շարժման և տոնազգիմական տրամագրութիւններին ավելացման գեմ ժողովը պայքարում ժողովրդահանրապետական կուսակցութիւնը որոշ ատարները և բանակը հանդես եկան միտանական նախատով: Գրեզիգենա Գյուրեւից զըլխավորից այսպես կոչված կոմունիզմի գեմ պայքարի պատգամեն:

սական Հանձնաժողովը, որի մէջ մասն քոյր կուսակցութեան-
ների ներկայացուցիչները:

Նման իրադրութիւնը, սակայն, միայն ուժեղացնում էր խմու-
րումը սպայական կազմերի շքանում: Նրանք չէին կարող հաշտ-
վել ներդաձմաութեան հետ այն ժողովանց նկատմամբ, որանց
յնմ կատարվել էր մայիսի 27-ի պետական հեղաշրջումը: Նրանք
դժգոհութեամբ էին նայում, որ ղեկավարներ, առաջին հերթին ազ-
րաբային սեփորմ կիրառելու խոստումը այդպես էլ մնաց թղթի
վրա, Հեղաշրջման Լրտարգ սարեզարծի նախարարին, 1963 թվա-
կանի մայիսի 22-ին, մի խումբ երիտասարդ սպաներ Անկարա-
յի գինվորական զոջոցի աշակցութեամբ, նույն գեղարուստ Այդե-
միտի գլխավորութեամբ նորից պետական հեղաշրջման փորձ
կատարեցին: Ըստ երևութիւն, պատահական չէր, որ նրանք
հանգիստ եկան ազրաբային սեփորմ պահանջող գլխավորներին՝
Փուրքիայի Հանրապետութեան պատմութեան մէջ, համարաբար,
ստացին մասսայական ցույցից գրեթէ անմիջապէս հետո, որը տե-
ղի ունեցած Ազաձայում՝ երկրի ամենահարուստ գլխավորներ-
սական շքանում: Զինվորական համազգեստ հագած գլխաւորներ-
կան զաւակներին՝ երիտասարդ սպաների բողոքը որոշ լափով
համերայնութեան արտահայտութեան էր հայրերի ցույցի հետ:
Ապստամբներին հարողից երկու ժամով պարզել Անկարայի սա-
գինակայանը: Երկնց անուշին հայաստանութեան մեջ երանք ազ-
գարութեան Ազգային ժողովը և քաղաքական կուսակցութեան-
ները ցրելու մասին և Բնկէյտի կառավարութեանը մեղադրեցին
Աթաթուրքի սկզբունքներին զաւակներու և վաղուց հասունա-
ցած պարտիզները յուժեղու անընդունակութեան մէջ: Բայց այդ
խոտովութեանը ևս ենթակից: Փրա մասնակիցներին յոյժ հոգի
սպանիչներին, 31 հոգի վերազոյրվեցին: Ետո սպաներ ձերբակալ-
վեցին: Փակ գառաւարութեանը շարունակվեց մի քանի ամիս:
Այդեմիտը և նրա վեց մերձավորագույն գինակիցները գառա-
պարտվեցին մահապատժի, 29 հոգի՝ ցմահ բանտարկութեան,
իսկ մի քանի ասանակ մարդիկ՝ մինչև տասնհինգ տարեկան եր-
կարան բանտարկութեան: Կես տարով երկրում հայտարարվեց
արտակարգ դրութեան:

Սպաների խոտովութեան ճնշումը, սակայն, չէր նշանակում
երկրի քաղաքական ճգնաժամի վերացում: 1963 թվականի նո-
յեմբերի մուսիսից ալ ընտրութեանները ցույց ավեցին, որ քա-
ղաքական ծանրաշափը Քուրքիայում շեշտակիորեն թեքվել է

դեպի այդ Արդարության կուսակցությունն ստացավ ավելի շատ
ձայն, քան բոլոր կառավարական ու ընդդիմադիր կուսակցու-
թյունները միասին վերցրած (45,8 տոկոս՝ 45,3 տոկոսի դիմաց)։
Իսմիլ Ինենյուն շրամարական ավելց, որպեսզի որոշ ժամանակ
անց նորից կազմի կառուցիչներ կարհենա (երբորդը)՝ մի քանի
սանկարաններն մասնակցությունը միայն Այն Հանգամանքը,
որ օգնեց Ինենյունին՝ կազմել փոքրամասնություն կառավարու-
թյուն, անկասկած, կիսրական նշանաման էր, որի պայմաններ-
ում չէր կարող երկար շարունակվել կառավարական նշանամանը
երկրում։ 1965 թվականի սկզբին բանակը՝ երկրի քաղաքական
կյանքի այդ մեծական զործանը, հասկացավ, որ քանի զին չի
հաջողվել խորհուրել արդարության կուսակցությունն ավելցու-
թյունը և նա զին մեծ՝ է որպես ամենամեծ կուսակցությունը
երկրում, հարկավոր է ներան քարշ տալ կառավարության կազմի
մեջ։ 1965 թվականի մարտին անգամահայության բլի արվեց Ինե-
նյունի կարիներան և կազմվեց նոր կառուցիչներ կառավարություն
չորս ընդդիմադիր կուսակցություններից։ Կարիներն որ ղլխավարեց
անկախ անկասար Սյրզյուփյուն։ Կառավարությունը կազմելու
նախարարին քոլոր չորս կուսակցությունների ղեկավարները
պետք է ստորագրեն հայտարարություն՝ մայիսյան Հեղաշրջման
նկատմամբ իրենց յուր զիրքի մասին։

Արդյունքների կառավարությունը ժամանակավոր էր, այն գո-
յությունը պահպանեց մինչև 1965 թվականի հեկտեմբերի նոր
քնարությունները, որանցում մեծ հաղթանակ տարավ արդարու-
թյան կուսակցությունը։ Իշխանությունը երկրում անցավ կուսակ-
ցության նախագահ Սուլեյման Գեմիլիի ձեռքը։ Մեծագույն մի
պարագրամներ իրազիմակ, կուսակցության պարագրամը, որը
բոլորովին չի վարքունում, որ իր կուսակցությունը զեմսերաա-
կան կուսակցության անմիջական ժառանգորդն է, հաճատար-
մություն երգում էր տալիս այն սահմանադրությունը, որը երևա-
ցել է մայիսյան Հեղաշրջումից հետո։ Ըստ երևույթին, պատա-
հական չէ, որ երբ նա ընդունում էր իշխանությունը, բարձրա-
արինան սպաների համար հատկացված օթյակները մեջխուսել
զատարկ էին։

Գրությունը, սակայն, փոխվեց, երբ Գեմիլիը ու նրա կու-
սակցությունը պրեզիդենտի պաշտանի համար ստաշադրեցին
իրարքական բանակի ղլխավոր շտաբի պետ, զեմերուլ Մունային,
քանի որ հիմանց Գյուլսելը այնև չէր կարող կատարել պետու-

Յյան զեկազարի պարտականությունները: Լինելով աչ հայացք-
ների տնք մարդ, Սուեայր մասնակցություն շունկեցով մայիս-
յան հեղաշրջմանը, բայց առաջին իսկ րուկնից համակրանքով
վերաբերվեց գրանու «Մայիսի 27-ի շարժումը» նրան մզեց առա-
ջին շարքերը: Հեղաշրջումից անմիջապէս հետո եւս եշանակվեց
պիտակոս շտաբի պէս: Այսպիսով, Սուեայի պրեզիդենտ քեարք-
վելը եւր իշխանության հանաձման արտահայտությունն էր ան-
զբրկուպիսյան այն ուժի կողմից, ինչպիսին է բանակը Քուրքիա-
յում եւ համեմալը զեպս, նրա քարձրագոյնի հրամանատարու-
թյանը¹: Իսկ ինչ վերաբերում է կրտսեր սպայական կողմին,
այսպէս այն զեւ կարող է քանի-քանի անակնկալներ մատուցել
այս երկրում:

ՄԱՃԼԻՍ

Պատգամներ շէնքն Անկարայում, Քուրքական մասշտաբնե-
րով, Քերեւ, շափից գուրս մեծ է- այն, կարծես, կատուցվել է
պատգամներ համարս եւ անմիջապէս ուշադրություն է գրովում:
Եվ, բացի գրանից, անգամ Անկարայի համար եւս շափաղանց
եւր անսր ունի:

Եթէ արտաքին կողմից այդ շէնքը մեզ զարմացնում է իր մե-
ծությամբ, այստեղ ինչպէս՝ եւ հարմարագիտությամբ եւ, եւ կա-
սեի, շքեց հարգասանքով: Երտերի գահչիմները եւ քեզանելու-
թյանների գահչիմները շա՛ւրձ են մտքմարտով եւ պատգամ փայտե
պտեղներով, որոնց համար պատգամովն են փայտե ամենաար-
ժեքագար տեսակները: Եման գահչիմները կարող էին պարծանքի
առարկա լինել բայէր զարգացած էկոնոմիկա եւ պաղլամենաար-
բիզմի ազանդույթներ ունեցող ամեն մի այլ պետության պաղլա-
մենայի համար: Բայց այդպիսի գեղեցիկ շէնքում վիճարա-
նությունների մակարդակը համապատասխանում է արդյուր նրա
պատկաստագրու արտաքին տեսքին միշտն ասած, ոչ, շեւշամ մի
շարք զեպտատասներ ու անատարներ ունեն իսկական հսկար-
ների համրով եւ նրանց էլույթները եշանակայից են, հաճախ
պատմաաարանկամ փաստաթղթերով եւ տպուրով անկեղծ հո-
գատարությամբ հասարակության քարոզության մասին: Երս հեւ

¹ 1973 թվականի ապրիլին քիւմպիսյան տանկայ սուրբ հետ հան-
րայնության պրեզիդենտ քեարքի Քուրքիայի սուլթանովային կազմատրի
կարգին հրամանատար, պալատեւրդ ձգակալ Քուրքիայի:

ձեկտեղ, եւ հիշում եմ, որ երկրում զանգվելու իմ բաշտք տարի-
ներին էլ մամուլում շատ Հանաբե Հայտնվում էին Հագարգումներ
ժիժազաշարք, աննշան, իսկ երբեմն նաև պարզապես միանգա-
մայն անանգի էլույթների մասին, որանք ընդհանուր ունեւ յու-
նեմն Երկրի տաշն կանգնած յարք պորոյեմներին Հեւո Հանաբե
պատուում էր և աշխակս, որ էլույթ ունեցող ճագովոյի ներկա-
յաջուցիչները փաստարկներին ուժք փոխարինում էին ուժի փաս-
տարկներով, և դրա Հեռանկրով տուժածներին, իսկ երբեմն նաև
ճանր վիրաւորքածներին, Հարկ էր լինում մեղիբոխց ուղղակի
փոխադրել հիվանդանոցը:

Անա այդպիսի ժիժազաշարք էլույթների մի քանի սրինակներ:
1955 թվականին Եռլիմբերին սենատոր Հիդալգիթ Այզլենդը Հար-
ցապնդում մտցրեց պատգամենա... ազատների Հարցով: Բաւա-
կան պիքնախոս կերպով նա պատմեց այն ժառի, թն ընդհան-
րապես ինչպիսի գնաւ են Հասցնում երկրին ազատները, ապա-
ցուցելով, ապակն, որ երանք Հապքած ամենամեծ գնաւ այն
է, որ երանք իրանք բարձրամայն կակոսոցով աստիճաններն արթ-
նացնում են պրեզիդենտին: Սենատորը զուգահեռակաւութեան մի-
նեխարին մեղադրեց այն քանում, որ Քուրքիայում բաւարար
չափով լին պայքարում այդ շարիքի գնմ, և Հաւատաւացնում էր,
որ պրաւենեւ Հարուստ ազաւփի միւք պիւք է պատարճփի
անասուններին կերակրելու Համար: Սենատորին ուղղած իր պա-
տասխանում միեկտոր Փաղզաշք ամենաւարք մեւով արձայներ
բերեց այն ժառին, թն ասարկան քանի ազաւփ է ապանգիչ երկ-
րում՝ սկսած 1951 թվականից, և ասաշարկեց ստեղծել էրապիւստ
Հանմնաժագով, որը որոշելու էր ազաւփի միւք սղտադորճելու
Հեարաւարութեանը:

Այս անգամ սենատում իոկական փոթորիկ ասաւայցրեց ար-
ցարութեան կուսակցութեան ներկայացուցիչ Գիրիկի 1955 թվա-
կանի մայիսի էլույթը: Զայրութից շինահեւզ լինելով, նա Հար-
նակից կաւն շրջազգիտաների վրա, որանցով զպոսցի աշա-
կերասահները սպորտային շքերթի էին զուրա եկել մայիսի 19-ին:
Բաւական քարնք մայիւով նա պիւքում էր, որ ասոյ շրջազգիտա-
ները Հապքրել էին Հատուկ նպատակով, սրպիւպի, ցույց տալով
կանացի մարմնի ամենանվիրական մասերը, զրգունն արանե-
րին: Ե... Ո՞ւմ ենք սովորեցնում մենք զպրոցում,— զգայացումնց
տանով քաջականչում էր նա տրիբունայից.— սարիպարիզի զե-
րասանուհիներին: Գիրիկի էլույթից շատ վրդովփեցին սղղոյի-

ցիայի զեկուտատաները, որոնք կրա խոսքերի մեջ և կատեցին հարձակում քեմալականության սկզբունքների դեմ: Այդ կուլմիի համար Գիրիկը երկու ամսով վտարվեց կուսակցությունից:

Չէի ցանկանա ընթերցողին ձանձրացնել պատմություններով, թե ինչպես մեղլիսում վիճարանությունների ժամանակ գործի էին գրում բուհացանները, որի մասին նույնպես շատ էր գրում Քուրբանյանի մամուլը: Այս ինձ թույլ եմ տալիս հիշատակել միայն 1966 թվականի մարտին անդի ունեցած միջադեպը, երբ արդարություն կուսակցության զեկուտատա Բայրամօղլուն քուներից վիրավորեց ստանստրախ խմբից մեկին՝ Սուլմազերին, որից հետո սկսվեց բանցրակով և ժողովրդահանրապետական կուսակցության զեկուտատա Մուսաաֆա Օրք մի լավ ձեռն ուղեց հարձակվողին, իսկ Օրք ընկերը ձեռնից ստանստրախ խմբից մեկ ուրիշ անդամի՝ Օրխան Բարիբային: Եստ արմուկ հանեց նաև հարձակումը խունասայի նարիկին անգամ, սենատոր Սլայալի վրա, որի ականջը կծկ էին (ինչպես հետո էին պատմում, ոչ առանց արգարության կուսակցության զեկուտատա, նախկին պրեզիդենտ Բայրամի դուտոր, տեղին նիլլուֆեր Գյուրառայի սպորտիցի):

Այս բոլոր փաստերը, իմ կարծիքով, երկրում տիրող քաղաքական խոր լարվածության արտահայտությունն են: Բացի դրանից, զրանք վերջում են այն մասին, որ Քուրբանյան լիան պատվամեծական ավանգարդներ և կուլտուրա: Այդ մասին է վերջում այն փաստը, որ մի անգամ, 1966 թվականին, գիշերը, մեղլիսի շենքի արմինխարաաարը, խախտելով սահմանադրությանը նրաշխատագրված պատվամեծական անձեռնմխելիությունը, ինքնակամ կերպով, առանց նախապես պայմանավորվելու երկու պալատների նախագահների հետ, խուզարկություն կատարեց պատվամեծական խմբերի շենքում, հույս ունենալով գտնել անլիգալ գրականություն: Նա աշխույժ գրամեծականներ և սպանեախոյ: Նրա գործողությունները վրդովմունք առաջացրին մամուլում և պատվամեծատմ հարցապնդման տարակա դարձան օպոզիցիայի կողմից:

Քանի՞ զեկուտատա կա Քուրբանյան պատվամեծում: 1961 թվականի սահմանադրության համապատասխան, ստորին պալատը ունի 450 տեղ, իսկ սենատը՝ 150, գումարած 15 տեղ պրեզիդենտի կանոնադրության և 22 տեղ Ազգային միասնության կո-

միտեի նախկին անդամների համար, որոնք կամրակեն ցրվելուց հետո դարձան ցմահ սենատորներ Քուրքիայի գնահատաարժան համար մղված պայքարում ունեցած հասուկ ծառայությունների համար։ Գնդուտատներն ընտրվում են շքա տարի ժամկետով՝ համաժամանակյան սխտեմով, որը շատ ձեռնառու է փոքր կուսակցությունների համար, հատկապես այն բանից հետո, երբ 1965 թվականի ընտրությունների նախօրյակին ժողովրդաշահարարական կուսակցությունը մտցրեց մի ուղղում, որը ընդլայնում էր համամասնականության շրջանակները։ Բանն այն է, որ ձաշների սովեցյուկները, որոնք լափազանց աննշտն էին, որպեսզի գրանցեց կարողանար սզուվել այս կամ այն կուսակցությունը առանձին ընտրական սերուզներում, հաղթվում էին ամբողջ երկրի մատչանքով, և այդ ձաշների ընդհանուր թվին համամասնարար ավելացվում էին համապատասխան թվով մանդատներ։ Սակայն, պրակտիկան ցույց տվեց, որ այդ ուղղումը սզանակաս եղավ ոչ թե Բնեյուրի կուսակցության, այլ փոքր կուսակցությունների համար, որոնց ներկայացուցությունը մեղլիսում դանկեց հետո անեց։ Անցնելով իշխանության գլուխ, արզարության կուսակցությունը կարողացավ վերացնել այդ ուղղումը, իսկ 1966 թվականի մասին նրան հաջողեց պատշամենտով անցկացնել փոփոխություն ընտրությունների կանոնադրության մեղ և վերացնել ձաշների սովեցյուկները բաշխելու սխտեմը։

Աննատորի մանդարը ումի մեղ է վեց տարի, ընտրվող սենատորների մեկ երրորդը և պրեզիդենտի կոնսիդեղենտի սենատորների մեկ երրորդը յուրաքանչյուր երկու տարին մեկ անգամ նստաղլում է։ Աննատի ընտրությունները նույնպես սեղի են ունենում համամասնական սխտեմով, բայց այստեղ արղենն ձաշների սովեցյուկները հաշվի չեն առնվում։ Թրինազները հաստատվում են նաև գնդուտատների ստորին պայտատում, իսկ այդ սենատում։ Հանրազմասության պրեզիդենտը ընտրվում է յոթ տարով, նա սեն վեատյի իրազուներ։ Քուրքիայի հանրազմասության ստորին պրեզիդենտը, որն ընտրվեղ նոր սամանադրության շիման գրա, խուտայի ղեկավար գենեյուլ Գյուրսելն էր, որը սակայն յուրեղ մինչև իր յիազորությունների վերջանաղլը։ Էինելով անրոմելի հիմանղ, 1966 թվականի աղրիլին նա անընդունակ Հանաղլեղ պրեզիդենտի Գունեղբաները հետազա-

յում կատարելու համար, և գրանից մի քանի ամիս հետո նա մահացաւ: Երա փոխարեն ընտրվեց զինկրաւ Սուեայը:

Իսկ այժմ մի քանի խոսք այն կուսակցութիւններին մասին, որոնք ներկայացված են պատգամներում:

Սկսեմ ժողովրդահանրապետական կուսակցութիւնից՝ Քուրքիայի Հանրապետութիւն այդ ավազագույն քաղաքական կուսակցութիւնից, որ հիմնել էին զինես Աթություրը 1923 թվականին, երբ նրա պրնցիպէնան էր, և այն ժամանակվա պրնցիպէր մի-նիստը Իսմէթ Ինէնյուն: Կուսակցութիւն համազումաբը 1935 թվականին գաղափարապես ձեռնկրպեց միակուսակցական սիստեմը երկրում: Պետական ասպրատը այն ժամանակ միանուգած էր կուսակցական ասպրատի հետ ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ տեղերում: Կուսակցութիւն, ինչպես նաև ամբողջ քեմալական շարժման հենարանը առաջին հերթին ազգային բարձրագիտան էր, ինչպես և արդեն աճած շինողներկությունն ու միջին խավերը: Հենց նրանց շահերից էլ նկնելով էլ իրականացվում էր Կոստանդուլի քաղաքականութիւնը, տնտեսների ազգայնացումը և այլն: Երա հետ մեկտեղ կուսակցութիւնն իր համար աշակցութիւն գտաւ հանձնին գլուղական կուսակներին: Կուսակցութիւնն իր աշխատանքը տանում էր իր իսկ ստեղծած ժողովրդական տների միջոցով:

1938 թվականին Աթություրցի մահից հետո կուսակցութիւն գլխավոր նախագահ ընտրվեց Իսմէթ Ինէնյուն, մի մարդ, որն անուր պակկված էր հույների նկատմամբ տարած ազգմական հաղթանակների և Լոզանում տարած գրիմանագիտական հաղթանակի փառքով: 1938 թվականի նոյեմբերից, երբ Ինէնյունին ընտրեցին Հանրապետութիւն պրնցիպէնա, նա այդ պոստում մնաց տասներկու տարի, այսինքն՝ մինչև 1950 թվականը, երբ իշխանութիւն գլուխ տեցաւ զեմոկրատական կուսակցութիւնը: Ներկայումս ութսունամյա այդ պետական գործիչը, անկասկած, ամենափորձված թուրք քաղաքագետն է: Ես յոթ անգամ գլխավորել է կառավարութիւնը (Աթություրցի կենդանութիւն ժամանակ և նրա մահից հետո, 1961—1965 թվականներին), Իսմէթ Ինէնյուն կարծես Քուրքիայի կենդանի հուշարձանն է: Որտեղ էլ որ նա երևա, նրան միշտ սղջունում են շատ շերմորեն, և անգամ կանայք համբուրում են նրա ձեռքը: Նրա նկատմամբ վերաբերմունքը շփոթվեց անգամ այն րանից հետո, երբ նրա

կուսակցությունն անցավ օպորտյունիստ նույնիսկ նրա քաղաքական հակառակորդները հարգանքով են վերաբերվում նրան՝ որպես Քեմալի մտերի զինակցի։ Ինձնյուն մինչև հիմա էլ պահպանել է իր տարիքի համար զարմանալի մտքի պարզությունը։ Ճիշտ է, ես մի ականջով խուլ է և միշտ իր հետ կրում է լսելու ապարան, բայց այդ հիվանդությունից Ինձնյուն առաջացում է երկար տարիներ։ Նրա բազմական պատկանելի տարիքը չի խանգարում նրան ամուսնը սխտեմտաբեկաբար լողանալու Քասֆորում։

Որքան ավելի շատ էր անում թուրք բուրժուազիայի ազդեցությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, այդ արտասովոր փորձառու քաղաքականը, որը միաժամանակ կարողանում էր եզմազել մի քանի ասեղների վրա, գտնում էր ավելի ու ավելի պահպանողական։ Սակայն ես չգիտեցի մեկ րոպեի իստակցություն մրցակցությունը, որը սանդղակ էր պատերազմից հետո (ի դեպ, նրա իսկ թուլացումը) և ավելի կոնկրետ կերպով էր արտահայտում խառն բուրժուազիայի, կազմաձևակերպի ու կրեմական տարրերի շահերը գեմեկրասական կուսակցության հետ։ 1950 թվականին գեմեկրատական կուսակցությունն անցավ իշխանության գլուխ, իսկ ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը հայտնվեց օպորտյունիստ։ 1960 թվականի պետական հեղաշրջումից հետո ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը նորից զարմավ կառավարող կուսակցություն։ Եվ զարմյուլ անհարգություն մատնվեց։ Ինձնյուն կուսակցությունը քաղաքականությունն, բոս էություն, ոչնչով չէր տարրերվում Մենդելևի կուսակցության քաղաքականությունից։ Այս կուսակցությունն էլ որ պատկանելիս լինի կուլակը, գյուղացու աշխուժում ես միևնույն է՝ մնում էր կուլակի ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը պաշտպանող դասակարգերի ու խառնի հակասական շահերը սկանչ էին պատահալի այդ կուսակցությունը, որն իր էությունը անկերպարան կուսակցություն էր։ Ճիշտ է, Ինձնյուն հարողվեց ասեղներն առաջատները, իր կառավարման վերջին շրջանում, երբ խոսք էր լինում Քուրդիայի արտաքին քաղաքականության մասին, հանգես գալով որպես երկրի ազգային շահերի շատագույն, բայց զո էլ նրան լողենց մնալու իշխանության գլուխ... Եվ այն ժամանակ այդ գառամյու պետական գործիչը, հիշելով Աթաթյուրի պատգամները, իր սեփական կուսակցության մեջ սկանչ հենվել ձախ տարրերի վրա։

1965 թվականի քննարկությունների նախորդակին նրա հաշված սկենարանից ձախ քաղաքականությունը 1966 թվականի նոյեմբերին կուսակցական համագումարի կազմից հաճանք. թյան արձանացած որպես կուսակցություն պաշտոնական քաղաքականություն. Գա, իհարկե, մեր հասկացողություններ, ոչ մի ձախ քաղաքականություն էլ չէ, այլ լոկ բուրժուական սեֆարմիզմի ավելի ջանքուն հաստատում: Ինչպես ասված էր 1964 թվականի հեղեմերին կայացած կուսակցական համագումարի քաղաքականությունից զեկվարացիայում, ուսելուսով է թուրքիան պահ. պանել ձախ և ոչ զեկատուրայի վասնզից, թուրք ազգը զասակարգերի բուսանելուց: 1966 թվականին կուսակցություն համագումարում զխավոր քարտուղար ընտրվեց կուսակցության ձախ տարրերի ամենից ավելի վճահական պաշտպան, երիտասարդ, եսանգուն և շատ հանրամանաչ մի մարդ, կուսիցիոն կառավարության աշխատանքի նախին մինիստր Բյուլենու էջեմբար: Այսպիսով, կուսակցությունը երիտասարդացավ ոչ միայն զեկավայություն հաշվին, նա միանգամայն որոշակի սեղ զբավեց երկրի քաղաքական կյանքում որպես ազգային բուրժուազիայի և բնակչության միջին խավերի շահերի արտահայտիչ:

1965 թվականի հեղեմերի քննարկություններում ժողովրդահանրապետական կուսակցությունն ստացավ 136 տեղ զեկուսակաների պալատում: Սակայն կուսակցության ոչ խմբավորումը պրոսամերիկյան արամագրությունների սեր պրոֆեսոր Թուրան Ֆելչիոզյուի զխավորությունը շքանկացավ հաշվել կուսակցության նման էվոլյուցիայի հետ: Այնքի հարմակուսները ամբողջ կուսակցության և նրա պատմյալ զեկավարի զեմ հանգեցրին պառակտման, որը ձևավորվեց կուսակցության արտահարգ համագումարում 1967 թվականի ապրիլի վերջին: Թուրան Ֆելչիոզյուի կողմնակիցները (նրանց թվում կային 34 զեպուսատներ) կողմնակիցներն ոչ ուզողության մի նոր կուսակցություն՝ այսպես կոչված վստահություն կուսակցությունը, որը, հակառակ իր կազմակերպչի փառասիրական պլաններին, Թուրքիայի քաղաքական կյանքում մեծ զեր շխազաց: 1969 թվականին հեղեմերին պառլամենտական քննարկություններում ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը մեջխուսում ստացավ

Քուրդական մեղիքում ամենից ավելի լայն ներկայացված կուսակցությունը արդարության կուսակցությունն է։ Չնահանարեն արև ստեղծվել է 1961 թվականի փետրվարին որպես զենակրասական կուսակցության ժառանգորդ։ Արդարության կուսակցությունը, ինչպես առաջ զենակրասական կուսակցությունը, հայաստանում է իր հավասարմությունը իսլամին և հենվում է կրոնական ատրիբի վրա։ Նա ներկայացնում է նաև կուլակներին և խոշոր կալվածատերերին շահերը, որոնք կանգնել են գյուղատնտեսությունը վարելու հաստատաշնապահան ուղու վրա, ինչպես նաև Մենդեյևսի ժամանակաշրջանից էլ ավելի ամբողջացված բուրժուազիայի վրա։ Արդարության կուսակցության հուսակած սղեպի էկոնոմիկայի վերելք մասնավոր ձեռնարկատիրության բազայի վրա։ Ըստ նրանց ստացել էր բույր նախապայմանները իրականացվելու համար։ Այս կուսակցությունը անմիջապես ստեղծեց նոր զինամիկ զեկավարություն։ Կուսակցության առաջին գլխավոր նախագահ, գեներալ Չյունյուշֆալայի մահից հետո կուսակցության ժամանակավոր նախագահ զարնավ Մենդեյևսի կողմնակից, իր աչ հայացքներով Հայտնի Սադեգովին Քիլգիլը։ Եռամսյակ, սակայն, կուսակցության համադրումարում 1965 թվականին նրան փոխարինեց մինչ այդ Քուրդիայի բաղադրական կյանքում անհայտ քառասունամյա ինժեներ Սուլեյման Գեմի-

¹ 1969—1972 թվականներին ժողովրդավարացման կուսակցությունում սեղծ ունեցավ Հեմամ, 1972 թվականի մայիսին, կուսակցության արտադրող համադրումարում, Ռենյուն հրամարման ակն զբաղվող նախագահի պատեր, և նրա ակնք զրավեց Քյունյուշֆալային։ Նույն թվականի նոյեմբերին 26 զեկուսուսներ ու սենատորներ, որոնք համահայն չլին էրին իր մախարակա։ Նույնպես, գուրս էկան կուսակցությունից և կազմեցին, աչպես կալված, Հանքապեղանական կուսակցություն, կուսակցությունից զուրս էկավ և զեկուսուս թեպարություններից հրամարմին նաև Ռենյուն, պակասեկավ միայն իր ակնք սենատում, որը նրան հասնում է որպես Հանքապեղանական նախկին պեղծգեներ։

² Հաստատության կուսակցությունը ամբողջեց իր զիբը։ 1970 թվականի վերջին նա միավորվեց նոր Քուրդիայի կուսակցության և ազգային կուսակցության հետ, իսկ 1973 թվականի մայիսին նրան հարեց Հանքապեղանական կուսակցությունը։ Ազգային միավորման շնորհիվ բաղադրական սուլաբեզում Հայտնից վստահության Հանքապեղանական կուսակցությունը Քուրդան Յեղիղդուրի գլխավորությունը։

րկը՝ Մենզերսի կառավարման շրջանում շրային տնտեսության և էներգետիկայի զեպարտամենտի նախկին գլխավոր գիտնականը: Մի քանի ամիս հետո նա ընտրվեց Քուրքիայի պրեմիեր մինիստր և այդ պատում իրեն զբաղեցրեց որպես բազմական ետանգուս մարդ: 1965 թվականի քնարություններում արգարության կուսակցությունն ստացավ 240 տեղ, իսկ լիազորություններին ժամկետի ավարտին մտա, 1968 թվականի հունիսի լրացուցիչ ընտրություններում, նա ստացավ նա 20 մանդատ: 1969 թվականի հեկտեմբերին մեջլիսի ընտրություններում արգարության կուսակցությունն ստացավ չորս տեղ ավելի քի: (256), յնչպես ախ բանին, որ ընտրությունների կանոնադրության մեջ կառարվել էին խոշոր կուսակցությունների համար մեծատու փոփոխություններ:

1961 թվականի դարեանը զեմոկրատական կուսակցության կողմնակիցները հիմնեցին մի կուսակցություն նա, աչպես կոչված, նոր Քուրքիայի կուսակցությունը, որը գլխավորեց Քուրք տնտեսագետ էրեմ Ալիշանը: Սա կրթությունն ստացել էր Լոնդոնում և զնաական կողմնակից էր տնտեսական լիբերալիզմի քաղաքականության: Սկզբում նոր Քուրքիայի կուսակցության մեջ մասն զեմոկրատական կուսակցության նախկին շատ տեղաժներ և ամենից առաջ մտավորականության ներկայացուցիչներ: 1961 թվականի ընտրություններում ստացած մաշների քանակով նոր Քուրքիայի կուսակցությունը կանգնած էր էրոնոց տեղում: էրեմ Ալիշանը զբաղեցնում էր պրեմիեր մինիստրի տեղակալի պատուը Իսմիլ Բենեյաի երկրորդ կառուցիոն կառավարությունում: 1965—1966 թվականներին նոր Քուրքիայի կուսակցությունը մեջլիսում ուներ տասներկու մանդատ, իսկ լիազորությունների ժամկետի վերջին՝ առաջինը: Փամտնակի ընթացքում, նոր Քուրքիայում տեղի ունեցավ ուժերի բեկառցում, այդ կուսակցությունը կորցրեց իր նշանակությունը, իսկ նրա

¹ Արգարության կուսակցությունում զեկավարությունը մեծ էր Վեմերնի մեքում, յնչպես ախ բանին, որ նրա զրա նա ընկել էր ֆիտնոսական մի կեդատա գործի սովոր, որին խոտն էին նրա մերմավոր նարադատները, որտեղ զեմոկցունից ստացած զարկերը պատգործել էին սեմական երատուններ համար: 1970 թվականի հունիսին Վեմերնը կուսակցությունից հանել զեմոկրատական կուսակցության նախկին սեղան 20 զեպարտաների, որտեղ տեհամաւարություն էին հարանել նրա զարած քաւարականությունը: նրանք էլեւեղեն նոր կուսակցություն՝ զեմոկրատական կուսակցության սեւեւով:

լիցերն քնդհանրապես հեռացավ քաղաքական ստուգարեղից: 1960 թվականի քննարություններում նոր Քուրթիայի կուսակցությունն ստացավ քնդամենը երկու տեղ:

Հանրապետական գյուղացիական ազգային կուսակցությունը ստեղծվել էր 1958 թվականին որպես Մենզեթի կուսակցության նկատմամբ ընդդիմադիր կալվածատիրական-բուրժուական կուսակցություն: Իսմիլ Ինեճուրի երկրորդ կուսիցիոն կառավարությունում նա ուներ միևնույն արտաքին շարժարձեղ: 1962 թվականին պատակաման հետևանքով կուսակցությունից դուրս եկան մի խումբ անդամներ՝ կուսակցության նախագահ Օսման Բյուլլուկբաշիի գլխավորությամբ: 1964 թվականին Հանրապետական գյուղացիական ազգային կուսակցության շարքերը մտան «սափ մարզ» ստանդարտի նախկին անդամներ զեղապետ Քյուլթեշի գլխավորությամբ:

Իր սկսկցիոն Ֆաշիստական էլույթներով Հայանի Քյուլթեշը կարողացավ իրեն ենթարկել կուսակցությունը և զավթել զեղավարությունը: Սակայն գրանից այդ կուսակցության ազդեցությունը չաճեց, իսկ 1965 թվականի քննարություններում Հանրապետական գյուղացիական ազգային կուսակցությունը ստացավ քնդամենը 11 զեղաստասական տեղ: 1968 թվականին կուսակցական Համագումարում որոշում քնդունվեց փոխել կուսակցության անունը, այն սկսեց կոչվել ազգայնական շարժում կուսակցություն:

1968 թվականից հետո ազգայնական շարժում կուսակցությունը ստեղծեց ձալաուհեղ ազգայնական Ֆաշիստական զորամիավորումների մի ամբողջ ցանց, որոնք գնալով ափիլի ու ափլի նկատույնի դեմ են կատարում երկրի քաղաքական կյանքում: Երանը կույնիակ իրենց անվանում են նացիոնալ-սոցիալիստներ, իսկ նրանց խորհրդանշանն է երեք կիտալուսիներ, որոնք իրենց գասավորությունը հիշեցնում են սվաստիկա: Այդ զորամիավորումներն ուսուցում են անցնում սազմականացված Հասուկ Համբարձումներում և բացահայտ կերպով Հայտարարում են իրենց նպատակը՝ պայքարել երկրի ձախ տարրերի դեմ: Քուրթ լիբերալ ժուռնալիստ Սամի Կարեհի Հաշվումներով, 1969 թվականի սեղրին այդ միավորումներում կար մտա Հազար մարդ: Ինքը՝ Քյուլթեշը, մի անգամ նկատել է, որ, չնայած իրենց Համեմատական սահմանվածությանը, այդ միավորումների մեջ մտնող երիտասարդները կուցմում են մի մեծ ուժ, որն էլ ափլի կանի

առաջիկա ամիսներին: Նույն ժառանգիստը բերում է Իսմեթ Ին-
նյուի խոսքերն այն մասին, որ ռալն Հանդուրժողականությանը,
որ ցուցաբերվում է այդ ֆաշիստական կամանգաների նկատ-
մամբ, գնալով ավելի ու ավելի վտանգավոր է դառնում: 1969
թվականի պառլամենտական ընտրություններում Քյուրքբեշի
կուսակցությունն ստացավ քննամենը մեկ մանդատ:

Հանրապետական գյուղացիական ազգային կուսակցությունից
գուրա եկած մի խումբ գեղուստատներ 1962 թվականին Հիմնեցին
ազգային կուսակցությունը, որը իր անվան Համապատասխան
քննգծում է իր հաճախարհությունը ազգային շահերին՝ ի հակա-
կշիռ շարժարներիս ամերիկաներիցմին ու կոստոպոլիտությունը:
Գրա Հեռ մեկտեղ ազգային կուսակցությունը կրոնի Հարցերին
տալիս է էլ ավելի մեծ նշանակություն, քան շարժարները: Այդ
կուսակցության պարագլուխ, կալվածատեր Օսման Բյույուկ-
բաշին, որը մաթևմատիկական կրթությունն ստացել է Ֆրան-
սիայում, բաջական Հեռաքրքրական դեմք է Քուրքբաշի քաղա-
քական նրկնեկամարում: Իննելով հարտար Հոնար, անկա-
ված տարված մեծություն մուլուցքով, նա սիրում է, որ իր մա-
սին գրեն ն որ իր շուրջը որքան կարելի է մեծ ազմուկ բարձ-
րանա: Մի քանի անգամ նա տենդացել է, գորս նկել կուսակ-
ցության գեկավարությունից, բայց, գիշելով խեղրանքներին, նո-
րից վերագտնել է: Պառլամենտական ընտրություններում 1965
թվականի հոկտեմբերին ազգային կուսակցությունն ստացավ 31
մանդատ գեղուստատների պաշտատում: Կաղորությունների ժամ-
կնոտի վերջին նրա մոտ մնացել էր միայն 12 մանդատ, իսկ 1969
թվականի ընտրություններից Հեռո՝ 6:

1966 թվականի վերջին մի խումբ պաշտոնաթող սպաներ ու
մասադորականներ Հիմնեցին սակավամարդ միասնություն կու-
սակցությունը, որը հույս ունի ստանալ այնինների՝ աշակցու-
թյունը, թեև, ինչպես հայտնի է, թուրքական սահմանագրու-
թյունը արգելում է կուսակցություններ ստեղծել կրոնական Հիմքի
վրա: Անին մի ալնիի էլ հասկանալի է կուսակցության խորհրդ-
յանը, որի վրա պատկերված են առյուծ ն տասներկու առա-
ղեր: Մուսուլմանական առասպելը պատմում է, որ Մուհամմեդը,
Հանդիպելով առյուծին, վնասաղերծել է նրան, նրա երախը նե-

1 Ալեիներ.— Ժառանգանկան չիս աղանդ: Այս անուր ժողով է Ալեի
(Մուհամմեդի գեռալի) անունը:

նէլ բանկէն ու արդյունաբերութեան առաջատար ճյուղերը, օգ-
 ցալիացնել արտաքին առևտուրը, անցկացնել Հետևողական պա-
 րարային ուժերը և սահմանափակել գյուղական կուլակներին
 կամալականութունները, վերացնել անգրագիտութունն ու բա-
 րելավել անօրգանաչութունը: Ինձ թվում է, որ Քուրքիայի
 բանվորական կուսակցութեան Հայտնվելը երկրի քաղաքական
 կյանքի ասպարեզում 1960 թվականից հետո, ըստ էութեան,
 որինաչափ երևույթ էր: Այն դարձել էր հենարան բանվոր դա-
 սակարագի պայքարի, իսկ մի քանի շրջաններում նաև գյուղա-
 ցիական շարժման Համար: Կոչ անելով պայքարել երկիրը իմպե-
 րիալիստներին ու հայրենական կամալագործական (միջևորդ)
 բուրժուազիայի նշուածից ազատագրելու Համար, կուսակցու-
 թեանը դրանով իսկ կոչ էր անում վերականգնել քեմալական
 շարժման հայրենասիրական ու ժողովրդական ավանդույթները:
 «Քուրքական սոցիալիզմը դրսից բերված ապրանք չէ. — իր
 էություններից մեկում առկա է կուսակցութեան պարագլուխ Այ-
 բարը. — նա նման չէ ոչ արևմտյան սոցիալիզմին, ոչ արևել-
 յանին, քանի որ Քուրքիան ոչ Արևմուտք է և ոչ էլ Արևելք:
 Մենք մի այնպիսի երկիր ենք, որը մի ժամանակ եղել է մեծ
 կայսրութուն, իսկ հետո դարձել է կրտսեղութի: Մենք մի այն-
 պիսի երկիր ենք, որն Աթաթուրքի ժամանակ հակայական շան-
 քերով պայքարի էլամ իր ազատագրութեան Համար, բայց չկա-
 րողացում օգտվել զրա պատուներից»:

Գաղտնիութեանը Հանելի էր, որ ազգային բուրժուազիայի
 շարժման առաջադիմական ավանդույթները շարունակողը գառ-
 նաբ բանվոր պասակարգի կուսակցութունը, որը հաշվել էր դա-
 սակարգային պայքարը, որ ժխտում էր Մուստաֆա Փեմալը,
 զրա փոխարեն առաջադիմացի աստիճանական ուժերին, որոնք
 իր պետք է երկիրը հասցնէին անդասակարգ հասարակութուն:
 Գասակարգային շեղումներում Քուրքիայում բացահայտեց Քե-
 մալի ուսուցիչական հայացքների սխալականութունը երկրի
 ապագայի նկատմամբ: Եվ դա զնալով ավելի մեծ ակներևու-
 թյամբ հասկանում են երանք, որոնց Համար դեռ կենդանի են
 «Քուրքերի Հոր իզեպնները... Ահա ինչու Քուրքիայի բանվորա-
 կան կուսակցութուն մեզ, որին հաջողվեց քեմալականութեան
 տարտամ հասկացութունը լցնել նոր կոնկրետ առաջադիմական
 քովանդակութամբ, սկսեցին մտնել ամենից առաջ առաջադի-
 մական մտավորականութեան ներկայացուցիչները, որոնք զրո-

սեղով մատանին: Այնուհետև Մուհամմեդը այդ մատանին տեսնում է Ալիի ձեռքին ու բացականչում. «Դու իսկական առյուծ ես: Իսկ ինչ վերաբերում է տասներկու ասպերին, այս պահանք պետք է խորհրդանշեն Մուհամմեդի հետևորդ տասներկու իմամներին: Այդ խորհրդանշանը ցույց է տալիս, որ ալեխների ստեղծումը շուրջ պետք է միավորվեն Ալիի բուրք հեռուորդները, որոնք առաջ քվեարկում էին սիրիչ կուսակցությունների սգահն: Հետաքրքրական է, որ ալեխների այդ խորհրդանշանը գիտե ամեն մի թուրք, քեև ոչ բուրք ևև, որ կարող են առջ երկրի պրեզիդենտի անունը: 1960 թվականի պառլամենտական ընտրություններում միասնության կուսակցությունն ստացավ ութ տեղ:

Եվ վերջապես, 1965 թվականի ընտրություններից հետո մեղջիսում ասանհինգ սեղով ներկայացված էր մի կուսակցություն, որի հայտնվելը երկրի քաղաքական ասպարեզում շատ բանավ անպասելի էր: Խոսքը Քուրբիայի բանվորական կուսակցության մասին էր: Այդ կուսակցությունը հիմնել էին արժևուքնական գործիչները Մասմուդում՝ 1961 թվականի սկզբին: Եսլն թվականի մեղջիսի ընտրություններին Քուրբիայի բանվորական կուսակցությունը չէր մասնակցել, քանի որ քայքայվել էին նրա ստորին շատ կազմակերպություններ: 1962 թվականի սկզբին կուսակցությունը վերակազմվեց. նրա գլխավոր նախագահը դարձավ կրթությանը իրավաբան Մեհմեդ Ալի Այբարը¹: Իր գործունեության հենց սկզբից Քուրբիայի բանվորական կուսակցությունը համապատասխանում էր հասարակության մի զգալի մասի արամագրություններին. նա կոչ էր անում «երկրորդ ազատագրական պատերազմի», այսինքն՝ պայքարելու Քուրբիայի իսկական անկախ արտաքին քաղաքականություն վարելու, որնգահանուր շուկայից և ՆԱՏՕ-ից դուրս գալու, ամերիկյան քաղաքները վերացնելու և զորքերը երկրի տերիտորիայից դուրս բերելու համար: Ներքին քաղաքականության քննադատում կուսակցությունը առաջ էր քաշել հասարակական խոր սեփորմներ կիրառելու ծրագիրը, որանք Քուրբիային հնարավորություն կտան վերջ տալու հեռամեացությունը: Ես պահանջում էր ազգայնաց-

¹ Մեհմեդ Ալի Այբարը՝ որչին մրջազգային իրավունքի մտածող, հայտնի է Քուրբիայի սամաններից զուր: 1966 թվականի վերին լուրջ Ռասուլը Այբարին հրավիրել էր ժողովի անունում ամերիկացիների հանդուգործությունները հնարհնեղ հանձնաժողովի կազմի մեջ:

բոցական նստարանից դատախարակված են եղել Աթաթյուրբին երկրպագելու ոչոքի Այգ բանն անդրադարձով 1965 թվականի պառլամենտական ընտրությունների արդյունքների վրա, որոնց աստղին անգամ ժառանգեց կուսակցությունը: Չնայած սեպտեմբրի գործադրած Հալաթանքներին, լիայած այն բանին, որ ցրում էին նրա նախընտրական միախնդները, որ, ի տարբերություն մյուս կուսակցությունների, Քուրբխայի բանվորական կուսակցությունը կառավարական ոչ մի վարչի չէր ստացել նախընտրական կամպանիան վարելու համար, նրա օգտին արվել էր 276 հազար ձայն, և աստղին Հերթին գրանք թուրք մտավորականության ներկայացուցիչների ձայներն էին: Դժբախտաբար, կուսակցությունը չկարողացավ ակտիվ գործունեություն ծավալել ոչ գլուխացիական զանգվածների շրջանում, ոչ խոշոր քաղաքների օգեզնկողներում: Կարող լլուծուցեցրուխտարների շարքերում, ոչ էլ բնակչության ընդամենը յոթ տակասը կազմող բանվորների շրջանում (և դա շնայած այն բանին, որ կուսակցությունը համագործակցում է առաջադիմական աարքերի հետ): Եռլինիակ Ձոնգուլգակի հանքափորների շրջանում, որտեղ ընտրություններից մի քանի ամիս առաջ անգի էին ունեցել գործազուլուր հանքափորների արյունայի ընդհարումներ ոստիկանության և զարքերի հետ, ճնշող մեծամասնությունը քվեարկել էր արգալություն կուսակցության օգտին: Չնայած Քուրբխայի բանվորական կուսակցության նախընտրական յուղունցն էր, սկոշաուկալոր մեքերը՝ զեպի մեղլիոս, այնուամենայնիվ, ոչո կուսակցությունից զնպաստաներ գարձան գլխավորապես բարձր զօրքացած մտավորականները, ինչպես, օրինակ, կուսակցության լիզեր Մհհհհ Ալի Ալլարը, անտարան ու անեսապետ Մազուն Արենը, սոցիոլոգիայի պրոֆնսոր ֆիլին Քհհիլ Քորանը և արիշները: Հետագայում կուսակցությունը զգալի յալուվ փոխեց իր գործունեությունը, որպեսզի կուսակցական զեկավարության մեջ ներգրավի ավելի յաս բանվորների: 1966 թվականի վերջին կուսակցության ներկայացուցիչները Քուրբխայի բանվորական կուսակցությունը վերացնել քաղաքական ասպարեկից¹:

¹ 1971 թվականի հուլիսի վերջին Քուրբխայի բանվորական կուսակցությունը քվեց, իսկ նրա գործիչները կուսակցություն այն ժամանակվա նախա-

Այ՛նպէս, կուսակցութեանը մեծ վնաս հասցրեց 1968 թվականին տեղի ունեցած պատահաւոր իրադարձութիւնները, որոնք Այբրաիմի գլխավորութեամբ, և երկրորդը՝ Արեւի գլխավորութեամբ: Եթէ 1968 թվականի հունիսին մեզիսիւր լրացուցիչ ընտրութեանները ջուրը ազնային կուսակցութեան ազգայնական անը, ապա 1969 թվականի ընտրութեաններում նա ստացած 30 հազար ձայնով ազնային պահաւ: Եվ թեպէս այդ թիվն աննշան է, ընտրութեաններին նոր կանոնադրութեան համաձայն կուսակցութեանն ստացած ընդամենը երկու տեղ Այգապիսով, կրճատվեց պատմամեթոտական արհրունայից նրա գործունեութեան շատաւիզը: Սակայն փաստ է, որ թուրքական մեզիսիւր մի ժամանակ ժուտուցմանական երկրներին մեզ միակ մեզիսիւր էր, որանդ կային մարքոտտական կուսակցութեան ներկայացուցիչները, որոնց կայսրները իրենց տեսական բարձր մակարդակով և համոզիչ փաստարկումներով ազնային ու ազնային լայն արձագանք էին գտնում, և հիմա էլ գտնում են ամբողջ երկրում:

1970 թվականի զեկտեմբերին իր մասին հայտնեց մի նոր աչ կուսակցութեան նա՛ ազգային փրկութեան կուսակցութեանը, որը գլխավորում է պրոֆեսոր Էրբաբանը: Այն սակավաթիվ է իր կազմով և ունի արեւմտայան կազմերաշում:

ԼՍԻՏԻՍԻ

Եւ Քուրթիս եկա 1961 թվականի աշնան սկզբին՝ ընտրութեաններէջ քիչ առաջ: Այն ժամանակ զեո գործում էր ազգային միասնութեան կամիանն, ամբարտն էր մտաւեում զեմուկրանական կուսակցութեան զեկաւարներին մաստաղաւի զատավարութեանը և արգեն թացիկրաց խոտում էին մաշման զատավեհոներ կայսրներու հնարավորութեան մասին: Սեպտեմբերյան օրերից մեկում ստացուցման անժիմի ինչուր մի կարեւոր գործի թաղումը Ասամբուլում վերածվեց Մեմլեկեթի կազմակերպչներին ջուրի: Թաղման թափորի գրեթէ բոլոր մասնակեցչներին մերթապալեցին

զո՛ւ տեղին Քեհրէ Քարան գլխավորութեամբ մերթապալեցին: 1972 թվականի հոկտեմբերին կայացած զատավարութեան Քեհրէ Քարանին և կուսակցութեան կեարծեմակ կամիան յոթ տեղամեներին զատապարտեց 15 տարվա բանտարկութեան, կուսակցութեան մշաւ հիւշ ազատութեանը, կրտեց թիւմ և Սաղան Արեւը, զատապարտվեցին 12 տարվա բանտարկութեան, կուսակցութեան ութ տեղամեները՝ 6-6 տարի բանտարկութեան:

ու բանա նկանցին «Ինչի՞» համարս,— հճարցնեց զուր: Գուցէ նրա համար, որ նրանք հակակառավարական լոգոնգներ էին բղավում, Քաջ լիցի: Քուրքիական քրեական օրենսգիրքը նախատեսում է ուրիշ պատճառ՝ փոզոցում կրոնական երգեր երգելու համար:

Առաջին հայացքից աննշան այս փաստը ամենայն ակնհերտաթյամբ ցույց է տալիս, թե ինչպիսի խոր փոփոխություններ են տեղի ունեցել Քուրքիայում այն բանից հետո, երբ Քեմալը մտքրեց աշխարհիկ օրենսդրություն: Պահանջներն Աթաթյուրքի հաստատուն կամքն ու հաստատուն վեոակականությունը կտարելու համար այն սպորտալարքս, որը Քուրքիային կազում էր խալամի, այսինքն՝ Արևելքի հետ, և նրան շուտ տալու գնպի Արևմուտք:

Լաիցիզմի աստիճանական արմատավորումը, այսինքն՝ կրոնի անջատումը պետությունից իր ճակից բերեց այն, որ արգելվեցին աանատներից զուրս ամեն անասկ կրոնական ցույցերը, հրապարակորեն կրոնական երգեր երգելը, ինչպես նաև հոգևոր զգեստներ կրելը: Եվ սաից զյուի սե հազած անատուիացի գեղզիհոհիները ավելի շատ են նման միանձնուհիների, քան իրենք՝ միանձնուհիները, որոնք կրում են սովորական զգեստ:

Լաիցիզմը Քուրքիայում մեկնարանվում է սրպես քեմալականություն անկուսարար, այդ նա էր, որ Քուրքիան բարձրացրեց սօցուսին անկման հատակից, նրա համար նշեց նոր անց աշխարհում, ցուց ավեց մոգիսնացման, եզրուպականացման և ստաջադիսություն ուղին: Գաստիարակված լինելով քեմալականության սղուվ, երկրի կատարարող քեարանին, պաշտոնյաները և, գլխավորը, սպաչությունը, լաիցիզմը համարում են մի յուրաանասկ ստարուս, որից լի կարելի եահանելու նրանցից ոչ ոք չի խոստովանում, որ պահպանում է կրոնական սովորույթները: Կրոնական լինելը Քուրքիայում սվասս նշան է, կրոնական լինել՝ նշանակում է ինե: Հետամնաց: Առաչաղեմ Քուրքիքը գրտնում են, որ իլլամական զոզմասիզմը, որ պաշտում էին իրենց նախնեները, «մկրուպաչի հիվանց մարգուս» հետամնացության գլխավոր պատճառն էր, իսկ քեմալական լաիցիզմը նրանց համար արգիականություն էր համարելն է: Մորուքավոր կրոնական մոգիստեղեիրին համախ գարմնում են քաղաքական մարգունկարների ճերտներ...

Այս իմաստով Քուրքիան արժատապես տարբերվում է արաբական էրկրների մեծ մասից: Նույնիսկ այն երկրներում, որոնք կառուցում են իրենց ճարարական սացիալիզմը, իսլամը մեռում է որպես պետական կրան, իսկ այդպիսի պետությունների լիդերները փորձում են առաջադիմական գազափարեներ քաղել իսլամից...

Սակայն այնքան էլ Հասսրակ բան չէ Հասկանալ լաիցիզմի հիմունքները Քուրքիայում, որս Համար Հարկավոր է լավ յուրացնել սահմանադրությունը և հիմնավորապես ծանոթանալ մասնագիտական գրականությանը: Արտաչրչիկը, որը երկրի մասին դատում է այն ամենից, ինչ տեսնում է սեփական աչքերով, կզմարանա գրուի Հանել այս Հարցից: Երբ նա դիտում է Սամարսուր և նրա որանչի մզկիթները, նրա վրա, տեղատեղած, տպավորություն կգործեն սուղահատմաների քաղաքայինները, որոնք ազդում են շատովաներում ծխական լգացումը կատարելուց հետո: Կախարդված աչքերով նա կդիտի յուրատեսակ սմարմնամարզությունը, երբ աղոթողները բոլորը միապին, կարծես հրամանով, ծնկի են իջնում, ձեռքները գետն ուսերին ու սրտին, գրուխները իջեցնում և իրար միացրած ավերով փակում են դռները (ի դեպ, պետք է նկատել, որ սուղահատման մասումանները երբեք դեմ չեն լինում, որ կողմնակի մարդիկ, գյաղուրները, ներկա գտնվեն մզկիթում լգացման և աղոթքի ժամանակ): Սահմանված ժամին մարդիկ փառում են Հատուկ փորձիկ գորգերը և ազսթում ամենուրեք՝ խանութում, երկաթուղային վագոնում, գաշտում: Միակ վայր, որտեղ Համեմատաբար Հազվագեպ կարելի է տեսնել աղոթող մուսուլմանների, դա նոր Անկարան է, բանի որ այնտեղ մզկիթներ քիչ կան և քանի որ Անկարայում ապրում են հիմնականում կառավարող քնարանին ու պաշտոնյաները՝ քիմաշակասության հիմունքների Հազատարիմ պահապանները:

Այսպիսով, Աթաթյուրքի սեփարմները, Հատկապես լաիցիզմը շոշափեցին կրթված մարդկանց մի աննշան մասին միայն և եվազագույն չափով տեղամ շոշափեցին ժողովրդի հիմնական գանդգամներին, և առաջին հերթին գյուղացիական գանդգամներին:

Նա Համեմատյն եմ այն տեսակետին, որ մի տեղում ինչ Հայտնել է երկար ժամանակ Քուրքիայում սուրած արևմտյան մուսուլմաններին մեկը. նա այն ժամանակ ասաց, որ էթի այդ տե-

Փորձները, որոնք նպատակ ունեն այդքան արմատական կերպով խախտել հասարակության բարոյական նորմաները, մինչև այժմ զճառական դիմադրության շնն հանդիպել, այդ դա կտարնի է բացառել միայն մի բանով, որ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը դրանց մասին պարզապես ոչ մի գաղափար չունի: Գյուղացին գյուղում այսօր էլ ապրում է այնպես, ինչպես հարյուրամյակներ առաջ՝ Սամանյան կայսրության սովորույթներով ու ավանդույթներով: Հազարավոր գյուղացիներ նույնիսկ չեն էլ ենթադրում, որ Քուրբանյան պետությունը աշխարհիկ հանրապետություն է: Երանց համար անկախության պատերազմը մնում է որպես մի կրոնական կոնֆլիկտ, որը վերջացել է «անհավատներին» նկատմամբ խոչամի հաղթանակով: Այժմ այսօր էլ գյուղում ամենաբարձր հեղինակությունը իմամն է կամ խոջան, այսինքն՝ մի մարդ, որը կատարել է մուսուլմանի իր սրբազան պարտքը և զեթ մի անգամ հղել է Մեքքայում:

Ահա, որինպիսի համար, մի աննշան, բայց այստեղի կյանքի համար ընտրոշ շարիխ. այսպես կոչված ռևոլյուցիոնյան ամերիկյան կորպուսի համազումարում, 1966 թվականի դեկտեմբերին, կորպուսի աշխատակիցներից մեկը զանգառվում էր, որ իր գյուղի (Նիդգեի մասակայքում) գյուղացիներից ոչ մեկը չի ցանկանում օգտվել այնտեղ կառուցված զուգարանից միայն այն պատճառով, որ նա իր նակատով նայում էր զեպի Մեքքայի կողմը, նշանակում է, այնտեղ ֆիզիոլոգիական կարիքների կատարումը սրբապզծություն կլինի...

Այսպիսով, Քուրբանյում արգեն բազում տարիներ գոյություն ունի խզում մի կողմից աշխարհիկ հանրապետության և մյուս կողմից հավատացյալ գյուղացիական և մանրրուրծուական մասսայի միջև: Հաս որում վերջիններս զազանում են տարրեր կրոններ, թեև բոլոր Քուրբան էլ մուսուլմաններ են... Մուսուլմանության փրկաչառող ուղղահավասար ուղղությունը ունենիզմն է: Մակայն Քուրբանի կայսրության նշանակալի մասը՝ մասսայի միջևի տարր, կազմում են շիաները, որոնք զանում են, որ խայիֆ պետք է լինի Ալին՝ Մուհամմեդի փեսան: Ոմանք շիրզմը համարում են մուսուլմանական բողոքականություն, բայց այս համեմատությունը, ինչպես և ամեն մի այլ համեմատություն, այնքան էլ ճիշտ չէ: Բողոքականությունը հայտնվել է կաթոլիկությունից զգալիորեն ավելի ուշ, իսկ շիրզմը՝ կղբնավորվել է սուներիզմի հետ զուգահեռ, թեև հզել է, հասկապես Քուրբան

յում, ավելի պակաս օրտոգոքսալ ուղղութիւն։ Երիզմի մի քանի նշուզներում զգացվում է քրիստոնեւության և ավելի վաղ շրջանի կրօնների ազդեցութիւնը (սրինակ, Հացն ու գինին միմյանց տալու սովորութիւնը)։

Երիզմը, որ այստեղ անվանում են պնիզմ, որը Քուրքիա է բնրվել Խորասանից (Պարսկաստան), որտեղ այն եղել ու մինչև հիմա էլ զեռ մնում է որպէս կրօնի հիմնական ուղղութիւնը։ Պատերազմները ժամանայան կայսրութեան և Պարսկաստանի միջև հիմնականում եղել են պատերազմներ սուլնիներին ու շիաների միջև։ Այդ ժամանակից սկսվեց շիաների հալածանքը սուլնի հոգևորականութեան կողմից, և հանրապետական Քուրքիայում ևս այդ բանը կարելի է գիտել ամեն քայլափոխի։

Մինչև այսօր էլ Քուրքիայում գոյութիւն ունեն բազմաթիվ ազանգներ, որոնք կազմած են շիզմի հետ Ամենից ավելի նշուզազարգացած քրիստոյի ազանգն է, որին մի ժամանակ օրտոնանում էին շաա ենիշներին։ Այս ազանգը, ավելի նշուզ, միարանութիւնը, ճիշտն ասած, իր կյանքի փիլիսոփայութեամբ վազուց է հեռացել Ղուրանից, իր արժանաներով ևս զեռն է մինչև Խաթայայանական հալածանքները և որոշ լափով հարում է քրիստոնեւութեանը (սրինակ, ևս ճանաչում է երրորդութեանը), ինչպէս ևսե հալածանում է հոգևորութեանը։ Միարանութեան անգամները՝ բնկաւորները, կենցը համարում են իրենց հալածար։ Եւ ազամարդկանց հետ հալածար մասնակցում է գրույցներին, «միաբանները» խնում են գինի և իրենց շեն զբրկում երկրային հանույքներին։ Իր բնույթով որոշ լափով նրանց է հարում կրկրարանների գուս շիական ազանգը։ Դրա փոխարեն Մելլանայի միաբանութիւնը շիզմի հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունի, թէև Մելլանայի գերվիշները ևս ազամարեն գինի էին խնում և հետո էին նեղ օրտոգոքսայութիւնից։

Ներկայումս Քուրքիայում կան մաս վաթաուն կրօնական ազանգներ։

Սրբեմն տարրեր ուղղութիւններին ներկայացուցիչների միջև ծագում են արշունայի ընդհարումներ։ Այգոկա եղով, սրինակ, 1906 թվականի զարնանը, երբ կրօնական գործերը զեկամարում էր Իքրահեմ էլմուլին, որը բացահայտորեն հովանավորում էր սուլնիներին ու նրանց ժայրահեղ ուղղութեանը՝ Եւրոքիտաների ազանգին։ Այս ազանգի հիմնադիրն է մի ամն Սահդ-ի Նուրաի, որը 1927 թվականին հայտնվել էր Իսպարտայում ևս բացահայ-

տարեկան հանգնես էր գալիս շահեցիկ և երկրի եզրուպակտնացման գնմ, պայքարում էր այն բանի համար, որ վերադառնան շարիաթի իրազուեքներին, որ կանայք ծածկեն երեսնեկը, իսկ ազամարդիկ քնս կրեն, նա կու էր անում վերացնել աշխարհիկ դպրոցները, ոչնչացնել հանրապետութունը և վերականգնել թեկրատաղան պետութունը: Նուրսին շրջապայում էր ամբողջ երկրում, քարպղելով իր հայացքները, և անդամ մեծ սուլթանականերով հրատարակում էր անչեզոյ կրոնական գրականութուն: Գնես Փեմալի կենդանութուն ժամանակ՝ 1929 թվականին, նա գառնապարտվել էր բանտարկության, իսկ նրա աշակերտ քրեական օրենսդրքի 163-րդ հոդվածի հիման վրա ճանաչվել էր անօրինական: Սահդ-ի Նուրսին մեղադ 1950 թվականին, մայիսյան հեղաշրջումից առաջ: Ասում էին, որ իրը երա մարմինը քառահասակ էին ու նեակի լինը, վախենալով, որ նրա գերեզմանը կգառնես մասնաշահան սիտապնացության վայր, բանի որ երա կողմնակիցներին թիվը հասնում էր միևնչև երկու միլիոնի:

Հետաքրքրական է, որ կրոնական ազանդների այդ իտյաաբղես պատկերի մեջ կա, սրինակ, եզրերերի մի ազանդ, որն ընդունում է գուալիզմը, այսինքն՝ բարի և շար ողբ գոյութունը, և այդ պատճառով ոմանց եզրերերին համարում են սատանայի երկրպագողներ: Իսկ նրանք իրենք գատում են բազմական հասարակ ձևով. բանի որ աստված բարի է, նա ոչ մի վրա բան ոչ սրի չի անի, բայց շար սղուն էլ հարկավոր է աղթել, որպեսզի նա էլ ոչ մեկին գորախտություն չպատճառի...

Փողոմբղի մեջ հազատը բազմական ուժեղ և ամուր արմատներ է գցել: Ուստի ակամա հարց է ծագում. ի՞նչ շափով է գատաբարականական այնպիսի մի գործոն, ինչպիսին է դպրոցը, երիտասարդ սերնդի մեջ արմատավորում շահեցիկի հիմունքները, որոնք պաշտանպես երաշխավորված են սահմանադրությամբ:

1934 թվականին Աթաթյուրքը վերացրեց կրոնական ուսուցումը դպրոցում: Սակայն տասնհինգ տարի անց, դես գեմակրատական կուսակցության իշխանության գլուխ անցնելուց մեկ տարի առաջ, 1949 թվականին, հատարական կարծիքի ճնշման տակ, կրոնը նորից մուտք գործեց դպրոցները: Երևա է, սկզբնական շրջանում Պուրանն ուսումնասիրում էին միայն երանք, որոնց ստիպում էին ձեռնկները, և այն էլ տարրական դպրոցի վերջին դասարաններում միայն: Սակայն այդպիսի ձեռնկներ թել կալին, բանի որ հայտնի չէին կառավարության հետապո

քաղերը այդ բնագավառում, Իսկ էր 1950 թվականին իշխանության գլուխ անցավ Մենդերերը, կրոնը զարձավ դպրոցական ծրագրի մի մասը: Ղուրանը ուսումնասիրում են բոլոր գուրոցականները՝ անկախ ծնողների ցանկությունից: Գործնականորեն այն ուսումնասիրում են բոլորը:

Հասարակական կարծիքի նշման տակ մեջից 1949 թվականի ամսանք սրտում բեզուենց Անկարայի համալսարանին կից բացել աստվածաբանական ֆակուլտետ: Նույն թվականին բացվեցին իմամներ պատրաստող դպրոցներ և ավելացավ Ղուրանի ուսումնասիրման զարեթացների թիվը: Եթե 1932 թվականին ինը այգպիսի դպրոցներում սովորում էր 232 մարդ, ապա 1952 թվականին 195 դպրոցներում արդեն կար 11 836 մարդ: Մենդերերի կառավարման մամանակաշրջանում կառուցվեցին բազմաթիվ նոր մզկիթներ, մեծ սպարանակներով հրատարակվեց կրանական գրականություն, ուսցիտյով գրույցներ էին անցկացվում կրանական թեմաներով:

Մայիսյան հեղաշրջումից հետո, նրբ իշխանության գլուխ անցավ բանակը, իսկ սպա՝ ժողովրդահանրագետական կուսակցությունը, սրտակի ֆորմեր արվեցին սահմանափակելու կրանական մշտնանդները գործողությունների ազատությունը: Գրանից լայնորեն օգտվեց արգարության կուսակցությունը, սր իր նախահարական արտագտակայում հարկերին կարողացավ օգտագործել գյուղացիների և բուրժուական մասուլմանական ավտոգույթներին հաճատարիմ մասի կրանական զգացումները: Ըվ այգպիսի պրոպագանդան ավեց իր պտուղները: 1965 թվականի հոկտեմբերի ընարություններում արգարության կուսակցությունը հաղթանակ տարավ:

Գրանից հետո Էնհալը կրոնի բնագավառում ընթացավ ամբողջ թափով: Անկեցին անգամ պահանջներ բովել, սր Այա Սոֆիան թանգարանից նորից դարձնեն մզկիթ: Գրա օգտին արտահարվեց պետական մինիստր Սեղգինը, հանդես գայով մամուլի կոնֆերանսում 1966 թվականին (հիշտ է, նման միջոցառումը նա չկիրառեց կյանքում, ցանի սր համախախի էին դարձել բողոքները նման քաչի զեմ և՛ Քուրբանյում, և՛ արտասահմանում): Անկարայի հարտարապետների ղեկավար Բեհայան, հանդես գայով մամուլի կոնֆերանսներից մեկում, դատապարտեց Այա Սոֆիան մզկիթի վերածելու կամպանիան, ընդամին նա հիշեցրեց, սր 1950-ից մինչև 1965 թվականը Քուրբանյում

կատուցվել են 17 Հազար նոր մզկիթներ և գրանց վրա ծախսվել է շորս միլիարդ Թուրքական չիրա, որոնցով, Ինկալաչի խոսքերով, կարելի էր կատուցել քառասուն Հազար զգրոց, այսինքն՝ մեկական զգրոց քառասուն Հազար գյուղերում: 1966—1967 թվականներին մամուլում Հանախակի Հազարումներ էին նրեվում լաիցիզմի հիմունքները խախտելու մասին. գրում էին, օրինակ, այն մասին, որ որոշ մեխատրոսթյուններում գոյություն ունեն փոքրիկ գաղտնի մզկիթներ, որ մալքաթաղարի մի մեծ խանութում մզկիթ էին դարձրել... Ղուլգարանը, որ անգամ մեղքիսում կա մի Հատուկ սենյակ, որտեղ ազսթում են զեպուտատուներն ու սենատորները բոլոր կուսակցություններից, բացի Թուրքիայի բանվորական կուսակցության զեպուտատուներից: Բողոքի խնդրանք փոթորիկ առաջացրեց 1966 թվականի սկզբին առժազանը՝ վերջանալու կապակցությամբ անգի ունեցող Հանդիսություններում պրեմիերի ալաասանած նառը, որի մեջ նա Հանախակի դիմում էր ամենազոր Ալլահին: Ինչպես Հեռագալում գրել է Հալաևի թաւրը ժուռեալիսա ու սենատոր նազիր նազիկ, պրեմիեր միևնաւորի Հառը սաճելի շուա հիշեցնում էր գյուղական մոլլաչի քարոզ, այլ ոչ թե քնմալականություն ավանդույթներով գաստիարակված աշխարհիկ պետական գործչի էլույթ: Այդ Հառի դեմ այն ժամանակ բողոքով Հանդես եկան Անկարաչի Համալաարանի քաղաքական գիտությունների ֆակուլտետի 62 պրոֆեսորներ և գիտական աշխատողներ:

Սեական է, որ կրոնի նկատմամբ նման խրախուսական գիտարկումները սփրեւումս անմիջապես պատասխան տեակցիա առաջացրեց աներքնումս: Ձայները բարձրացրին անզրագեա կեղծ բարեկալաները: Արդարություն կուսակցության կառավարման առաջին տարիներին կարելի էր լսել Քաղցրլլլլի մուֆաիին, որը Հանդիսավորապես Հալաարարում էր, որ երկիրը կլոր լէ և որ հարկավոր լէ հաճաաալ այն ուսուցիչներին, որոնք պեղում են ալգ: Անեց դեպի Մեքքա ուխտագնացների թիւը, շալած բժիշկներից համատարեն նախազգուշացնում էին, որ գա Թուրքիային սպասեում է խուրբալի տարածում: Նորից սկսեցին գլոխ բարբաթցնել նուրջիսաները, ի լուր ամենքի Հալաարարելով, որ իրենք թշնամի են լաիցիզմին, և այդ պղանդի ավելի ու ավելի մեծ

¹ Ուսմուգում — մասուլմանական դաս:

Քվով անգամներ էին գառապարտվում բանտարկության: Վնաս-
րեկ դատարանի նախագահ Օքսենյը պրեմիերի ներկայությամբ
1966 թվականին հայտարարեց, որ աշխարհիկ գառապարտությունը
ամենայն վնասկանություններով խափանելու է լաիքիզմի գեմ կա-
տարվող ամեն մի սանկցություն: Երկրում կրոնական ակտիվու-
թյան աշխուժացման գեմ հանդես եկավ նաև բանակը: Անվանու-
թյան աշխուժացման գեմ հանդես եկավ նաև քաղաքացիական
գործիչների նախագահ, գեներալ Ուրլզենալիցը: 1966 թվա-
կանի ապրիլին շատ խառնրեն հանդես եկավ կրոնական տարրերի
գեմ: Ընդհանուր առմամբ, — ասաց նա, — լեռնային միջուկովոր
այ-
ժերը փշացնում են անտառը, այցպես էլ այժի միջուկ կրող մո-
լեռանդները սնշւացնում են քեմալականության հիմքերը: Ընար-
կե, գեներալների էլույթներն ի պաշտպանություն լաիքիզմի գեմ
շին նշանակում, որ նրանք առաջադիմության կողմնակիցներ
են, թեև վերաբերմունքը գեղի լաիքիզմը որոշ լավով առաջա-
գեմության արկածուսի թուղթնա է:

Բանակի գերբարոշումը այդ հարցում եղավ այն գործոնը,
որը Դեմիտրիևի համոզեց փոքր-ինչ սահմանափակել կրոնական
տարրերի գործողությունների ազատությունը: Մասնավորապես,
գրադեցրած պաշտանից հանվեց Իբրահիմ էլմաչին, որն, ի
խախտումն սահմանազրություն, կոշ էր անում վերադանուս
թևկրատական սեփական. բացի գրանից նա իրեն վարկարեկել
էր նուշխանների աղանդի հետ ունեցած կապերով և շիաների գեմ
գործած հարմակամեներով: էլմաչիի ազատումը սաստիկ կատա-
ղեցրեց իւլումի կողմնակիցներին. նրանք սկսել էին Դեմիտրի-
ին կշտամրել, որ նա իբր կապված է ժառանների հետ: ԸՄենը
նրան թույլ չենք սա միշտառելու կրոնի գործերին, եթե անգամ
նա նստած էլ է սուլխուսիկ միուսու, — սպանացել էր կրոնա-
կան գործիչների Ֆեդերացիայի անգամներից մեկը (այդ Ֆեդե-
րացիան հիմնվել էր 1964 թ. ակտանին և իր շարքերում ունի մտ
վաթասն հարար անգամ): Հանդես գալով Ֆեդերացիայի համա-
գումարում 1966 թվականի վերջին: Թայց Դեմիտրիևը չենթարկվեց
սպանակիքոնդիին. նա հասկանում էր, որ նման հարմակամե-
ները միևնույն է չեն խանգարի իր կուսակցությունը քնարող-
ների շրջանում, հասկանալի գյուղերում, համարվելու սմուսուլ-
մանական կուսակցությունու: Թայց Թուրքիայում հենց այդ է մո-
զգովրդականության գրավակները:

Որեկ փոփոխություն տեղի ունեցել է արգյոթ կրոնի եկառ-
մաթը մարդկանց վերաբերմունքի մեղ: Մաս ու շատ անեշան,

եթէ նկատի ունենանք գլուզը և նահանգները: Իսկ եթէ խոսենք մասփորականության երիտասարդ սերնդի, պաշտոնյաների, բուրժուազիայի մի մասի, բանակի մասի՞ն: Ես կզիջայակոչեմ հարցման այն ավյալները, որ Թուրքիայի մասին իրենց զբոսմ բերում են ամերիկացի երկու հեղինակներ. այդ հարցումը նրանք կատարել են 1959 թվականին քաղաքային լիցենզերում: Իհարկե, սփորոզների պատասխաններին նկատումար հարկավոր է վերաբերվել որոշ ուղղումով, քանի որ այն ժամանակ Մենդեթիզի գեմ երիտասարդության թունդ խառնվելու ժամանակաշրջանն էր և այն ժամանակից հետո տրամադրությունը կարող է փոխված լինել:

Պատասխանելով այն հարցին, թե իրենք ինչ առարկաներ կուփորեցնենին իրենց երեխաներին, եթէ իրենք ծնողներ լինեին, հարցում արվածներից միայն երկու անկաս է անվանել կրոնը զպրոցական առարկաների շարքում: Այն հարցին, թե որ մասնագիտությունն իրենց բնավականություն կպատանան, կրոնի օգտին արտահայտվել է մոտ յոթ անկար: Հարցում արվածներին մեկ տոկոսից էլ պակաս մասն է քնդուում կրոնի հեղինակությունը: Ասփորոզների մտա երեք տոկոսը հոգևոր անձը անվանել է մի այնպիսի ֆիզուր, որն ամենից ավելի շատ է հիացնում իրենց: Եվ անգամ այն հարցին, թե նրանք ինչ կանեին, եթէ գծրախառնություն գար իրենց գլխին, միայն կես տոկոսն է պատասխանել, որ օգնություն համար կզիմենին Ալլահին:

Այս պատասխանները շին կարող զարմանք սուփացնել, եթէ իմանանք Քեմալի պաշտամունքի մասին, որով դասախարակվում են աշակերտները զպրոցներում: Ես ծանոթացել եմ տարբեր դասարանների զպրոցական ծրագրերին, և բուրքի մեջ էլ սթուրքերի հորս կենսագրությունը նշված է որպես զխառնար առարկա: Ես ներկա եմ եղել երիտասարդական շրնթներին, և այնանդ երիտասարդները կրում էին պլակատներ. սևթաթյուրք, մենք զնում ենք քս հեաքերով: Ինձ թվում է, որ այնքան էլ հեշտ չէ ստիպել երիտասարդներին՝ քնթանալու ժամանակակից Թուրքիան կերտողի ուղիով, քնդումին ժխանելով նրա հիմնական ռեֆորմները:

Իհարկե, ավյալ զնպքում խոսքը կրթված երիտասարդության մի նեղ միջնախաճի մասին է միայն, այլ ոչ թե թուրք երիտասարդության մաստայի մասին, որի համար ոչ մի փոփոխություն տեղի չի ունեցել, և նման դրությունը ժխտելը քաղաքական սխալ

կգիներ: Այս փաստերի հետ ստիպված են տեղում հաշվի նշու-
տելու Քուրքիայի բանվորական կուսակցութեան լիզներները, որի
օգտին պատահական չէր, որ քվեարկեցին մասվորականութեան
ներկայացուցիչները: Հաշվի աննկազ արարականն օրցորդովի
փորձը, Քուրքիայի բանվորական կուսակցութեան մի քանի գոր-
ծիչներ սկսել են հայտարարել, որ իսլամի մեջ կան որոշ պոզի-
տիվ գաղափարներ և որ այդ պատճառով հարկավոր չէ հաշվից
զուրս նետել նրանց, ովքեր անկեղծորեն հավատարիմ են իսլա-
մին: Այսպես, որինակ, հայտնի Քուրք ժուռնալիստ և գեպուսատ
Չեֆին Ալիթանը իր հոգեվածներում գորգացնում էր այն թեզը, թե,
այն որ անգրագետ մասսաները դիմում են Ղուրանին, զանրանց
կողմից բողոքի տարերայինն ձև է քննողն բուրժուազիայի կողմից
իրենց պարտադրող արեմայան ապրիլակերպի... Հետևաբար,
սխալ կգիներ նրանց բուրքին համարել հետադիմականներ: Ահա
թե ինչու Քուրքիայի բանվորական կուսակցութեան համագու-
մարում՝ 1966 թվականի նշվեցիրն քննադատութեան ենթարկ-
վեց մակերեսային մտակցումը կրոնի հարցերին և քննողվեց, որ
հոգևոր անծանց շրջանում ևս կան մարզիկ, որոնք ունեն ասու-
չացիմական, հակաֆեոդալական և հակամեթրիկյան հայացք-
ներ:

Լաիցիզմի հարցը Քուրքիայում չափազանց քարոզ և սուր հարց
է, Քեմալականութեան ազանգույթներով գաափարակված մաս-
վորականութեան շրջանում տեղում հարկավոր է հաշվի նստել
ազանգույթների նշման հետ: Ես, կրնի, կրքեք չեմ մտանա մի
սպաշի խոսքերը, որը հրաժարվել էր սամազանի մամանակ
ծխախոտ ծխել. Ե՛րն համար միևնույն է, քայց զա՛յ ինձ, եթե իմ
հարազատները ծխախոտի հոտ տանեն ինձնից...»:

ԷՏՏՏԻՉՄ

Որոշակալի կարողանանք գնահատել Քեմալի ցանքերը, կրք ես
նկատում էր գորգացնել կրկրի էկոնոմիկան և այն դեռ մամա-
նակակից գարգացման ուղեբերի վրա, հարկավոր է հիշել, թե ինչ
մառանգութեան էր ստացել կրիտասարդ հանրապետութիւնը:
Նրա այն մամանակվա գրութիւնը որաշ իմաստով հիշեցնում էր
չլլախոսայական կհաստատել գրութիւնը, թեև Օսմանյան կայս-
րութիւնը կրքեք չի իմացել շլլախոտ՝ մեր հասկացողութեամբ:
Բայց, ինչպիսի մի մամանակակհերք, Քուրքերն իրենց բողմազ

պետութիւնում չէին զրազվում ոչ արգյւնարքերութեամբ, ոչ առեարով: Ուղղահամաս մուսուլմանք ամենից առաջ ձգտում էր զինվորական կարիերայի և արքունիքի բարձր պաշտոններին: Եւ արհամարհում էր անասնական զրազմունքները և զբանջով զրազվելու իրավունքը վերապահում էր ոչ մուսուլմաններին, այսինքն՝ քրիստոնյաներին, և առաջին հերթին, հույներին ու հայերին, ինչպէս նաև հրեաներին: Քուրք քնակաւթյան ամենաազրտա խափերն անգամ զրազվում էին տնայնագործութեամբ և շատ հազվադեպ՝ առեարով:

Հայտնի է, որ բնութիւնը դատարկութիւն չի հանդուրժում: Ազգային փոքրամասնութիւնները՝ հույները, հայերը, հրեաները, որոնք կոչվում էին նաև լեանաացիներ, իսկ քաղաքական իմաստով՝ կերբորդ անասկի քաղաքացիներ, անտեսապէս ավելի լավ գրութեան մէջ էին, քան տիրապետող թուրքերը: Երանց մեծ մասը հատուկ արտեսութիւններ, այսպէս կոչված, կապիտուլյացիաների շնորհիվ վաշելում էին արտերկրայնութեան ստատուս: Առաջին կապիտուլյացիաները սուլթան Մահմուդ I-ը Տրանսիային էր ավելի 1740 թվականին: Մահմուդի ժառանգորդները կապիտուլյացիաների գործազուրկութեւնը տարածեցին նաև մշտա կրկրների վրա: Արևմտակլուտական պետութիւնների հպատակները, որոնք այցրում էին Օսմանեան կայսրութիւնում, կրտնի ազատութեան և անկի անձեռնմխելիութեան իրազմունքից բացի վաշելում էին հրուպատասական իրազգորութեան իրազմունք, ազատված էին հարկերից և մաքսային տուրքերից:

Կապիտուլյացիաները զնալով սկսեցին տարածվել ավելի ու ավելի մեծ թվով տերութիւնների վրա: Ակզրում զրանք վերաբերում էին միայն ուրիշ պետութիւնների հպատակներին, բայց հետո տարածվեցին նաև Բարձրագույն դասն ոչ մուսուլմանների վրա, որոնք գտնվում էին օտարերկրյա զեապանութիւնների և հրուպատասկութիւնների ծառայութեան մէջ և, վերջապէս, զիվնագիտական ծառայութեան մէջ զանոջոյ լայն շրջանի մարզկանց վրա: Երանք ստանում էին սուլթանական պահպանագիր՝ բերաթ: Ժամանակի բնթացրում բերաթը սկսեց փոխանցվել ժառանգաբար, և այդպիսով ծնվեց մի նոր իրազմական ստատուս, որը տարածվում էր զգուլի թվով լեանաացիների վրա: Այդ կրտութի մասշտաբների մասին պատակերացում են տալիս հետեւյալ թվերը: այսպէս, XVIII դարի վերջին Մուղղալիտում, որն այն ժամա-

Իսկ մտնում էր Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ, կաշին 200 հազար ալյուրիացի՝ ջաղաքացիներ, իսկ Վալախիայում՝ 60 հազար, իսկ երբ այդ տերիտորիաների վրա տարածվեց Ռուսաստանի ազդեցությունը, նրանք այդ պահպանագրերը փոխարինեցին ուսուսկանով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Ստամբուլի ստորերկրյա սելուլոսացման ժամանակ լեռնաապիկները իրենց հիմնական մասնաբաժնի համակրում էին սելուլոսեաներին. հուլիները, օրինակ, հունական բանակի կազմն էին... Հասկանալի է դառնում, թե ինչու նոր Թուրքական հանրապետության հիմնադիրները հարգանքով չվերաբերվեցին լեռնաապիկ բուրժուազիայի և միջին խավերի նկատմամբ, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացած կապիտալը: Հանրապետության ֆինանսները այն ժամանակ գտնվում էին կրիստիանական վիճակում. Լոզանի պայմանագրով Թուրքիան պարտավոր էր վճարել Օսմանյան պարտքի մոտ վաթսուներկու տոկոսը: Նոր Թուրքիայի հիմնադիրների առջև ամբողջ սրբությամբ ծառայում մի այսպիսի հարց՝ որտեղից՝ գերցնել կապիտալ երկիրը ժամանակակից արդյունաբերական դարաշրջանն ուզու վրա դնելու համար:

Մտանալոր կապիտալի վրա քիչ հուշ կարելի էր դնել. Այն ժամանակ երկրում եղած միակ գյուղատնտեսական բանկը (Ճիրաաթ բանկադ) երբևէ տնտեսական բանկ չի եղել: Միշտ է, գոյություն ունեին ֆինանսական ուրիշ հիմնարկներ օսմանյան բանկի գլխավորությամբ, բայց զրանք գտնվում էին օտարերկրյա վերահսկողության ներքո:

Նման ներառինպուստ պայմաններում նոր հանրապետական կառավարությունը խիզախեց իրականացնելու գլխավոր խնդրը՝ դնելու սեփական, անկախ էկոնոմիկայի հիմքը: Այս խնդրի կատարումը համընդամենը տնտեսական հզորմամբ տարիներին (1929—1933), սրն այն ժամանակ ընդգրկել էր ամբողջ կապիտալիստական աշխարհը, և դրան հաջորդած զուգրեսիայի տարիներին: Ազնամամը կործանարար ազդեցություն ունեցավ երեսուսարյ Թուրքական պետության էկոնոմիկայի վրա: Թուրքիան համաշխարհային շուկա էր հանում գլխավորապես գյուղատնտես-

1 Օսմանյան պատեր — Օսմանյան կայսրության սրբաբնի պատեր, որը հազմվել էր եվրոպական տերությունների կազմից Թուրքիային ստորադրված սահմանադրի: Քիչ աստիճանները հետևելով:

սովան մթերքներ, քայքայող ժամանակաշրջանում խիստ ընկեչ էին դրանց գները: Դա իբ նեա բերեց արտաքին առևտրական հաշվեկշռի պակասորդ, արդյունաբերական ապրանքների ներմուծում: Համար Քուրքիան վնասում էր իբ հումքի մի քանի տեսակներով, ընեց այդ ժամանակ էլ ընկավ Քուրքական լիբայի կուրսը:

Փնայքեական և նրա հետևանքները կրկրում ծնեցին հակաարևմտական և հակահայրապալիստական արամազդուքյունների առև նաա Քուրքերի համար կապիտալիզմը և իմպերիալիզմը դարձեչ էին իրենց կրկյն էկոնոմիկայի վրա կործանարար ազդեցության խաբհրդանեչ, իրենց գլխավար Քշնամին, իսկ Արեմուտը՝ Քուրքիայի նման Քույլ գարգացած երկրների կեղծքիչը: Եզյանի պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկեչ արդյունաբերական ապրանքների քարնը գների կամայականության դեմ, արտաքին առևտրական հաշվեկշռի պակասորդը, գնայքեախայի հեա կապված կրկյրի անտեսական ծանր դրությունը, այս ամենը ծնում էր քաջասական վերաբերմունք գեպի չիբերաչ կապիտալիստական էկոնոմիկան:

Եկանտական կրախից խուսափելու համար կառավարությունը խիստ կրհասեց ապրանքների ներմուծումը արտասահմանից և որոշում ընդունեց ամեղձեչ սեփական, ազգային արդյունարելություն, որը կենարոնացված լինի պետության ձեռքում: Նման որոշման վրա, անկասկած, ազգեչ էին հարնան ու քարեկոմական երկրի՝ Սովետական Միության անանական հաշուությունները, որի պլանային էկոնոմիկան հաշուությամբ գարգանում էր, այն ժամանակ, երբ կապիտալիստական աշխարհում տիրում էր նգնամամբ:

Քուրքիայի նման հետամնաց պետության կանկրեա պայմաններում Քեմալի էտատիզմը ամենից առաչ գարգացող հայրենական արդյունարելությունը օտարերկրյա անրությունների կապիտալից պաշտպանելու քաղաքականություն էր: Առանց պետության օգնության հայրենական արդյունարելությունը չէր կարողանա գարգանաչ ու ամրապնդվել: էտատիզմը համուպատասխանում էր նան ազգային բուրժուազիայի ճնշող մասի շահերին, քանի որ նրան հնարավորություն էր առցես հաշուությամբ մրջակեցելու ինչպես ներքին շուկայում, այնպես էլ օտարերկրյա կապիտալի ու նրա հեա կապված Ստամբուլի կոմպրա-

դորական բուրժուազիաչէ զեմ: Քեւ, և՛ իստելու լինենք կոմպրազորական բուրժուազիայի ու նրա քաղաքական ցուցարդներէ մասին, պառ շարկազոր է նշել, որ նրանք վճռականորեն չէին ընդունում քննարկականութեան էստատիստիկան կոնցրետացիան: Սակայն, շնայած նրանց դիմադրութեանը, էտատիզմը 1931 թվականին մտցվեց ժողովրդաշահարկական կոստակցութեան ծրագրի և Քուրբական հանրապետութեան սահմանադրութեան մէջ:

էստատիզմի քաղաքականութեան շնորհիվ Քուրբիան կարողացաւ թեւեւ լոյս տեսնական զարգացման և ստարերիչականացիտաչ ներդրումներէ սահմանափակման ուղին: Այդ քաղաքականութեան շնորհիվ Քուրբիան ի վիճակի եղաւ կառուցել խոշոր ձեռնարկութուններ, որոնք մասնաւոր ձեռնարկատիրութեան ուժերից վեր կշիռնին: Իսկ արդունարերական զարգացման մի քանի բնագոյններ հանձնվեցին մասնաւոր սեկտորին:

Քուրբական ազգային արդյունարերութեան զարգացման գործում մեծ ու էական սցենարուն ցույց աւելց Սովետական Միութեանը՝ ինչպէս Քուրբիայի համար շահագին պայմաններով արդյունարերական վարկեր տրամադրելու ձեով, այնպէս էլ Կաշիերիում և Նագիշիում տեքստիլ կոմբինատներ կառուցելու համար որակյալ կադրերով սցենարու ձեով: Սովետական երկիրը Քուրբիային սցենարայց կոմբինատներէ համար տեխնիկական կադրեր պատրաստելու և ժամանակակից սարքաւորումներ մատակարարելու գործում, Պա սովետա-Քուրբական ամենաանհրաժեշտ ժամանակաշրջան և կառավարական այցերի լայն գոտեւանակման ժամանակաշրջան էր: 1935 թվականին համաձայնութեան և՛ հետք բերվեց սովետա-Քուրբական պայմանագրի ժամկետը ևս տասը տարով երկարացելու մասին¹:

Նույն 1935 թվականին Քուրբական կառավարութեանը մշակեց արդյունարերութեան զարգացման առաջին Հնգամյա պլանը՝ այն ժամանակվա կապիտալիստական աշխարհում աննախընթաց մի զեպր: Այդ պլանի իրականացման համար որպէս միջոց փառայեցին երկու խոշոր պետական բանկեր՝ էտիրանկը և Սուներբանկը, որոնք վարկեր էին տրամադրում, ֆինտեսաւորում ներ-

¹ Խոսքը 1925 թվականին ստորագրված շտրանկվելու և լեզրութեան սովետա-Քուրբական պայմանագրի ժամկետը երկարացելու մասին է:

ցրումները, սահմանում էին գները, զանազի պայմանները, վերամաների ժամկետները և այլն: Այդ բանկերի և նրանց ենթակա ձեռնարկությունների գործունեությունը հանգեցրեց, թեկուզ ոչ լրիվ, անսահման անկայություն: Եթե դրան ավելացնենք ուղե, ժախտաթի, սպիրտի, չուցիս պետական մենաշնորհը, պետական էրեկտրակայանների, պետական երկաթուղիների, ինչպես նաև անասանների ավիալուծությունը, որոնք 1937 թվականից ցանկում էին Անտանների շահագործման պետական կոմիտեի իրավասության տակ, ապա պարզ կդառնա, որ բազմապես նշանակալի էր պետության վերահսկողությունը այն ժամանակվա էկոնոմիկայի նկատմամբ:—

Իհարկե, ամեն մի փորձ կապված է մեծ ծախսերի հետ: Էտափիզմի հակասակորցները այսօր էլ դեռ պնդում են, որ պետական շատ ձեռնարկություններ խրանիկական գեֆիցիտ են ստեղծում յափից ցուրտ ուսնացած բյուրոկրատական ապարատի և պլանավորման թերությունների հետևանքով: Եվ այնուամենայնիվ, էտափիզմի քաղաքականության կիրառումը Քուրքիաջին հնարագործություն ավելց գեղջ հայրենական արդյունաբերության հիմքը և ամրապնդել էկոնոմիկան: Ահա ինչպես է զնահատում այդ քաղաքականությունը վերականգնման ու զարգացման միջազգային բանկը. «Էտափիզմի շնորհիվ Քուրքիան նշանակալի հաջողությունների հասավ: Ետա կառնիսի է, որ այն պայմաններում ետ լինելիս հաջողությունների կարողանաք հասնել մասնավոր ձեռնարկատիրությունը:»

Քուրքիայի տնտեսական ջանքերը ներդրող համաշխարհային պատերազմի տարիներին, որին նա փաստորեն լծանակեցեց, էլ ավելի քնդաշնվեցին պետության միջամտությունը երկրի տնտեսական կյանքին: Էտափիզմը զարմավ պետության արտակարգ տնտեսական իրավունքների զիմքը: 1939 թվականին հաստատված երկրորդ հնգամյա պլանը այդպես էլ մնաց թղթի վրա՝ շափազանց բաժնր ուղծման հարկերի և հումքի պակասի պատճառով: Դրա փոխարեն պատերազմի տարիներին տեղեց արտաքին անտարի ծավալը: Չնդոք Քուրքիայի արտադրանքը մեծ պահանջարկ ուներ և զանազան էր ավելի շատ արտասերիական, քան անտարական գներով: Խոշոր ասեկորականներն ու գործակալները Ստամբուլում հսկայական կարողություն գրեցին: Այդ կապակցությունը 1942 թվականի նոյեմբերին պետությունը կիրառեց մի արտակարգ ֆինանսական միջոցառում: Նա մտցրեց

գույքի հարկ, որի էսթիմուսն այն էր, որ ամեն ոք երկու շաբաթ-
վա ընթացքում միանգամը կարողով մուծում էր մի գումար, որը
կազմում էր 1941 թվականի ընթացքում արդյունաբերական և
առևտրական ձեռնարկույթյուններից ստացած զուտ շահույթի
50—70 տոկոսը: Ընտրի գումարը որոշում էին տեղական Հատուկ
Հանձնաժողովները, որոնք չէին թաքցնում, որ գումարը որոշե-
լիս իրենց Համար Հիմնական չափանիշ է եղել հարկատուի կր-
նական և ազգային պատկանելությունը... Բրան անմիջապես
հաշտրդեցին արտորոմները պարտերը շինարկու Համար. շատ
հույսեր, հրեաներ աշխատանքի արտորդեցին Աշխարհի քարի
հոնքերը. արտորվածների իմերը հաշտրդում էին մեկը մյուսին.
Մի սեանկացումը հաշտրդում էր մյուսին: Սակայն, այդ հարկի
կիրառումը խեղա ընկադատույթյան հեթարկվեց ինչպես Քուր-
թիայում, այնպես էլ արասաահմանում. 1943 թվականի հույն-
սին առ պաշտոնապես վերացվեց, իսկ նույն թվականի գեկ-
տեմբերին Ստամբուլ վերադարձան արտորվածները:

Պատերազմից հետո Հաատիզմի քաղաքականույթյունը կորից
ընկալ հարվածների տակ, որին, անկասկած, մեծապես նպաս-
տեցին գույքի հարկի կապակցույթյամբ Քուլլ արված շաբաշա-
հումները: Հաատիզմի գեմ հանգես եկալ պատերազմի տարի-
ներին ամած ազգային քուրժուպիայի մի նշանակալի մադ-
իսի քաղաքական պլանով դա մի էլույթ էր ժողովրդահանրա-
պեասական կուսակցույթյան գեմ՝ հանուս անտեսական լիբերա-
լիզմի: 1948 թվականին Ստամբուլում գումարված Քուրթ արն-
տեսագետների կոնգրեսը գաատապարտեց Հաատիզմը: 1950 թվա-
կանին ստեղծվեց Քուրթիայի արդյունաբերական զարգացման
քանկը, որն լիբ Համար ինգիր էր գրել՝ վարկեր արամադրել
մասնալոր արդյունաբերական ձեռնարկույթյուններին: Պատահա-
կան չէ, որ դա զուգադիպում է ամերիկյան արտաքին քաղաքա-
կանույթյան հեա Քուրթիայի ունեցած ալմիլի ու ալմելի սէրա կա-
պերին: Ամերիկայիները աներկրայուրեն ու քացահաշա կերպով
հանգես եկան Հաատիզմի գեմ: Այսպես, որինակ, ամերիկյան
մեկուսուլիանների ակտեսալոր ներկայացույթիներեց մեկը՝ Քուր-
թիայում ամերիկյան առաջին տեսեսական միսիայի գեկալար
Մաքս Քորներերը, տանեց ալլեալլույթյան հայտարարեց. որ
«Հաատիզմը գեմարացնում է Համագործակցույթյունը ԱՄՆ-ի և
Քուրթիայի միջև»:

Անկապեամ է, որ ամբաստանողման թուրք բուրժուազիայի մի սրտակի մասի բունաց էսաստիզմի դեմ նրա հաշտուցութունների մի յուրահատուկ վկայութունն էր: Բնքը՝ այդ բուրժուազիան, ձեզախորժել ու հարստացել էր հենց էսաստիզմի քաղաքականութեան շնորհիվ. շատ ձեռնարկատերեր որակավորում էին ստացել պետական ձեռնարկութուններում: Այդ բուրժուազիան կարողացավ կրկնորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքիայի վարած շեղութեան քաղաքականութեանից լրացուցիչ հնարավորութուններ կորցել իր հարստացման համար: Մենքներս կառավարման ժամանակաշրջանում կառավարութեանը մի շարք սրտամեներ ընդունեց այդ բուրժուազիայի և օտարերկրացի ազանգառուների օգտին. մասնաշրջապետ, գրանք նրախաղտրում էին նրանց իրենց ավանդները և գրանցից ստացված շահույթները ներգրծած վալյուտայով զուրա բերելու իրավունքը: Բայց հեռաքրքրական է, որ իշխանութեան գլուխ անցած կուսակցութունը, լողունգներով հանգնա գալով էսաստիզմի դեմ, շերտականացրեց իր նախընտրական խոստումները մասնաշրջաններին և օտարերկրացի անաչնութեան և պետական ձեռնարկութունների եզրեման մասին: Թուրքական բուրժուազիան, այնուամենայնիվ, այնքան փորձված ու հարուստ չէր, որպեսզի կարողանար ետգնել պետական ձեռնարկութունները, որոնք կազմում էին ամբողջ թուրքական արդյունաբերութեան մոտավորապես 30—40 տոկոսը:

1960 թվականի մայիսի պետական հեղաշրջումից հետո ազգային միասնութեան կամեռի առաջին միջոցառումներից մեկը կզով պետական պրեմիային հանձնաժողովի ստեղծումը. այդ հանձնաժողովի մեջ մտան երիտասարդ ընդունակ տեսնազետներ, որոնց համար երկրի բարեկեցութեան ու էկոնոմիկայի առողջացումը առաջնահերթ գործ էր: Երկարատև Խախտառաւաւական աշխատանքից հետո հանձնաժողովը մշակեց էկոնոմիկայի զարգացման պլան, որը Խախտառեւով էր երեք հրեզամայակի համար և հիմնված էր խառը էկոնոմիկայի վրա՝ արդյունաբերութեան առաջատար ճյուղերում պետական սեկտորի առաջնութեան պայմանով: Պլանը նպատակ էր գնում ամեն տարի ազգային եկամուտը ավելացնել յոթ տոկոսով: Եսլեիակ հաշի առնելով բնակչութեան բնական աճը, որը համար էր աարեկան երեք տոկոսի, զա նշանակում էր մեծ առաջընթաց թալլ թուրքական էկոնոմիկայի զարգացման ճանապարհին:

Պլանը նախատեսում էր նաև կապիտալ ներգրումները բարձրացնել 18 տակոսով, որից, ամենալավագույն հաշվումներով, ստարերկրյա օգնությունը բաժին էր բնկնում ամենաշատը շորս տակոս: Մնացածը պետք է տար ներքին ֆինանսավորումը: Բայց ինչի՞ հաշվին է այդ ամենը կատարվելու: Պլանի Հեղինակները առաջարկում էին որպես առաջին քայլեր արագ թափով իրականացնել հարկային ակֆորմ, սրբ հիմնված լինի պրոպրետիվ հարկման և, առաջին հերթին, ունեցվածքի հարկի վրա, ինչպես նաև մի շարք այլ միջոցառումներ՝ շրջափայլան առարկաների սպասման սահմանափակում, գերահարկություն խոշոր ձեռնարկությունների հաշիվների նկատմամբ, ինֆլյացիայի դեմ միջոցների լծում, որոնք բացառեն բոլոր գծավորությունները լուրջ գանդվածների ուսերին բարգելու հնարավորությունը:

Պլանի նախագիծը, որն հիմքում դրված էին Աթաթուրքի Լասախոսական կանցեղյոցները, անմիջապես քննադատության ենթարկվեց տնտեսական լիբերալիզմի քաղաքականության կողմնակիցների կողմից, մերժվեց նաև հարկային ակֆորմի նախագիծը, որ առաջարկել էր անզիացի բուրժուազան տնտեսապետ, պրոֆեսոր Փալզարը: Հանձնաժողովի նախասկզբնական մասհարցումները գծալով աֆնի նկապան և վերջապես թուրքական էրտեմիկայի զարգացման պլանը, ինչպես նկատել էր առաջադիմական ձժեսն ժուռնալը, հիշեցրեց մի արշավանք՝ կապիտալիզմ ստարերով: Կապիտալիզմ ստարերը զա ներքին ֆինանսավորումն էր և համապատասխան գոտաջրաները պետական ձեռնարկությունների համար: Ինչպես պլանի գիրակազմները, այնպես էլ պետական պլանային հանձնաժողովի օրենականացված լիազորությունները, շուտով քնկան սեակցիայի շատ ուժեղ հարվածների տակ: Գրա հետևանքով, երկու տարվա աշխատանքից հետո, հանձնաժողովի գեկավար Քորունը և երեք գիրեկատրներ ի նշան բողոքի հրամարական արկիցին նրանց հետևիցին հանձնաժողովի մյուս անգամները: Այդ ժամանակից սկսած առաջադիմական մամուլը պլանն անվանեց սվարաջույր անպլանային էկոնոմիկայի համար: Սկզբնական նախագծից գրեթե ոչինչ, չմնաց, բացի ֆինանսական օգնություն մասին արտասահմանին ուղղված կոչից:

Թուրքիան օգնություն ստացավ 1963 թվականին ստեղծված Թուրքիային օգնություն ջույց տալու միջազգային կոնսորցիումից, որի մեջ մասն Անգլիան, Ֆրանսիան, Հոլանդիան, Գերմանիա և

Իտալացիները, Տասնհինգ տարում, 1952-ից մինչև 1967 թվականը, Քուրթիան ԱՄՆ-ից և Կուեյթից բաժնեկալիքի արևելյան միջին հաշվով ստացել է 500-ական միլիոն դոլար, Պլանը ֆինանսավորելու համար Քուրթիայի ստացած վարկերը շատ ձեռնառու չէին. դրանց կարճաժամկետ էին, բարձր տեղիներով և վերապահված քաղաքային պայմաններով: Միջինինքս թերթի գրասենյակում, վարկերի արժանագրումը «հիշեցնում էր ոչ ախրան բարեկամների օգնություն, որոնք անկեղծորեն ցանկանում են օգնել մեր էկոնոմիկայի զարգացմանը, որքան անարականների օգնություն, որոնք ամենից անաչ մտածում են իրենց շահի մասին»:

Ներքին ֆինանսավորման հիման վրա պլանավորելուց անախճանարար համարվելու հետ գույքընթաց Քուրթիայի էկոնոմիկայի մեջ զնայով ավելի ու ավելի ուժեղ էր թափանցում սաստիկերյալ կապիտալը: 1961 թվականին ամերիկյան կապիտալի օգնությամբ կատարվեց խոշոր պողպատաձուլիչական գործարան էրեզլիում, որը հիմնվել էր զինու Ռեննյայի կառավարման ժամանակ արգես ամերիկա-թուրքական ձեռնարկություն: Թատերերյալ օգնությունը զարմամ էր ներդրումների ֆինանսավորման հիմնական աղբյուրը: Իսկ զա հանգեցրեց Քուրթիայի պարտքի մեծացմանը: 1961—1965 թվականներին Քուրթիայի արտահանության միջին հաշվով 37 տոկոսը ծախսվում էր արտաքին պարտքերը վճարելու համար: Իսկ դրա հետ մեկտեղ բնակչության մեկ շնչին բեկեղ ազգային եկամուտը անչափ ցածր էր: Թրեհան, 1965 թվականին այն հազարա էր տարեկան հազիվ 250 դոլարի, որը գրեթե 100 դոլարով ավելի ցածր էր, քան Հունաստանում:

Աղագրություն կուտակելուց իշխանության պլան անցնելուց հետո Դեմիրիզը վճարակներին պարզ ավելի մասնավոր սեկտորի զարգացմանը: Երա կոնցենդիցիայի համաձայն հենց մասնավոր կապիտալիստական նախաձեռնությունը պետք է գտնար կրկերի ինդուստրիայից: Գրասենյակում գրեմար լմակը: Եա բարձրին այլ դեր էր հատկացնում պետական պլանային համաձայնագրին: 1967 թվականի պարձանը մեղքիսի բնարկմանը ներկայացնելով նա հնգամյա պլանը, նա ուղղակի հայտարարեց, որ օտար կյանք այս պլանի մեջ որոնել կենարձանջված պլանավորում: Պլանը խիստ բնագրություն ենթարկվեց սպորտիցիայի կողմից, որն

այն զնահատեց որպէս Քուրբանի էկոնոմիկան այսուհետև ես օտարերկրյա էկոնոմիկայից կախման մեջ պահելու միջոց: Երբոք, եօր կանոնադրութեամբ, պետական պլանային հանձնաժողովը պատասխանատուութիւն է կրում օտարերկրյա կապիտալ ներդրումներին մասին բանակցութեաններ զարկելու համար և Քուրբանութեան է տալիս գրանց համար: Երկրորդ հնգամյա պլանում զգալիորեն բարձրացել էին մասնավոր սեկտորի զերն ու նշանակութեանը: Ազգային բուրժուազիան այժմ իր արտադրութեան տակ ունէր մեծ կապիտալ: Պետական ձեռնարկութեանները ձազնելու կուրքը համապատասխանում էր նաև արևմտյան տեքտութեաններին, բայց ամենից ավելի շատ՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին շահերին, և այդ կուրքը հնարավոր գործքեց օտարերկրյա կապիտալին ներթափանցումը Քուրբանի էկոնոմիկայի առաջատար Արդիքը: Պատահական չէ, որ 1967 թվականին Քուրբանի ստացած ամենամեծ (ընտելութեան թվաքանակի համեմատութեամբ) օգնութեանը ԱՄՆ-ից՝ 150 միլիոն դոլար (համեմատութեան համար, Պակիստանը 90 միլիոն, բնակչութեամբ ստացած 150 միլիոն, իսկ 450 միլիոնանոց Հնդկաստանը՝ 350 միլիոն դոլար):

Սակայն Գեմերիի կառավարութեան համար այնքան էլ հեշտ ու հարթ չէր ընթանում նահանգը էտատիզմի քաղաքականութեանց: Պետական բյուրոկրատիան սիրով չէր զիջում իր տարուկ տեղերը հանրայնացված ձեռնարկութեաններում և, բացի գրանցից, գրանցել հանգես էին գալիս բանակել ու նրիտասարգութեանը, որոնք հավատարիմ էին մնացել էտատիզմի ընտելական ավանգուսթներին:

Այս տեսակէտից միանգամայն բնորոշ է երկրի բնական հարստութեաններին և մասնավորապէս Քուրբանի նավթի պատգործման պրոքլեմի շուրջը ձազալված գիտելութեան:

Նավթի պաշարները Քուրբանում կազմում են մոտավորապէս 65 միլիոն տոննա, բայց քանի որ հետախուզութեանները շարունակվում են, կարելի է ենթադրել, որ դրանք զգալի շափով ավելի բարձր են (օրինակ, երբ Գոնիայից ոչ հեռու մի գլուղում չրհար էին փոյում, անսպասելիորեն խփեց նավթի շարվան): Վերջին ավայտները խոսում են Քուրբանում նավթի արդյունահանման անէ մասին, թեպէս ես ես է մեծու Մերձավոր արեւելքի մասն ունավթային ներքնները:

Որպեսզի զարգանա էկոնոմիկայի այնպիսի մի կտրուր շուրջ ինչպիսին է նավթարդյունաբերությունը, անհրաժեշտ է, որ նավթի արդյունահանումն ու զտումը գտնվեն պետություն ձեռքին և առաջին համարումը նավթարդյունաբերության ընդհանուր և ստրատեգիական հումքի նկատմամբ պետության գոյության և անկախության նախազրյալներից մեկն է: Վնչպիսի մի երկրում, ինչպիսին է Քուբրիան,— 1966 թվականին Հայաստանի է ժողովրդահանրապետական կուսակցության գլխավոր քարտուղար էջնիոր,— ընական Հարստությունների վաղուց իրենց վրա էին գրավում օտարերկրացիների Հայացքները: Այդ բանը Հասկանում էր նաև Քեմալ Աթաթյուրքը, որի նախածնունդումը մշակվել էր մի օրենք, որն էականորեն սահմանափակում էր օտարերկրյա, Հասկացեա նավթային, մոնոպոլիաների գործունեությունը երկրում: Մոկայն Մենդերեսի օրով մեջիցը 1954 թվականին ընդունեց մեկ ուրիշ օրենք 6326 Համարի տակ, որի խնդրական Հեղինակն էր ամերիկացի էքսպերտ ու նավթային մագնատ ռմն Մաքս Քոլլը: Այդ օրենքը, որն, ինչպես պնդում է մասուլը, ընդունվել էր ոչ առանց քաղաքային փաստարկումների, զերացրեց նավթի արդյունահանման պետական մեկաշնորհը և օտարերկրյա ընկերություններին ավել այնպիսի իրավունքներ, օրպիսիք միևնի այդ ունեին միայն պետական ձեռնարկություններ: Իր ժամանակին Քուբրիոր իրենց Հաշիվ չէին ապիս, Քն ինչպիսի Հարստությունները ունեն իրենք: Նավթի առաջին Հանքաշերտերը Հայանագործվել էին 1934 թվականին, այնուհետև՝ 1945-ին: Երա փոխարեն Միացյալ Նահանգները արդեն այն ժամանակ կառնել էին, Քն իրենց Համար ինչ նշանակություն ունեն այդ նավթահանքերը կ' որպես ստրատեգիական հումք, կ' որպես կապիտալի կիրառման ոլորտ: Ընդունված օրենքի Համաձայն օտարերկրյա ընկերությունների Համար առանձնապես շահափառ էր նավթի արդյունահանումը Քուբրիայում: Այն ժամանակ, երբ նավթ արդյունահանող մյուս երկրները օտարերկրյա ընկերությունների Հետ շահույթները բաժանում էին Հովասար (խառնական էն՝ ընկերությունը ապիս էր 75 տկոսը), Քուբրիան այդ օրենքի Համաձայն ստանում էր շահույթի միայն 37 և կես տկոսը: Նույն այդ օրենքով էլ օտարերկրյա ընկերությունները ազատվում էին մաքսատուրքերից, Հարկերից և այլն:

1954 թվականին Քուբրիայում ստեղծվեց առաջին և միակ Քուբրիական նավթային ընկերությունը (ՔՊԱՕ)՝ 150 միլիոն

Քուրքահան լիբա կապիտալով: Այս փոքրիկ կոնցենդը «կոնց
Նամարմակոսին մրցակցել նազթային այնպիսի շեմակների հետ,
իւշպիս «Շեկլը» կամ «Մարիլ օլլը», որոնք զազոնի Նամամալ-
նություններ էին կնքել Քուրքիայի նազթայեր տերիտորիաները
բաժանելու մասին: Տասները արեւոյտն ֆիրմաներ կոնցենտրա-
ներ ստացան նազթի արդյունահանումից հետագայում ստաց-
վելիք շահույթների հաշիւն հետախուզական աշխատանքներ
կատարելու համար: Սակայն արդյունահանումը այնքան էլ բարձր
չէր, և ձախ մամուլը մեղադրեց օտարերկրյա ընկերութիւն-
ներին այն բանի համար, որ նրանք գիտափորձայ, նոր նազթա-
հանքեր չեն հայտնաբերում: Քուրքիան ստիպված էր զարթ
գնելով նազթ ներմուծել արտասահմանից, բանի որ սեփական
արդյունահանած նազթը հաշիվ էր ծածկում պահանջումների
մեկ կրորդը: Օտարերկրյա ընկերութիւնները՝ նման աննշան
արդյունահանումը բացատրում էին անշահափետութիւնը, բայց
գրա հետ մեկտեղ չէին համամայնում կոնցենտրաները վերադա-
հանել պետութիւնը: Նրանց համար հեռուու էր, որ Քուրքիան
միայն իրենց կողմից առանց մաքսատուրքերի ենթաւծվող նազթա-
մթերքների վաճառահանման շուկա: Այսպիս, 1963 թվականին
օտարերկրյա նազթային ընկերութիւնները Քուրքիայից կոր-
չել էին 15 միլիոն գոյարի մաքուր շահույթ:

Եվ ստացվում է, որ Քուրքիան՝ նազթով հարուստ այդ եր-
կիրը, նազթը գնում է իր իսկ տարածքում նազթ արդյունահա-
նող օտարերկրյա ընկերութիւններից՝ համաշխարհային գներից
35 ասիկոսով ավելի բարձր գներով: Ըստ որում ընկերութիւններն
ազատված են հարկեր վճարելուց և իրավունք ունեն արտահանե-
լու նազթից ստացվող բոլոր տեսակի շահույթները կոնվերսաց-
վող վալյուտայով (նկատենք, որ Քուրքահան վալյուտան հա-
մաշխարհային շուկայում չի գնահատվում): Եւ Քուրքիայի վրա
հնչում գործադրելու ուժեղագույն միջոց է: Ինչպիս հազարգում
էր Քուրքահան մամուլը, կիպրական Էգնածամի օրերին նազթա-
յին ընկերութիւնները սպասեում էին Քուրքիային՝ զազարեցնել
նազթի վաճառքը նրան...

Այն արաւնութիւնները, որ Քուրքիայում վայելում են օտար-
երկրյա նազթային ընկերութիւնները, իրենց բնույթով չէրեցնում
են Օսմանյան կայսրութիւն մամանակների կապիտալիստի-
ները: Գնալով ավելի մասսայական էր դառնում «Քուրքահան
նազթը Քուրքերի համար» կոչը: 1965 թվականի մալիսին մեղ-

լիս ներկայացվեց 122 զնայուսաաների ստորագրությամբ մի հարցում հավթային օրենքը փոփոխելու մասին: Քուրբակյան հավթի ազգայնացման կամպանիայի նախաձեռնողն էր Քուրբակյան հավթային ընկերության (ՔՊԱՍ) ղեկավար Իհսան Քոֆալօզյանը: Նրա առաջարկությունների ընդունումը Քուրբակյան պետական ձեռնարկությունների կողմից հավթը արդյունաշահանելու, զտելու և փոխարկելու, վերարերյալ (հավթարքմիակյան արդյունարերություն զարգացման հեռանկարով) մեծ նշանակություն կունենար Քուրբախի համար... «Շումհուրիյեթ» թերթի հազարգման համաձայն, մեջլիսում զինտրանսֆյուններն սկսվելուց առաջ ֆինանսների մինիստրը արևմտյան հավթային մի ընկերությունից ստացել էր մի հեռագիր, որով պահանջվում էր Քուրբակյան առաջարկության ընդարկումը մեջլիսում և սպառնում՝ օրենքը փոփոխելու զնայում քարգություններ ստեղծելու համաշխարհային շուկայում Քուրբախի համար:

Եվ, իրոք, հարցումը մերժվեց, զնայուսաաները չբնարկեցին հավթային օրենքը փոխելու օգտին, շնայած այն բանին, որ զեռ Գևորգյեզ իշխանությունը զուրկ չանցած, Քուրբակյան հավթային ընկերությունը որչ արդյունքների էր հասել օտարերկրյա հավթային հակների դեմ մղած իր անհավասար պայքարում: ՔՊԱՍ-ին մերժեցին Մերսիեսում հավթագտիչ գործարան կառուցելու իրավունքը, որը կառուցվեց ամբողջությամբ օտարերկրյա կապիտալով, բայց զրա փոխարեն Իզմիրում հավթագտիչ գործարանի շահագործումից ընկերությունն ստացավ շահույթի 51 տոկոսը: Այդ ժամանակ էլ ՔՊԱՍ-ն ձեռք բերեց հավթ ներմուծելու իրավունք: այն զինը, որով Քուրբակյան կառավարությունը հավթ էր վաճառվում, 10 տոկոսով իշել էր նախկինի համեմատությամբ:

Ինչպես հազարգում էր Քուրբակյան մամուլը, պառլամենտական ընտրությունների մամանակ՝ 1965 թվականի հոկտեմբերին, օտարերկրյա հավթային ընկերությունները զգալի զրամական միջոցներ էին հասկացրել արգարություն կուսակցությունը ընտրական կամպանիան անջկացնելու համար: Սեական է, որ, երբ այդ կուսակցությունն անցավ իշխանության զուրկ, չավանտուքյան համար բոլոր հիմքերն ուներ: ՔՊԱՍ-ի ղեկավարը կառավարական զեկրնաով հանվեց զրազեցրած պաշտոնից: միշտ է, զա չգագարեցրեց պայքարը հավթի համար: Լրացուցիչ պառլամենտական ընտրություններում 1967 թվականին Իհսան Քոֆալօ-

ազյան ընարգենց սկնաօտր ժողովրդահանրապետական կուսակցությունից, որպեսզի պատշամենտի արիքունայից պաշտպանի Քուրքական նազթի շահերը: Ինձ թվում է, որ այդ խազի մեջ վերջին խոսքը դեռ չի աւազած:

Բանց, սակայն, միայն նազթի մեջ չէ. Առաջադիմական ոժոնս շարաթաթերթի գլխավոր խմբագիրը սշարուտտ արեւտների աննկատելի ներթափանցումն անվանեց նաև երկրի մյուս բնական Հարստությունները. գազթուժը սաարերկրյա կապիտալի կողմից: Ենազթագոթի գործարանի շինարարությունը Իզմիրում և պղնձի հանքերի շահագործումը Սև ծովում,— գրել է նա,— Իննչոյի ժամանակ Հանձնվել էին Քուրքական նազթային րնկերությունն ու էտերանկին: Իսկ երբ Իշխանության գլուխ անցազ արդարության կուսակցությունը, նարպիկ մանրների հետևանքազ ն՛ գործարանը և՛ հանքերը հայտնվեցին սաարերկրյա արեւտների ձեռքում: Ի դեպ, ամրագը Քուրքական մամուլը 1966 թվականի հոկտեմբերին րննարկում էր այդ պրոբլեմը: Ենի Իսաանրուլչ Քնրթը, որին ոչ մի կերպ չի կարելի կասկածել ստաղազոր գաղափարների նկատմամբ Համակրանքի մեջ, գրել է. «Փանի դեռ մենք փորձում ենք փրկել մեր նազթը սաարերկրացիներից, երանք իրենց թաթը խոթեցին մեր հանքահորերը:

Նույն րանը անզի սենցազ նաև գորը ածիի հանքերի հեա էներգետիկայի նարկին մինիստր հուլաշ Օրուլը 1966 թվականի գեկտեմբերին Մտամրուում կայացաժ մաժուլի կոնֆերանսում հայտարարեց, որ սաարերկրյա մի րնկերություն կոնցեախ է խնզրել Քուրքական րորակի պաշարների 80 տակոսի արդյունահանման համար Հարչուր տարի ժամկետազ, և որ խնզրանքը գրականորեն է րնզունվել Քուրքական կառազարության կողմից: Մինիստրը միաժամանակ րնզգձել է, որ համաժուլիությունը կոնցեախային Քուրքիայի համար կնշանակեր վալյուտայի զգալի կորուտտներ և րորակը պետական ու մասնազոր սեկտորների միջոցազ մրցակցային գներազ արտահանելու հետրազորությունների կորուտտ, Իսկ գլխազորը, նման առաքարհության րնզունումը հակասում է ազգային շահերին: Ահա ինչու երրորդ կոալիցիան կառազարությունը մերժեց այդ խնզրանքը:

Նույնիակ այ ժողովրդահանրապետական գլուղացիական կուսակցությունը հանգեա նկազ մի հայտարարությամբ, որոզ քըննազատում էր կառազարության րադարակալիությունը սաարերկրյա կապիտալի նկատմամբ: Քուրք ձեռնարկաաներին հա-

չողփեց, ընայած «BOYUX CONS. Ltd» ընկերության համար դի-
մադրությունը, Բանդաբրմայից ոչ հետո (ախտեղ կան բորակի
հանքեր) կառուցել բորակի արտադրության առաջին պետական
ֆաբրիկան, ըստ սրում զա աչգ տիպի առաջին ֆաբրիկան է ոչ
միայն Քուրբիայում, այլև ամբողջ Մերձավոր արևելքում...

Քուրբուկան էկոնոմիկայի հետագա զարգացման պարբերից
մեւում է բաց Քուրբիան ի՞նքն է շահույթ ստանալու իր բնական
հարստություններից, թե՞ թույլ կտա օտարերկրյա մոնոպոլիա-
ներին հարստանալու գրանց շահագործման հաշվին: Սա է հիմ-
նական տարածաշրջանը Քուրբիայում էտատիզմի կոզմեսիկից-
ների և մասնավոր՝ հայրենական կամ օտարերկրյա, նախաձեռ-
նության կոզմեսիկիցների միջև:

ՉԱՐՍԱՆՆԵՐ

Վերին մեծություն սուլթանի հրամանով և շէյխուլիզամի
պահանջով կանանց արգելվում է երևալ հասարակական վայրե-
րում: Սառիկանության սպաները պարտավոր են հետաքննություն
սկսել ամեն անգամ, երբ հաստատվի, որ կինը համարձակվել է
երեսը ծածկել միայն թափանցիկ քոզով՝ իրավունքով ընտա-
տենված գեղերերում: Ամուսնացած կանանց արգելվում է երև-
վալ կոտրում կամ սոքով ման գալ Բայազետ, Ենզղադե-բաշի ու
Աքսարալ: Թաղամասերում¹, ինչպես նաև երևալ շուկայում կամ
մտնել խանութները: Այս պահանջները խախտելու դեպքում կա-
ռապանները դատվելու են կանանց հետ հաջաասար՝ քրեական
օրենսգրքի 254-րդ հոդվածով: Եթե սառիկանությունը տեսնի
կանանց հասարակական վայրում, նա պարտավոր է անել այն-
պես, որ նրանց ցրվեն: Այն ազամարդը, որը կհամարձակվի զի-
մել կնոջը... պետք է պատիժ կրի քրեական օրենսգրքի 202-րդ
հոդվածով:

Օսմանյան կայսրությունում կանանց կյանքը կարգավորող
արգելքների մասին այսպիսի հաղորդագրություն ևս կարգացել
էմ անգլիական Վեանա շերայից թերթի 1881 թվականի օգոս-
տոսի 15-ի համարում: Բայց կանայք կին լին լինի, եթե միշտ-
ներ յղան են շրջանցելու աչգ արգելքները: Օսմանական կնոջ
իրավական գրությունը փաստորեն ստրկուհու ստատուս էր: Ասա-

¹ Օսմանյան թաղամասեր, սնուններ:

շին համաշխարհային պատերազմից թիչ տալը Քուրթիայում անգի էր ունեցել Հասարակական մի շին սկանդալ աչք բանի համար, որ այն մամաճակվա պրեմիեր միխոտը Զուաա փաշան համարձակվել էր հյուրանոցում երևալ իր կնոջ քնկերակցությամբ: Եղամարդիկ ու կանայք միմյանցից անշատոված էին: Դա վերաբերում էր նույնիսկ փոխադրամիջոցներին, օրինակ, Բուֆորով երթնեկող շատանավերում կանանց արգելվում էր թողնել նազատեկույտը: Երբ ամուսնական զույգը դուրս էր գալիս փողոց, ապա տղամարդն ու տերը միշտ քայլում էր առջևից, իսկ նրանից հետո որոշ հնամարտության վրա գնում էր... կինը: Եվ նույնիսկ այն վայրերում, որտեղ թրքուհուն թուլլաաղում էր հրապարակորեն երևալ, նրա երեսը միեմուշն է պետք է ծածկված լիներ շարսաֆով: Իսկ աներում զոյուժյուն ունեին երկու առանձին կեսեր՝ ազամարդկանց (սուլլամիթք) և կանանց (սհարեմ-լիթք):

Հաա Զուրանի ազամարդը կարող էր ունենալ չորս օրինական կին և գործնականորեն անսահման թվով սիրուհիներ: Հիշում եմ, թե ինչպես ինձ հետ ունեցած մի խոսակցության ժամանակ համալսարանի մի պրոֆեսոր, կրթված ու կուլտուրական մի մարդ, մի քանի բաժակ ըմպելուց հետո որոշ արամությամբ էր հիշում իր հարազատ ասն իրկուտեկան ներդաշնակությունը, կրք իր մայրը և հոր մյուս նրեք կանայք: Հազաաարուպես սիրում էին բայր երեխաներին: Բայց, կրք անք ամուսինը երբ-տաարդ սիրուհի բերնց տուն, նրա դեմ դուրս եկան բոլոր կանայք միասին, և տերը ստիպված եղա՞վ նրան կնության սալ իր պարտիզպանին...

Մակայն կանանց ցանկության հետ համաժայնելու այս օրենսդր ոչ թե կանան էր, այլ, ազելի շուտ, բացառություն: Եարիաթի, այսինքն՝ մուսուլմանական իրավունքի համաժայն, կինը ամեն բանում պետք է ենթարկվի իր ամուսնու կամքին, որին մինչև ամուսնանալը չի էլ նանաչել: Ապագա ամուսնակամ զաշինքները, սովորաբար շատ երիտասարդ հասակում, կնրում էին ծնողները: Եաա աարածված երևույթ էր, կրք ինամիները ազշիկտեսի էին գնում ապագա հարսնացուին: Երա համար նրանց

՝ Աստուֆ— ամուր հատրից կարած բոց: Քուրթերեն այդ բառը նշանակում է նաև սուղանալ:

պէսք է զագտնի կերպով գնային ապագա Հնարավոր կնոջ տունը և զնահաւանին նրա իրական արժանիքներն ու թերութիւնները: Եթէ ազգիկանօք Հաջող էր անցնում և կողմնոր Համաձայնութեան էին գալիս, որոշ ժամանակ Հետո անկի էր ունենում ամուսնութեան արարողութիւնը, որի ժամանակ էլ սովորաբար առաջին անգամ իրար էին անձուում ապացու ամուսնիները: Բսկ ապահարզանի Համար բովանակէ էր, որ ամուսնից էրկու զկաների ներկուշու-Յլամբ հրեք անգամ կրկնէր, որ ինքը չի ուզում, որ այդ կինը Հետագայում էլ մնա իր կինը: Բսկ կինը ոչ միայն չէր կարող Հանգնս գալ որպես ապահարզանի նախանհանող, այլև իրովուք շունըր սասնը որեկ իրի տնօրինել՝ առանց ամուսնու Համաձայ-նութեան: Ամուսնու մահից Հետո նա կարող էր Հուշ գնել մա-սանկութեան մեկ տանովնցերորդ, իսկ լավագուշն զեպքում՝ մեկ ութերորդ մասը սասանալու զրա: Դուտարերը որենքով սասնում էին երկու անգամ ավելի թիւ, քան տղաները:

Այս մի քանի օրինակները, ինչպես ինձ է թօմում, որոշ պատ-կերացում են աշխ Յամանյան կայսրութեանում կնոջ ստորա-ցուցիչ գրութեան մասին՝ անկախ այն քանից, թէ որ զասակար-գին է նա պատկանում, եզ գրա Հնո մեկանզ այդ սակավաթիվ օրինակներից կարելի է ավելի լավ Հասկանալ, թէ Աթաթյուրքը ինչ է արել թուրք կնոջ Համար: նրա գրութեան մեջ շրջագարձա-լին կնո Հանգիսացած մասնակցութիւնը տգաաաղբական պա-անբազմին: Հասարակ զեղջիուշիները սազմանակատում օգնում էին արկեր փոխադրել, խնամում էին գիրագորներին, զինվոր-ներին պօրենամթերք էին մասակարարում: Ազգային-ազատա-գրական պայքարին մասնակցում էին նաև այնպիսի կրթված կանայք, ինչպես Հայանի կին գրող Խալիդէ էղիպ Աղբվարը: Հրա-ցանը ուրին թուրք զեղջիուշի պատկերող արձանը զարդարում է Աթաթյուրքի Հուշարձանի պատմանգանը Անկարայի Ռուսո Հրագարակում և նրա դամբարանի մուտքը:

Այն, որ կանայք օժաղել են տղամարդկանց Հնո Հազասար իրավունքներով և մայգիլ է քաղաքացիական նոր օրենսգիրք, Եշանակում էր արդիականութեան խոր ներթափանցում ոչ միայն Հասարակական կյանքում, այլև անձնական կյանքում զարերով արբազարձված կարգի մեջ:

Քաղաքացիական նոր օրենսգիրքը վերացնում էր բազմա-կնութիւնը և Հաստատում միամուսնական քաղաքացիական ամուսնութեան, որի զեպքում երկու կողմերն էլ ունեն Հավասար

իրավունքներ, այժմ կինը, ինչպես և օրգամարզը, կարող է դիմել օպտոհարզանի: Ամուսնության արարողությունը շատ մեկնաբանությունների հետ կապված չէ, և օպտոհարզը չէ, որ այն կատարեն, այսպես կոչված, ամուսնության սաղոնում: Եթե միջոցները թույլ են տալիս, վարձում են սեստորանի մի ցածրին, հրավիրում հյուրեր և պաշտոնական ծառայության ներկայացուցիչներ: Արարողությունը երկար չի տևում: բովանդակ է, որ վկանների ներկայությամբ պատանին ու աղջիկը ասեն, որ ցանկանում են ամուսնանալ և իրենց ստորագրությունները գնեն հատուկ գրքում: Եվ վերջը, Բնական է, որ ամուսնություններ կնքվում են նաև մասսովանական օրհնականով: Մասովանականության շրջանում, սակայն, զա շատ հազվադեպ է պատահում:

Կանանց իրավահավասարության բնագավառում Քուրքիան ավելի առաջ է անցել անգամ Եվրոպայից, որտեղ, օրինակ, այսօր էլ կինը զրկված է ընտրական իրավունքից: Քուրքիայում կինն ունի և՛ ընտրելու, և՛ ընտրվելու իրավունք: Քրքուհին արդեն շատ տարիներ մասնակցում է պատվամեծար նիստերին, Օրինակ, 1965—1967 թվականներին մեղլիսում կային վեց կանաչք, իսկ սենատում՝ մեկը (Քուրքիայի բանվորական կուսակցությունից): Այսօրվա Քուրքիայում կինը կարող է ունենալ ցանկացած պրոֆեսիան, անգամ այնպիսիք, որոնք առաջ համարվում էին օրգամարզիկներ: Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում Քրքուհին թուրք կատարեց հարեմի կյանքից զեպի հասարակական կյանք: այժմ արգեն ոչ ոքի չի զարմացնի կին բժիշկը, կին փաստաբանը, ուսուցչուհին և անգամ կին դատավորը հանրապետության Բարձրագույն դատարանում: Կան քաղաքական տարրեր հայացքների ակը բազմաթիվ տաղանդավոր կին ժուռնալիստներ, նրանք, որպես կանոն, գիտեն մի քանի տար լեզուներ և գրում են զեպուկ, մեծ գործիմացությամբ: Կրթված թուրք կնոջ ազատագրության ցուցանիշ է այն փաստը, որ նրանցից ոմանք, ամուսնանալուց հետո էլ, հանդես են գալիս իրենց ազգանուններով: Լայնորեն հայտնի են պրոֆեսիոնալ կին ժուռնալիստներ Մուշեղրենի Հաքիմօղլուի, Իֆֆեթ Ասլանի, Լեյլե Չամբեչի, Նիմեթ Արզիկի, Նիլուիֆեր Ցայլիևի և ուրիշ շատերի տեղանուններ:

Պա առավել ևս արժանի է հիշատակության, քանի որ կանանց առաջընթացը մտավոր կյանքում սկսվել է համեմատաբար վեր-

չերս: Ասաջին սուսանդուհիները համալսարան են ընդունվել 1914 թվականին: Բայց 1921 թվականին միայն թույլատրվեցին համա-
նեղ դասախոսությունները հունարենով ֆակուլտետում: Ներ-
կայումս բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների դա-
սախոսների ու գիտական աշխատողների շրջանում կանանց ա-
կառք ցածր չէ (հսկ գուցեև բարձր է), բան եվրոպական երկր-
ներում, և 1960/61 ուսումնական տարում կանայք կազմում էին
18,7 տոկոս: Երանցից մի բաները դրազեցնում էին գեկանների
պաշտոններ: Կանանց նման բացառիկ առաջնիքացը համալ-
սարաններում որոշ չափով բացառվում է այն բանով, որ հա-
մալսարանների մեծ մասը բացվել է վերջերս (գործնականորեն
մինչև 1933 թվականը գոյություն ունեւր միայն Ստամբուլի հա-
մալսարանը), ինչպես նաև որակյալ կազմերի հսկայական պա-
հանջով ու ազամարդկանց կողմից ամբիոնները մեկաշնորհ
գարձներու ավանդությունների բացակայությամբ: Այդ դասաճանով
էլ Քուրդիայում, մի երկրում, որտեղ կինը առանձնապես շքեշ-
ված է էզնէ, ստեղծվել է միանգամայն պարագոծոսային դրու-
թյան. նրա մտափոր անի հնարագորությունները աճելի բարձր
են, բան ուրիշ երկրներում, որտեղ կանանց ազատագրությունը
վաղուց արգեն գարձել է նորմա:

Իհարկե, այս ամենը ճիշտ է մտափորական կտեանց մի շատ
նեղ միջնախափ նկատմամբ միայն: Բայց պատահում է, որ
Քրքուհին, բարձր գիրքը դրավելով ծառայության մեջ, ընտանեկան
կյանքում առաջիկա նման մնում է բարոյական ավանդությունների
գարուկ: Անգանի շուրթը գլխավոր դեմքը ազամարդ է. թեև նա
կարող է լինել հասարակ պաշտոնյա, ետի կինը պատասխա-
թյուններ կարգա համալսարանում: Իսկ նթև խոսենք բարձու-
կան ընտանիքի Քրքուհու մասին, ուպա նրանց մեծ մասի
նկատմամբ լիովին կարելի է կիրառել XVIII դարի սկզբին Ստամ-
բուլում անգլիական գնուպանի կնոջ՝ լեդի Մոնանկյուի խոսքերը:
Նա գրել է. «Բարձր հասարակության Քրքուհիների գլխավոր
գրադճուհին է այնպեսթյունները ծանոթներին, փոկերի շուրջ
ծախսումը և շորերի նորանությունների հորինումը»:

Իսկ ի՞նչ գրություն մեջ է գտնվում այն Քրքուհին, որն ուպ-
ում է ոչ թև մեծ քաղաքում, այլ նահանգում կամ դյուզում:
Սովորական գրասաշտիկը, որը շատ քիչ բան է լսել Քեմալի ու-
թարմների մասին, գիտե միայն մի բան. ամենուրեք, բացի մեծ
քաղաքներից, և այն էլ գրանց կենտրոնական մասում, կանայք

Ճան են գալիս ծածկված դեմքերով և երեսները շուտ են ապլիտ, եթե ցանկանում են երանց լուսանկարել, քանի որ երանց պատկերացմամբ, այդ ժամանակ ցանկանում են խնդիրները հոգին... Բայց գյուղում այնքան էլ համախ չեա տեսի գեղջկուհուն ծածկված երեսով. հարմար չէ ձեզից ձեզ առանց ուղղվելու աշխատանքի դաշտում ծածկված երեսով: Թուրքիայում դաշտում աշխատում են կանայք, իսկ տղամարդիկ ամբողջ օրերով նստած են լինում սրնարանում, որ կա գրեթե ամեն մի գյուղում: Այսպես է աշտո, բայց այդպես է էզել նաև այն ժամանակ, երբ կիրք պաշտոնացան և իրավակալն տեսակետից Ճանաչված էր որպես ստորին արարած: Միայն մի քանում էր նա իրավահավասար տղամարդու հետ և անգամ դանդում էր տարտնայալ վիճակում, երբ հարկավոր էր աշխատել:

Այստեղ ևս նորից իրեն զգացնել է սալիս մեկ այլ պարագայում, որը վերաբերում է գյուղական կնոջը: Իրեն հարգող մուսուլմանը ցանկանում է ունենալ որքան կարելի է շատ որդիներ: Աղջիկ մեծնալը հոր համար ոչ միայն անտիրոջ է, այլև ամսթայի սովորաբար, այն հարցին, թե քով է ծնվել, եթե աղջիկ է, պատասխանում են՝ ոչ ոչ որ չի ծնվել, քանի որ աղջիկը մարդ չէ: Իսկ եթե հորը հարցնում են զազակների թվի մասին, ապա նա թվարկում է միայն տղաներին: Իսկ եթե կիրք միայն աղջիկներ է ծնում, ապա թվով վերջինը ստանում է «միեր» (արվական) կամ «Պրոնյուշ» (սիրտխալ) անունը: Այս անունները բովանդան տարածված են գյուղում: Բայց հենց այստեղ էլ մուսուլմանի պատիվը բնահարգում է անտեսական շահի հետ: Եթե գործին մտտեանք տիրոջ աշտով, ապա հոր համար ձեռնառու է ունենալ միայն աղջիկ զազակներ: Երբ նա ամուսնացնում է իր աղջկան, ապա ապագա փեսայից ստանում է պատկանելի տրաշլը, որի դուրսը կախված է աղջկա կարողությունից, ինչպես նաև գեղեցկությունից ու շահությունից՝ ասանյակից մինչև մի քանի հազար լիրա: Բանն այն է, որ Թուրքերը հետո ի վեր գերազատում են շող կանանց: Մի ժամանակ գոյություն է ունեցել մի սովորույթ, որի համաձայն ապագա կնոջ համար վճարում էին շատ կիրառամիտ, որքան աղջիկը շատ էր կշռում, այնքան ավելի թանկ արժեք նա: Այդ սովորույթը, սակայն, դեռ չի մոռացվել: Թուրքիայում գանգվելու ժամանակ թերթում ես կարգացի հարուստ վաճառականի ու աղքատ գյուղացու գործարքի մասին. գործարքի առարկան էր... գյուղացու աղջիկը,

որը, թերթի խոսքերով, բազմական լազիկ, բարձրահասակ ու շագ էր՝ շնաշած իր առանձինն աստիկան հասակին: Կողմերը շատ շուտ պայմանավորվեցին. աղջկան գրեցին կշեռքին, վաճառականը յուրաքանչյուր կիլոգրամի համար վճարեց 500-ական լիրա աղջկա հորը և վերցրեց իր սապրանքը: Բացառված չէ, որ նման սովորույթը, գուցե ոչ այդքան բացահայտ ձևով, կիրառվում է ամենուրեք... Արդարացի լինելու համար պետք է տեսչի, որ աղջիկը հորից ստանում է օժիտ, բայց սովորաբար գրա արժեքը հոր ստացած «բաշլըքից» զգալիորեն ավելի ցածր է:

Եվ, քանի զեռ ես ապրում էի Քուրքիայում, շատ քիչ քան էր փոխվել այս իմաստով: Քերըշումանս թերթը, «բինակ», գրել էր Կայսերիի շրջակա գյուղերից մեկի մի քառասունամյա աղայի մասին, որն իր բարեկամից գնել էր նրա ասանչուրամյա աղջկան՝ կիլոգրամի համար հազարական լիրայով և վճարել էր 57 հազար լիրա. ահա մի օրինակ ես, որն ապացուցում է, թե ինչպես են գներն անում Քուրքիայում: Այդ մամանակ էլ «Ղուճուճուրիյեթ» թերթը գեանգել էր իրավունքի պրոֆեսոր Հ. Վ. Վե. լիզե-օզլուի հոգովածը կնոջ ունեցած փաստացի իրավունքների ու նրա իրական դրուճյան անհամապատասխանության մասին և որպես օրինակ բերել էր մի գյուղացու աղջկանը... 10 կիլոգրամ ցորենով վաճառելու փաստը:

Կնոջ համար արժող վճարը հիմնավորվում է անտեսապես «Բաշլըքը» գա կարծես մի միանվագ հատուցում է ապագա երկար տարիների անվճար ու հյուժիշ աշխատանքի համար ամուսնու տանը և միաժամանակ փոխհատուցում հորը, որը, վաճառելով աղջկանը, իր անտեսության մեջ գրեցում է աշխատող ուժից: Եուրեպիս տեսնական նկատառումներով էլ հարկավոր է քայքայել և այն փաստը, որ քաղվակնությունը իսպառ չի վերացել ո՛չ գյուղում, ո՛չ նահանգում: Ով կարող է իրեն թույլ տալ մի քանի անգամ վճարել «բաշլըք», ես կարող է ունենալ շատ կանայք: Վերջին հաջովք բազմակնությունը ոչ միայն վճարվում է, այլև ամեն կերպ խրախուժում առաջին՝ ավագ կնոջ կողմից, քանի որ նոր կինը ձրի աշխատող ուժ է տանը: Այնքան էլ ճշտա չէ կատրել ավանդույթի ուժը, և իշխանություններին ուրիշ ոչինչ չի մնում, քան մասների արանքով նայել գրան: Փամանակ առ ժամանակ տեղեկություններ են թափանցում մասույ՝ ոչ պաշտոնական հարեմների մասին: Օրինակ, Սաամբուլում լույս տեսնող ֆրանսերեն «Ժուռնալ դ'Օրենան» թերթը գրել է

է, որ ուսումները ասորեկան մի ազա արևելյան գյուղերից մեկում ունեն 24 կին, 13 զուար, 11 որդի և 45 թուս նրա ամենաերիտասարդ կինը 16 տարեկան է և նա էլ նրան պարզեց մի զափակի Փղթակցի այն հարցին, թե ինչպիսի հարաբերություններ են տիրում այդպիսի մեծ ընտանիքում. Էրիասասարդ կինը շատ զովեց մնացած բոլոր կանանց, իսկ ափսոս կեռը անվանեց սկանտոնց մայրու: Այդ ազան շրջանում շատ հարգված մարդ է, ամեն ատրի նա բանակ է ուղարկում իր երեք թոռներին:

Առանձնապես արևելյան վիշաշեթներում հաճախ մի քանի գյուղեր ունեցող կալվածատերերի համար ոչինչ չարժե ունենալ նման հարեմներ: Փյուզացիները, Նուրիսի ունեորները, պետք է բազարարժեքն ափիյի քնով: «Ջումհուրիյեթ» թերթը 1967 թվականի փետրվարին հրատարակել էր մի ռեպորտաժ Սասմարուից ոչ հեռու Ազափազարը գյուղաքաղաքի շրջակայքի մի յոթանասունամյա հարուստ գյուղացի Սարի Ալի Էշթբայի հարեմի մասին: Նրա շատ համեստ հարեմում կար ընդամենը 8 կին. նա ուներ 34 զափակ, և թոռների հետ միասին ամբողջ ընտանիքն ուներ 150 անգամ, Ամենակրտսեր կինը 25 տարեկան է: Այսուհե նա տիրում է լիակատար ներգաշնակաթյուն: Երջանիկ ամուսնու այն խոսքերը, որ, «Մենք ապրում ենք վարդի պես», — ռեպորտաժի հեղինակ Ցըլմազ Զեթինը դարձրել է վերնագիր: Նա վկայակոչում է հենց Սարի Ալիի ու նրա հարևանների հետ ունեցած զրույցը տեղի սրճարանում, որտեղ, ինչպես գրում է նա, «ձմեռը կարծիք է հանդիպել գյուղի երիտասարդ ու մեր բոլոր ազամարդկանց, որոնք առաժոտից մինչև երեկո քարտ են խաղում»:

Իհարկե, ափսոս ռեպորտաժում նկարագրված ընտանիքը տիպական չէ, այն, ափիյի շուտ քայքայված է: Ինչպես պատմում է Սարի Ալին, ինքը շատ հոգ ունի (մրդաուռ այգիներ և ընկույզի պլանտացիաներ), իսկ հոգը այդ վայրերում բերքառատ է և հարուստ բերք է տալիս: Ռեպորտաժի հեղինակը առանձնապես ընդգծում է այն փաստը, որ Սարի Ալիի ձգտումը քաղմակնության անտեսական հիմք ունի: Հաշիվը շատ պարզ է. Ընկույզի մեկ ծառը տարեկան նրան բերում է 80—90 հազար թուրքական լիրայի նկամուտ: Բոլոր կանանց ու երեխաներին պահելու համար Սարի Ալին ծախում է, իսկ նա առատաձեռն ամուսին է և առատաձեռն հայր, ընդամենը 40—50 հազար թուրքական լիրա: Եվ որքան էլ քարձը լինի «քաշլըթի» գումարը,

որ եւա զճարսւմ է կենդ Համար, վազուց լիութի Հասարցլամ է լինում:

Ի՞նչ կարծիքով, Հեռաբրքրական է այդ բազմամուսնական քնտանիքի կացութեանը. ամեն մի կին ապրում է տաննին՝ սեփական շենքում, իսկ երեխաներով ու թոռներով նրանք միասին Հովարժում են միայն արն օգերին և բնակչիք բերքը Հովարժում ժամանակ, երբ աշխատում են բոլորը՝ մեծից մինչև փոքրը: Սարի Ալին իր կանանց այցելում է Հերթով: Քոյթակցի այն Հարցին, թե եւա անՀարմարութիւն չի զգում արգոյք, յուրաքանչյուր զփշեր մանկերով ուրիշ անկողին, Սարին զարմացած բացականել է. «Ի՞նչ ինչ» 24՝ որ կանայք բոլորն էլ իմն են: Թվում է, կանայք իրոք չեն խանդում միմյանց... Միակ բանը, որով նրանք կարող են պարծենալ մեկը մյուսի առջև, երեխաների թիվն է: Ամուսինը բոլորին զերարեբովում է Հովասարապետ, բոլորին պարզում միատեսակ նվերներ, և ոչ մեկին չի առանձնացնում:

Առաջին կնոջ՝ Ծաթմայի Հետ Սարի Ալին ամուսնացել էր, երբ 18 տարեկան էր: Սա նորմալ է Համարվում եւա այսօր. գյուղերում աղաներն ամուսնանում են 16—22 տարեկան, իսկ աղջիկները ամուսնանում են 14—18 տարեկան Հասակում: Երբ ուժի մեջ էր մտնում նոր քաղաքացիական օրենսդրքը, Սարի Ալին ունէր երեք կին: Նոր օրենսդրքը չվերացրեց նրա բազմակնութիւնը, քանի որ օրենքը Հեռագարն ուժ չունի: Հետագա բոլոր ամուսնութիւնները եւա կնքել է կրօնական կանոններով, և արել է ախպետ, որ բոլոր նրա երեխաները ճանաչվել են օրինական...:

Առանձնապէս գյուղերում այդպիսի շատ տարածված բազմակնութեան պայմաններում ծագում են մի շարք իրադական պարբերներ: Հանրապետական Քուրքիան ճանաչում է միայն քաղաքացիական ամուսնութիւնները: Հետեւաբար, ամբողջ օրութեամբ գրվում է արտանուսնական երեխաներին ամուսնութիւնից ծնված երեխաների Հետ Հովասար օրինական ճանաչելու պարբերներ, քանի որ Քուրքիայում բովանկան զգալի է օրինական և արտանուսնական երեխաների իրադական առատութի տարբերութիւնը: Պատահում էր, որ Հայք իր բոլոր երեխաներին գրանցելու Համար նրանց զերարում էր առաջին կնոջը, բայց դա կարգիղներ էր Հանգեցնում երեխայի և մոր տարիքի պատճառով... Ուրիշ Հայեր տաՀասարակ չեն գրանցում իրենց երե-

խաներին... Քայց, որպեսզի բնական բարձր աճ սննցող Քուր-
քիայի բնակչության մասին վիճակագրական տվյալները համ-
ընկնեն իրենի փաստացի վիճակի հետ, Թուրքական միջլիսը մի
քանի աստիճանով բարձրացնում է բնգումում այդ մամանակամի-
ջոցում կրանական ամուսնություններից մեկամ բոլոր երեխանե-
րին արինական մանաշնուս և նրանց նորմալ ծննդյան վիճա-
կաններ տալու մասին:

Այդպիսով, կյանքի օրենքները պաշտոնական օրենքներից
ազնիվ ուժեղ դուրս նկան Եվ դա հասկանալի է. Անհար է բն-
գամենը մի քանի ասանամայիում կտարել տվանդուլիների ուժը
և մտցնել կենցաղի նոր նորմեր, եթե դրանց չեն սուղեկցում սո-
ցիալական սեփարմները:

Անասուղիացի գնդկուհին այնքան էլ ծանոթ չէ այն իրա-
վունքներին, որոնցով նրան սժուել է նոր քաղաքացիական օրենս-
գիրքը, քանի որ նա ամենից հաճախ անգրագիտ է. նրա համար
կա միայն մեկ իշխանություն՝ ազամարզու իշխանությունը, որն
իրեն շահագործում է որպես ձրի աշխատող ուժ: Սկզբում դա
հայրն է, ապա ամուսինը, իսկ ամուսնու մահվան դեպքում՝ նրա
եղբայրը, որին ըստ սովորության կնություն են տալիս իրեն: Այդ
պատճառով Քուրքիայում բավական հաճախակի են այն դեպ-
քերը, երբ անբեղ պատանիներն ամուսնանում են իրենցից շատ
ազնիվ ասորիքով այրիների հետ:

Պաշտոնական վիճակագրության համաձայն, 1927 թվակա-
նին թրքուհիներին մեջ կային 92,2 տոկոս անգրագիտներ, 1925
թվականին՝ 89,9 տոկոս, 1955 թվականին՝ 74 տոկոս: Գյուղացի-
ներն անհասարակ այնքան էլ մեծ սիրով ազդիկներին դուրսը չեն
ուղարկում կուլիսիս այնտեղ, ուր կա դուրսը: Կեսը իրավունքները
պաշտպանության բնկերության կոնգրեսում 1966 թվականի
դեկտեմբերին պրոֆեսոր Վելիցե-օզլուն պատմեց իր գրույցի
մասին Անկարայից ոչ հեռու ազրոզ մի գյուղացու հետ, որը եր-
կու տարի սովորելուց հետո աջկանք հանել էր դուրսից: Եթե
գրանից ազնիվ սովորիր, — ասել է նա, — ապա թույլ չէր աս
իրեն ճեճել, և որպես կին էլ այնու ուրիշ չէր արժենու. եթե կինը
չի վախենում բռնացիցից, ապա աշխատանքի էլ չի վարժվի:
Պրոֆեսորն ընդգծեց նաև, որ թուրք կանայք աստիճանաբար
կորցնում են այն իրավունքները, որ նրանց տվել էր Անաս-
թուրքը: Ըմենք ուզում ենք, որ կանանց իրավունքները ոչ թե

պարզապէս զրգամ լինեն թղթի վրա, ալլ որ նյաւնք գրանցից
օգտվեն կշտեքումս:

Քրքուհու ծանր գրութիւնն է՛լ ավելի է ծանրանում ծննդա-
բնութիւնն անշնիք արտքը տակտսի պատճառով: Ութ-տասը մար-
դուց բազկացած ընտանիքը ամենատոբորական երեսույթ է: Տարի
լի անցում, որ կինը էրեխա չըրի... Եվ այդ պատճառով երե-
սունամյա կինը, անվերջ ծննդաբերութիւններէից ու ծանր աշ-
խատանքից տանջված, հաճախ թվում է վաթսուամյա պատավ
կին:

Ուստի թրքուհիների համար մեծ նշանակութիւն ունի ծննդ-
դյան նկատմամբ վերահսկողութիւնն պրքուհիներ: Ըննց որ մեղ-
շիւք ընդունեց օրենք, որք թուլատրում էր օգտագործել հակա-
հղիութիւն միջոցներ, կանանց շատ կազմակերպութիւններ
սկսեցին մտախիչ զբաղվել այդ հարցով: Այդպիսի կազմակեր-
պութիւններէից մեկն է համալսարանական կրթութիւն ունեցող
կանանց միութիւնը: Ես անձամբ երկիւս եմ եղել և՛ գլուխներում,
և՛ քաղցրներում այդ միութիւն կազմակերպած մի քանի մո-
ղովներին: Եվ ահա ինչն է Չեռաքրքիք. Հասարակ թրքուհիները
ոչ միայն չեն խուսափում քաջատրական դաստիարակութիւննե-
րից, ալլ ակնհայտորեն ձգտում էին գրանց, ստովիչ ետ, որ
կրօնք խաչընդոս չի հանդիսանում գրան: Ղուրանը ասում է, որ
հարկավոր է ունենալ այնքան երեխա, որքան կարող ես կերա-
կրել: Ե՛լ իմամները նույնպէս ասայժմ չեն միջամտում կանանց
կազմակերպութիւններին, ցուցն պարզապէս այն
պատճառով, որ այդ աշխատանքը նոր-նոր է ծագւալում...

Ես չիշում եմ մի այդպիսի հանդիպում հին Անկարայի տալ-
բական դպրոցներից մեկում, որք գտնվում էր միանգամայն ժա-
մանակակից շէնքում՝ ետեախորշերի շրջանում: Ինձ այնտեղ
տարավ այդ հանդիպման կազմակերպիչը՝ շատ կուլտուրական և
կրթված մի տղիին: Իր դաստիարակութիւն մեջ ես շատ մասունքի
ձևով բացատրում եմ, թէ ինչ նշանակութիւն ունի ծնունդների
սահմանափակումը իրենց՝ կանանց համար, և երանց ընտանիք-
ների բարեկեցութիւնն համար: Ես նայում էի մերթ այդ տիկնայք.
մերթ երան շրջապատած ունկնդիրներին: Նրանցից շատերը
հազնված են այնպէս, ինչպէս հազնվում են անատոլիացի կա-
նայք՝ խայտարակեա շուրջարներ, գուրդգուլն կոֆտա և գլխա-
շոր. երանցից մի քանիսի գրկին կային երեխաներ: Նայելով
երանց, ես չէի կարողանում կտրվել այն մտքից, որ իմ առջև ես

տեսնում եմ երկու տարրեր աշխարհների ներկայացուցիչներին, որոնք ապրում են կողք կողքի, ինչպես կողք կողքի ապրում են Հին և նոր Անկարան... Միտթյան այդ գործիչները աշխատում են մեծ հոսանքով և շտեղծել իննալույս։ Մի անգամ Հիշելու արկիկեր, Անկարայի մոտ մի փոքրիկ քաղաքում լամաշեյ և բարձրանալով մզկիթի մինարեի վրա, այն միկրոֆոնով, որով մուսուլմաններին ազդեցիկ են հավաքում, դիմեց տեղացի կանանց, հրավիրելով մայրության մասին գտնախոսություն լսելու...

Նույնպիսի նվիրվածությամբ ու հոսանքով էլ աշխատում են քուժաշխատողները։ Գպրոցում կայացած այն հանդիպման մասնակցի, որի մասին ես խոսեցի, գինեկուղի բժիշկը կարողացավ շատ մասշտիբ ձևով բացատրել նախազգուշական միջոցների նշանակությունն ու զրանց կիրառման կառնակները։ Կանայք հետաքրքրությամբ լսում էին նրա պատմածն այն մասին, թե հաշարակի Հզիթյանը ինչպես է ազգում կեռչ առողջության վրա, և այն մասին, որ առանց բժշկական օգնության մեղաբերություններին ամեն տարի մահանում է 10 հազար կին... Բժշկին մեծ ուշադրությամբ լսում էր նաև պատմված գեմբով Հզի մի կին և մի երիտասարդ կին՝ փոքրիկ երեխան ձեռքին, որ իբրև բնակ էր իբրև աստվածացած յա, արգեն նշանված աղջկան... Ովքեր զբոլ գիտեին, զրեցին անվճար կանաչապաշտի հասցեն, որ շուտով բացվելու էր Հին Անկարայում։

Ես քոլորովին շեմ կասկածում, որ նման կանաչապաշտան այցելուների պակաս էրբեք չի ունենա։

Ո՞՞Ր ԿԳՆԱ ԹՈՒՐԿԻԱ

Պետության նկարչույթ մայիսն ոչ միայն կառավարության փոխում էր։ Այն կառեց զայսրյուն տեղյակ կարգ և շյուզներ բացեց աստիկալով ու կեղծփոխություններ ետ ելու հասնելներ համար։

(Նիու-Յարկ Նեալո Տիբրյուն, 1961 թվականի դեկտեմբերի 25)

1960 թվականի մայիսի 27-ի պետական հեղաշրջումը, որի կազմակերպիչները արեով այն անվանում են հեղափոխություն, իհարկե, ոչ մի հեղափոխություն էլ չի եղել։ Այդ հեղաշրջումը կատարողների մեծ մասը կամքին հակառակ կանաչ փողոց բացեց Քուրդիստանի հասարակական և քաղաքական կյանքի էական փոփոխությունների համար։ Այն հետաքրքրություններ բա-

ցնց էրկրի հասարակական նոր պրոպեանների համար, նոր ուժերի և, առաջին հերթին, թուրքական բանվոր դասակարգի և համարի գինվորական համազգեստով հանգեա եկող և արժատակահարեւն տրամադրված մասվորականութան ուժերի բյուրեղացման համար:

Ճիշտ է, առաջավոր ու ատարազինական շարունակների մեծագույն մասը, հանուսն որոնց կատարվեց այդ հեղաշրջումը, մնաց թզթե վրա, բայց երբեմն թուզթե էլ ճշանակություն ունի, հասկացելու, եթե այդ թուզթե սահմանադրությունն էլ Մայիսի 27-ից հետո ընդունված սահմանադրությունը զարմազ ատարազինական պրոպեանների արհեսական հեմքը:

Որո՞նք են այդ նոր սահմանադրության քննարկ գծերը: Մենք՝ է այն ատարքերվում նախորդից, որն աշխարհն անխնա կերպով ստեղծահարում էր Մենդելեևի սեմինը: Ամենից առաջ նրանով, որ իբրև նրա հիմք հույսված է հասարակական արդարության, քաղաքացիական իրավունքներն ու ազատությունները հարգելու սկզբունքը, նոր սահմանադրությունը, և զա պետք է ընդգծել, պետությունը իր վրա պարտավորություն է վերցնում իթանել պշանային տեսեսական զարգացումը՝ հանուն հասարակական բարեկեցության: Այդ բանը կենսագործելու համար սահմանադրությունը ենթացրում է սակզծել պետական պշանային կազմակերպություն: Հենց սկզբում հատկապես ընդգծվում է քաղաքացիների հիմնական իրավունքների ու պարտականությունների անձեռնմխելիությունը: Եթուրքական հանրապետությունը, — ազված է 2-րդ հարվածում, — ժողովրդական, գեմեկրատական, աշխարհիկ ու սոցիալական պետություն է, որը կատարվում է մարդու իրավունքների հիման վրա: Սահմանադրությունը արգարտացատության, հասարակական ազմինխատացիայի և համաշխարհների անկասությունը պաշտպանելու նպատակով ենթացրում է նաև սակզծել սահմանադրական դատարան: Սահմանադրության հատուկ բանում իրավում է մամուլի անկասության մասին, որը քանիցս խախտվել է նախորդ տարիներին: Նոր սահմանադրությունը պաշտանեսական քննարկություններում նախկին մեծամասնության սխանի վախարեն համամասնական ներկայացուցչության սխանի կիրառումը կրաշխիք էր որևէ կուսակցություն կողմից ընշում գործադրելու գեմ: Սահմանադրությունը կրաշխարտում է նաև, որ իշխանությունները չմիշտմանն արձմիությունները՝ արձմու

նեուսթյանը, և ստաշին Շեյֆին բանվորական արճմիությունների գործունեությունը, Հանաչում է գործադուլի և կոչվեցիով պայքար-նազարի կերպիս իրազույց բանվորների Համար:

1961 թվականի սահմանագրությունը հզոր զինք զարմազ այն մարդկանց ձեռքին, որոնք պայքարում են նրա անարդարացիության հիմունքների կենսագործման Համար: Այդ օրինական հիմքի վրա սկսեցին վերածնվել Մենցերեսի ժամանակ արգելված արճմիությունները, որոնց անսակարար կշիռը աճում էր բանվոր զստակարգի թվաքանակի ավելացման Շեա զուգընթաց, Եթե 1937 թվականին զբաղված բանվորների թիվը հավասար էր մոտավորապես 180 հազար մարդու, ապա 1962 թվականին՝ 860 հազարի, որոնցից ավելի քան 200 հազարը միավորված էին միությունների մեջ:

Քուրքական արճմիությունների մեծ մասը մտնում է «Քյուրք-Իշո Ֆեդերացիայի մեջ, որը մի սեփորմիտական կազմակերպություն է, նախկին ամերիկյան «AFL—GLO»՝ արճմիությունների Շեա, որոնցից նա ստանում է զբամական բազմական մեծ զստացրաներ: Քուրքական արճմիութենական գործիչները հաճախ կատարելագործվելու համար մեկնում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, իսկ Քուրքիս են հրավիրվում ամերիկյան խորհրդականներ, որոնք հաճախ գործուսթյունների ավելի մեծ ազատություն են վայելում, քան «Քյուրք-Իշո» զեկավար ապարար: Այսպես, 1962 թվականին տեղի ունեցավ մի պարզաբային դեպք: Ազատ արճմիությունների միջազգային կան-Ֆեդերացիայի պաշտոնական խորհրդական, ամերիկացի Քեյմա-յիքը վարավեց Քուրքիայից որպես ուղերսոնս նոն գրատառ այն բանի համար, որ հանդես էր եկել ամերիկյան «Մորրիսոն-Նադրոն» ֆիրմայի կողմից Քուրք բանվորների շահագործման դեմ: Նա ավելի ձախ դուրս եկավ, քան «Քյուրք-Իշո» զեկավար-ները, որոնք չէին համարձակվում նման պահանջներ անարդար-շել:

Սակայն՝ կապիտալիստական կամ կառավարական շրջանների Շեա ունեցած այս կամ այն կապերից անկախ շատ զեկար-բում հենց «Քյուրք-Իշո» է հանդիսանում բանվորների պահանջ-ների արտահայտիչը: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Չէ որ մինչև

* Այնուամենայնիվ ամերիկյան Ֆեդերացիա— Արտագրական արճմիություն-ների կենտրոն:

վերջերս եւ Քուրբիայում միակ արճմիութենական ֆեդերացիան էր: Մինչև 1967 թվականին մի խումբ գործիչներ Քուրբիայի բանվորական կուսակցության հովանու ներքո սանզմեյրին ձախ արճմիութենական ԴԹԿ կազմակերպութունը, որի մեջ մասն մի քանի մանր արճմիութուններ:

ՌՔուրբ-Իշխս նշանակալի զեր կատարից սրպես պատշա- մենարի վրա ննչում գործադրելու գործիք, արզկեզի ստիպի նրան սահմանադրության հուզմաներին համապատասխան օրենք ըն- ղունել գործադրուների և կուլեկաիվ պայմանագրերի մասին, քա- նի որ նոր սահմանադրութունը ավտոմատ կերպով չէր վերաց- նում զեռ պատերազմից առաջ քնդունված հակաբանվորական օրենսդրութունը, որով խիստ պատճվում էր մասնակցութունը գործադրուներին:

Սակայն նոր սահմանադրութունը եւ չկարողացավ կանգ- նեցնել պասակարգային պաշտօրի աիքը 1960 թվականի մա- յիսի 27-ից հետո: Քուրբիայի պատմության մեջ առաջին անգամ տարրեր քաղաքներից եկած 150 հազար բանվորներ 1961 թվա- կանն զեկտեմբերի 31-ին ցույցի դուրս եկան Ստամբուլում, պահանջելով իրենց առլ օրինական իրավունքներ: Եւտով մա- սայական ցույցերի ասպարեկ գարձով Անկարան: Մի քանի հազար շինարար բանվորներ կուլի բանվեցին ստիկանության և մանզարմերիայի հեռ Աթաթուրքի հուշարձանի մաս, հենց աչ- տեկ, որանկ երկու տարի առաջ մենզերեասականները դաժան հաշվեհարզար տեսան ազատութուն պահանջողների հետ: Չնա- յած ստիկանական մահակներին, ցուցարարները հասան մինչև մեյլիս և բանակցութուններ օկանցին զկալուստանների հետ: Նույն թվականին գործադուլ արեցին էրեզլիի մետազագործնե- րը, հանզես պալով ամերիկյան ՌՄորրիսոնս ընկերության շա- բաշահումների զեմ, որն իր նեպում էր պահում մետալուրգիա- կան այց գործարանի բաժնեթղթերի վերահեկիշ ծրարը: Արժա- նի կայունութուն և տեկունութուն ցուցարարեցին ամերիկա- թուրքական կապիտալի սեփականութուն հանգիսացող Ստամ- բուլի սԿարել Գարուս Գարրիկայի բանվորները:

Այց ելույթների անշման տակ, վախենալով բանվորների մարտական արամագրության հետագա աճից, մեյլիսը 1963 թվականի ապրիլին ընդունեց օրենք կուլեկաիվ պայմանագրերի, գործադուլների և լեկաստանների մասին, որը, լնայած բուզմաթիվ վերապահումներին, որոշ զիշում էր բանվորների պահանջնե-

քին: միշտ է, մեշյիսը շփրացրեց արբիտրամային հանձնաժողովների սխտանք, որոնք պարտաժոր են քննութայն անել քանվորների պահանջները, որոգեսցի որոշեն, թե կարող է արդյոք գործազույր արինական համարվել: Հակառակ դեպքում, այսպես կաշված, անօրինական գործազույր կազմակերպիչներին սպառնում է երկարամյա բանտարկութուն: Օրինակ, Անկարայի ֆոզոցները մարտոկների գործազույր 1967 թվականի գարնանը օրինական շնտաշվեց այն հիման վրա, որ նրանք համարվում են քաղաքային վարչութայն ծառայողներ, ոչ ոչ թե բանվորներ: Սակայն բնգունված օրենքը խթան հանդիսացավ հետագա գործազույրային պայքարի զարգացման համար: Բնդակները չեն կասեցնի պատմական զարթոնքը,— գրված էր այն արանուպարաններից մեկի վրա, որ կրում էին ցուցարարները: Անկարայում՝ գործազույրյալների հետ համերաշխութայն ցույցի մամահակ:

Սվ իրոք, հետագա իրազարձութունները ցույց տվեցին, որ ոչինչ չի կարող կասեցնել Քուրբայի քանվոր գասակարգի զարթոնքը, մի երկրի, որը եվրոպական բուրք երկրներից ամենացածր եկամուտն ունի բնակչութայն մեկ շնչի հաշվով:

Բանվորների պայքարի զարգացման հետ միաժամանակ աճում են առաջադիմական տրամազրութունները մայիսյան հեղաշրջման պիտալոր շարժիչ ուժի՝ մտազորականութայն շրջանում: Սպանների՝ «համազգեստ հազած մտազորականներին» շարժման մասին մենք արգեն խոսեցինք: Քանիցս ուսանող երիտասարգութայն հետ միասին նրանք զույրս էին եկել ֆոզոց՝ պաշտպանելու այն լուսունները, որոնցով կատարվեց հեղաշրջումը:

Մտազորականութայն առաջադիմական շարժման մեկ կան բազմաթիվ հոսանքներ: Այդպիսի հոսանքներից մեկի օրգանը դարձավ «ժոնա ժուանալը», որի առաջին համարը լույս տեսավ 1961 թվականի դեկտեմբերին: Այնտեղ հրատարակվել էր «150-ի պլատֆորմը», որ ստորագրել էին Քուրք հայտնի առաջադիմական գործիչները. շուտով զազափմրախոսական այդ պլատֆորմին միացան ևս 250 մարդ, որոնցից շատերը ժողովրդահանրայնական կուսակցութայն անդամներ են: Գեկլարացիան հույսկում է պլանային էկոնոմիկայի և ենք էտատիզմի անհրաժեշտութայնը և պնդում է, որ սֆուրքական նացիոնալիզմի լավագույն ձևը սոցիալիզմն է: Այդ խմբի գեկլարացիան Քուրք-

քիայի Համար և որ կոնցնացքիաների որոնումներն մի բնորոշ օրինակ է, կոնցնացքիաներ, որոնք գեղես կայունացած շնն և Համարն էլ գիճնէի են:

Մտաւորապէս նույն այդ ժամանակ էլ Ստամբուլում կազմակերպուից սոցիալիստական կուլտուրայի ընկերությունը, և շուտով բնու ժուռնալը դարձավ նրա օրգանը: Ընկերությունը իր բաժանմունքները բացեց երկրի շատ քաղաքներում և անմիջապէս աշխիժ գործունէություն ծավալեց. նա սխտեմատիկորեն զատախոսություններ և յայն գիտնականներ էր կազմակերպում սոցիալիզմի հետ կապված թեմաներով... Քննարկում էին անդրազան ֆարիսեականությունը, բարարական սոցիալիզմի պրոբլէմները, ինչպէս նաև/ թուրքական արտաքին քաղաքականություն սուր պրոբլէմները: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ նշել, որ ընկերություն պաշտօնական նպատակն էր սոցիալիզմի գաղափարների տարածումը մի երկրում, որտեղ զեն մինչև վերջերս էլ չէր կարելի բարձրաձայն արտասանել հենց սոցիալիզմը բառը: Սոցիալիզմի գաղափարները պետք է վաղ թե ուշ Հասնեն մինչև մեր երկիրը, — ախտածնորով ասել է իր այդ Հայացքներով Հայտնի թուրք սովազագուշն ժուռնալիստ Յայմանը, — այդ գաղափարները, որոնք վաղուց հեացել են Արևմուտքում, կարող են մեզ կուրացնել հենց այն ժամանակ, երբ մենք այնքան կարիք ունենք զարգացման: Գրանք կրելն մեր մասնավոր նախաձեռնություն սուրի տակի հոգը, իսկ ժողովրդին կրթնաւազութեն դասակարգային շերտավորման թուշնով:

Բնական է, որ շատ շուտով սոցիալիզմը բնորոշական դարձավ թուրքիայում, հատկապէս մտաւորականությունից շրջանում: Երկրում հանկարծ սկսեցին Հայտնագործել եմբողայում վաղուց Հայտնի գիտական և ուսուցիական սոցիալիզմի կլասիկներն երկիրը: Գրանք սկսեցին շատազ կարգով թարգմանել թուրքերեն ու հրատարակել, շնայած Հայաժանքներին: Զէ որ մինչև հիմա էլ թուրքական քրեական օրենսգրքում գործում են 141-րդ և 142-րդ պարագրաֆները, որոնք գեղես ֆաշիզմի ժամանակ ընդունված իտալական քրեական օրենսգրքի 270-րդ և 272-րդ պարագրաֆների հիշա պատճեններն են: 141-րդ պարագրաֆը, որն արգելում է ստեղծել կամ փորձել ստեղծել այնպիսի միություններ, որոնք նպատակ ունեն ստատուսակ մեկ զատակարգի իշխանությունը մեկ ուրիշի նկատմամբ, ինչպէս նաև փոխել երեքի Հասարակական-տնտեսական կուլուրգովածքը:

Եախատեսում է պատիժ հինգ տարի բանտարկությունից մինչև մահապատժի: Իսկ 142-րդ պարագրաֆը եախատեսում է մինչև տասը տարի բանտարկություն այն սպրտազագանդաչի համար, որը կռչ է անում փոխել հասարակական մի գասակարգի իշխանությունը մյուսի նկատմամբ: Ընդհանուր է, թե մեկ, և թե մյուս պարագրաֆը հակասում են սահմանազրկությանը, հատկապես երա 40-րդ և 41-րդ հոդվածներին, որոնք երաշխավորում են մամուլի պատասխանները, բայց այն ուժեղը, որոնք շահագրգռված են այդ տխրահուշակ պարագրաֆները պահպանելու մեջ, առայժմ թույլ չեն տալիս գրանք փոխել եուլինիսկ սահմանազրկական գատարանի միջոցով: Թուրքիայի բանտարկան կուսակցության զեպուսասան կազմից համապատասխան հարցապնդում մացվել էր պառլամենտ, և սահմանազրկական գատարանը մերժեց այն: Այդ պարագրաֆները մեռած են որպես արգելանավան գործիք ազատ մտքի բերանը փակելու համար:

Ահա մի քանի օգտեցուցիչ օրինակներ 50-ական թվականներին գատարան պրակտիկայից, երբ կիրառվում էին այդ պարագրաֆները: Ինձ թվում է, մի յուրատեսակ սկզբնական սահմանեց Բարեֆի գրքից մի համալուծ ապագրամ թերթի թարգմանչի ու հրատարակչի գատավարությունը: Գատը կայացավ 1965 թվականի վերջին և թերթի տնօրենին սկսումներտասական պրոպագանդայի համար գատապարտեց լոթ և կես տարվա բանտարկության, բայց քանի որ գործը յայնորեն հաշտեի էր գարծել (և ոչ միայն Թուրքիայում), գիտազույն գատարանը հաշտու պարվա եուլեմբերին շեղյալ հաշտարարեց այդ գատավճիռը:

1965 թվականին գատի էին արվել Անթաշ Ժուրեուլի պատասխանատու խմբագրեր և Ստամբուլի համալսարանի զսցենա Բենդը: Առաջինը մեղադրվում էր ֆրանսիական փոխմիտաս Գանտան Պիկոնի սժամանակակից գազափարների համայնապատկեր: Հոդվածից հատվածներ հրապարակելու, իսկ երկրորդը՝ թարգմանելու մեջ: այդ հոդվածում մեղքերումներ էին արված այնպիսի գրողներից, ինչպես Անդրե Ժիլը, Մալրան, Սենտ էկզյուպերին, ինչպես նաև բերված էր Լուկաշի հոդվածը մարքսիզմի և էկզիստենցիալիզմի մասին: Գրական այդ բուր մեղքերումները մանալմեցին որպես թուրքական պետության հիմքերը խարխուղելու միջոց: Բայց այս գործը ևս լայն արձագանք գտավ, և մեղադրյալները արգարաջվեցին:

Բայց գրան հակառակ բանտարկություն դատապարտվեց Ստամբուլի քաղաքային վարչության մի հին ծառայող, ոմն Ալքըլըլը, որը լավագույն մշումներով պատասխանել էր «Լիբերալիզմ և սոցիալիզմ» թեմայով «Ջումհուրիյեթ» թերթի առաջարկած հարցաթերթին. Գա 1965 թվականին էր նրան պատիվ արեցին. նրա պատասխանը գտան ուշադրության արժանի և հրապարակեցին թերթում: Ալքըլըլը դատապարտում էր այն սեփմը, որը օճնչում է մարդկանց, ծագում է նրանց արեւմտյանն ու ազատությունը, և պնդում էր, որ «սրանելի երկիրը, որը մի գրախոս էր, դարձել է դժոխք», որ երկիրը բառապարտ է այնպիսի դժբախտություններից, որոնք կոչվում են հասարակական անարդարություն, գործազրկություն, սով և աղիտություն: Վերջում Ալքըլըլը գրել է, որ «այդ բոլոր դժբախտություններից ազաւմելու միակ միջոցը կարող է լինել սոցիալիզմը»: Նման խոստովանությունը նրան շատ թանկ ետեց. նրան դատապարտեցին վեց տարվա բանտարկություն: Բայց զատական բարձրագույն առյաննեւոր ավյալ դեպքում ևս ջույց տվեցին, որ իրենց խորթ չէ արդարության զգացումը և 1967 թվականի մայիսին շեղյալ հայտարարեցին դատավերուք այն հիման վրա, որ հրապարակված պատասխանն ձեռ չի կարելի գտնել հանցակազմ:

Ահա մի դեպք ևս, որ անդի է ունեցել Տրուպիզոնում: Այնտեղ գատի էր տրվել մի ոմն Ջիհան այն բանի համար, որ հրապարակել էր մի գրքույկ «Սոցիալիստական Քուրքիա» վերնագրով: Նրան դատապարտեցին յոթ և կես տարի բանտարկության: Ինչպես պնդում էր հայտնի իրավագետ պրոֆեսոր Քուրան Գյունելը, նրան բանտ նեւեցին օմիայն այն բանի համար, որ նա իր գրքույկում մնչքերուճներ էր արել Մարքսից... որի երկերը ազատ վաճառվում են... Այն, ինչ կարելի է մատչելի ձևով գրել կրթված մարդկանց համար, հանցազորություն է գտնում, ևթն այդ կարգում են հասարակ մարդիկ: Ճիշտ է, Ջիհանը բանտում նստեց միայն երկու տարի...

Բայց, թերևս, ամենածիծաղելի գործը 1966 թվականի առաջին կեսին Անկարայի դպրոցներից մեկի տասնհինգամյա աշակերտ Միմշեկի մեղադրումն էր:

Ո՞րն է եղել նրա մեղքը: Իր դպրոցական շարադրության մեջ Միմշեկը պետք է Աթաթուրքին համեմատեր ստարերկրյա որևէ պետական գործչի հետ: Աշակերտը, որին իր հասակակիցներին

ձեռն մասի նման, մինչ այդ սպորտից բացի ոչ մի բան չէր հետաքրքրում, օրիցնալուսթյան համար փութերի հոբոս համեմատել էր նենինի հետ, ըստ որում գրել էր, որ Աթաթյուրքը մեռած է բուլտից բարձր։ Միմշեկին համարեցին շվանդազոր կամուրջատա և բանտ նեանցին։ Մամուլում եղած խոստ էլուլթներից հետո նրան ազատեցին, բայց իր դպրոցը վերագանալ նա այնու շնորհագրա՞՞մ նրան ավել էին անբարեհուսության ասմա։

Այս ամենը վիպար՞ում է արդյոք, որ Քուրթիայում խոսքի ազատության նկատմամբ ոչինչ չի փոխվել մայիսյան հեղաշրջումից հետո։ Ամենինն ոչ նվ գրա լավագույն ապացույցը ապագիբ խոսքն է։ Հրատարակչությունները գրքի շուկա են հանում ինչպես հայրենական, այնպես էլ թարգմանական ավելի ու ավելի շատ առաջադիմական, սոցիալիստական գրականություն։ Առաջավոր անդեղեղներ է հանգես բերում նաև թուրքական մամուլը։ Մի շարք բովանդակայից, աշխույժ ու խելացի գրված հոդվածներում ձախ ժուռնալիստները վերլուծում են կրկրում և արտասահմանում տեղի ունեցող պրոցեսները, բացահայտում են կուլակների կամայականությունները գուլգում, գիմակազերծում օտարերկրյա կապիտալի բանությունը թուրքական էկոնոմիկայում, ավելի ու ավելի բարձրաձայն ու համառորեն են պահանջում վարել անկախ արտաքին քաղաքականություն։ Այդ մասին հանախ էին գրում «Յոնա ժուռնալը (1961-ից մինչև 1967 թվականները այն լույս էր տեսնում մի քանի հազար օրինակ ապաքանակով), «Անեսա շարաթաթերթը (սկսել է լույս տեսնել 1966 թվականի վերջին և կարճ ժամանակում նվաճել ժողովրդականություն, նրա ապաքանակն է ժող ըստ հազար օրինակ. կապված է Քուրթիայի բանվորական կուսակցության հետ)։ Հայանի թուրք ժուռնալիստների հոդվածները լույս էին տեսնում «Աքրամ» (առաջադրում է ժողովրդահանրապետական կուսակցության քաղաքականությունը)։ «Միլլիյնթ», «Չումհուրիյնթ» թերթերի էջերում։ Մամուլը Քուրթիայում քնդհանրապես հարգանք է վայելում, այն բարձրացնում է հարցերի մեծ շրջան և ունի համեմատաբար բարձր օպորտունակ։ Էժանդյին սենսացիոնների և կրասամերիկ կանանց նկարների հաշվին գոյություն ունեցող թերթիկներին, աչ կամ կրտսեական ուզությունների ժուռնալների կողքին կան նաև հասարակության առաջավոր խավերի համար հատկացված թերթեր ու ժուռնալներ։

Քոյոր թերթերի տպագրանակը Քուրքիայում 1967 թվականին հասնում էր գրեթե երկու միլիոն օրինակի, եւ ցանկանում եմ այդ բանի վրա հատուկ ուշադրութեան դարձնել այն պատճառով, որ 1919—1920 թվականների ազատագրական պատերազմի ժամանակ ամենաբարձր տպագրանակը Քուրքիայում հաճախ էր 25—30 հազարի: Ճիշտ է, այն ժամանակ երկրի բնակչութունը կազմում էր երկկայսիս բնակչութեան հազիվ մեկ երրորդը, իսկ դրանցից գրագետ էր միայն 14 տոկոսը: Բայց հիմա էլ Քուրքիայում բնակչութեան կեսից ավելին անգրագետ է, անգրագետներն առանձնապէս բարձր տոկոս են կազմում գյուղում: Ի դեպ, դուք շեք կարող անցնել որեւէ գյուղով, ուր մեզ շշրջապատեն երեխաները եւ թերթ չխնայրեն մեզանից, ամեն մի գյուղ էլ ունի մի գրագետ մարդ, որը կկարողանա այն կարգաւ, իսկ եթէ ոչ կարգաւ, ապա նայել ծաղրանկարները...

Թեակցիան հասկանում է, թէ Քուրքիայում ինչ դեր է կատարում տպագիր խոսքը, և բոլոր միջոցներով աշխատում է ազդել մամուլի վրա՝ կաշառքով, անկախ ժուռնալիստներին հաշտելով, սեկյուլաների բաժինները զեկազարելով, որոնք ժուռնալների ֆինանսավորման հիմքն են, իսկ երբեմն նաև ամբողջ տպագրանակները զեկելով: Հաճախ էր պատահում, որ երբեմնի առաջագիմակուն թերթերի վերնագրերը մնում էին, բայց նրանց քաղաքական բովանդակչութունը լրիվ փոխվում էր: Որբեմն էլ նախկինն են մնում և՛ թերթի անունը, և՛ բովանդակչութունը, բայց փոխվում է այն կուսակցութեան անունը, որի հետ նա կապված է: Այդպէս եղավ, օրինակ, Անկարայի ռզաֆերա թերթի հետ. ժամանակին նա զեմսկրատական կուսակցութեան օրգանն էր, ապա ինչ-որ ժամանակ անհասարակ յուշս շէր տեսնում, իսկ հիմա հրատարակվում է որպէս արդարութեան կուսակցութեան օրգան...

Իսկ ահա այն բանի օրինակներ, թէ ինչպէս են հալածանքների ենթարկվում առաջագիմական ժուռնալիստները: Այսպէս, շեռնա ժուռնալի տեօրեն և զլխավոր իմբրպիր Գոզան Ավշիօզլուն փաարվիչ էր Անկարայի սօգիտից, որը եղել է և հիմա էլ գտնվում է սեակցիոն ումերի հարվածների տակ, յշափից գուրս մախ տեղեկեցիների համար: Ամբողջ Քուրքիայում յայն արձագանք գտավ որը ցերեկով զանգստերական հարձակումը առաջգեմ ժուռնալիստ Իչհամի Սոյսայի վրա. մայրաքաղաքի կենտ-

սունւմ նրան խցկեցին ավամօրբիչ մէջ և ասրան քաղաքից գտարս, որտեղ նրան ձեծեցին. մինչև որ նա կորցրեց գիտակցութիւնը: Փա 1966 թվականի Նոյեմբերին էր: Առանձնապէս ուժեղ հարձակումների ենթարկվեց «Արշալույս» թերթից շատ հանրածանաթ մաքր հրատարակարուս Չեթին Ալթանը, որը ժամանակին վտարվել էր «Միլլիէթից»: Երբ 1965 թվականին նա Քուրքիայի բանվորական կուսակցութիւնից բնարվեց գնացատաս, հետագիմական տարրերը հասան այն բանին, որ 1967 թվականի ամռանը մէջիտը ընդունեց որոշում նրան պատգամենասական անձնանմխելիութիւնից զրկելու մասին: Բայց սեակցիայի հաղթանակը երկարասն շեղավ. նույն թվականի աշնանը սահմանագրական դատարանը շեղալ հայտարարեց մէջիտի որոշումը:

Այս փաստը, ինչպես և ուրիշ շատ փաստեր, ցույց տվեց, որ օրինականութիւն պաշտպանների համար Քուրքիայում սահմանագրութիւնը ամուր հենարան է: Այսօրվա Քուրքիայում գոյութիւն ունի այն, ինչի մասին մինչև 1960 թվականը հակացողութիւն անգամ չուեին՝ հասարակական կարծիք: Այդ պատի հետ կառավարող շրջանները, ցանկանում են թե ոչ, պէտք է հաշվի նտան: Հասարակական կարծիքն իրեն ցույց տվեց 1967 թվականի մարտին, երբ քննարկվում էր սահմանական քաղաքացիական իրաւունքների ու պատութիւնների մասին կառավարութիւն տուղ քաշած օրինագիծը: Հասարակական կարծիքն այդ օրինագիծը գտավ էլ ավելի հակադեմոկրատական, քան քրեական օրենսգրքի տիրահոյակ 141-րդ և 142-րդ պարագրաֆները: Ինչպես գրել է «Միլլիէթ» թերթի զխաւոյ խմբագիր Արգի Իփնկէին, իր բնույթով բայց օրինագիծը գերազանցեց Մենգեբեի հրատարակած բոյոր օրենքները: Բարական է ասել, որ այն նախատեսում էր ոչ միայն երկարամյա բանտարկութիւն սամեն մի կարծիքի կամ մտքի համար, որանք կանաւալին իրի կոմունիստական», այն պատիմ բոյոր նրանց համար, ովքեր կքննադատեն դատարանների վճիռները և պաշտպան կկանգնեն մեղադրյալներին: Այս օրինագծի դեմ յուղքներն այնքան շայն բնութ ստացան, որ այն վերջ ի վերջո հանվեց:

Ամերի հարաձուն բնուացման լույսի տակ դժգար է կանխագուշակել, թե ինչ ուղղութիւնը կընթանա Քուրքիան մաս ապագայում: Պարզ է միայն մի բան. այն բոյոր իրադարձութիւններից հետո, որ Քուրքիան ապրեց հեղաշրջման պահից, հեշտ չի լինի պայքարել տուղագիմական ուժերի դեմ, հեշտ չի լինի տե-

որք իրականացնել էրկրում կամ ֆաշիստական օրենսդրութիւն անջնկացնել մեղքիսով:

Բարձրագույն դատարանի նախագահ Իմրան Օրթեմը, աշույնս կոչված, սցոտական ասրիեռ սկսվելու (արձակուրդներէրք Հեռո դատարանի աշխատանքները սկսվելու) կապակցութեամբ 1967 թվականի աշնանը արատասանած իր նստում նախադրուշացնում էր բոլոր նրանց, ովքեր, ինչպես արտահայտվեց նա, սկսորձեն Քուրքիան՝ քաշել զեպի ետ, զեպի անցյալը, զեպի իսպարածութեանը... Այլ մեկին չի հաջողվի ոչ փոխել այն ուղղութիւնը, որով կընթանա երկիրը, ոչ էլ դանդաղեցնել ջազարակրթութեան քարավանի քայլերը: 11

Նրա այդ գնահատականի յուրատեսակ հաստատումը հանդիսացան 1969 թվականի մայիսին Օրթեմի թաղման հետ կապված իրազարմութիւնները: Կոստական մտնանդներին բազմութիւնը փակեց թաղման թափորի նսնապարհը մայրաքաղաքի աննարագմամարդ տեղում (Քեմալը, շնայած մտցրել էր աշխարհիկ օրենսդրութիւն, բայց չէր վերացրել երկրի հանդեպ ծառայութեանը ունեցող մարդկանց, այդ թվում և ոչ Քուրքերի համար մզկիթներում ազոթելու սովորութիւնը): Բարձրագույն ըզափելով սՂՀամարմակվէ՞ր ազոթել տնհաճաթի համարս, — մտնանդները փորձեցին անգամ հարմակվել դառամայլ Ինեկուրի զրա... Անմիջապէս գտնվեց մի ինչ-որ զններալ, որը զնեքը ձեռքին կարողացավ պաշտպանել Ինեկուրին: Ի պատասխան այդ պրոփոկացիայի, Քուրքական գատաճորները երկու օր Հեռո Աթաթիւրքի հուշարմանի մտտ ցույց կազմակերպեցին առաջադիմութեան գազափարներին հաճաատարմութեան յուսնեզներով: Քեմալականութեան կոզմակերպները ցուցարարներին ողջունեցին՝ սՂազին մեզ հետ էս բացականութիւններով և ծագիկներ նեանեցին գատաճորներին: Դա ուժերի ետ մի փորձ էր նրանց համար, ովքեր կցանկանալին փակել ջազարակրթութեան քարավանիս նսնապարհը երկրում: 12

¹ Վերջին ասրիներին ունեցեալի ստեղծակցութեանը, մաստայական ձերբակոտութեանները, երկարամյա քանտարիութեանները և քաղաքական քանտարիայները նկատմամբ կիրառվող տանջալիները վնասում են, որ, զգրախտարար, մամանակաճորտայն ստափելութեան են հասնում այն ուժերը, ովքեր փորձում են փակել ջազարակրթութեան քարավանիս նսնապարհը:

Չի կարելի խոսել ժամանակակից Քուրքիայի մասին, առանց շոշափելու Թուրքական գյուղի պրոբլեմը, քանի որ քաղաքներն այդ երկրում քաղաքակրթության փոքրիկ ցայտուն կզգյալներն են Անատոլիայի նահապետական կյանքում...

Ամբողջ բնակչության 75 տոկոսն ապրում է գյուղերում: Որոշ գյուղեր, իսկ նրանց թիվը Քուրքիայում հասնում է մոտ քառասուն հազարի, ափելի շուտ հիշեցնում են երեք-չորս տասնյակ տներից բազկացած փոքրիկ ափաններ, որոնք կորել են ժայռերի ու խոպանի մեջ: Աշակղոզ հողերի ընդհանուր տարածությունը կազմում է 23 միլիոն հեկտարից մի քիչ ավելի: 1963 թվականի տվյալներով, Հողատարածությունների 70 տոկոսը ենթակա է էտզիայի, և երկրում գրեթե ոչինչ չի արժում այդ տարերային աղեաի դեմ պայքարելու համար: Ճիշտ է, տեղ-տեղ, օրինակ, Անկարայի շրջակայքում, տնկում են անտառներ: Սակայն անտառատնկումները բազմականին թանկ նստող գործ են, որպեսզի գրանք կիրառեն լայն մասշտաբներով: Անտառների մեծ մասը պատկանում է պետությանը, բայց 1976 թվականի մայիսին պառլամենտ մացվեց մի օրինադիմ անտառները նրանց նախկին ակերբին վերագարմանը: Մասին: Օպորգեյիայի դեպուտատները հանդես եկան այդ օրինադիմ դեմ այն հիման վրա, որ գա հակասում է սահմանադրության 131-րդ հոդվածին: Ենթե մենք կանգնենք այդպիսի ուղու վրա, — հայտարարում էին նրանք, — մենք անհասարակ կկորցնենք մեր անտառները և Քուրքիան էտզիայի հետևանքով ընդհանրապես կվերածվի անապատի: Հույի էտզիայի կանխումը շտեպեղած դժգոհին ու թանկ նստող գործ է: Գյուղի գործերի միևնույն Ցուրքոզլուի գնահատմամբ, նման միջոցառման իրականացումը կարժենար գրեթե 100 միլիարդ Թուրքական լիրա՝ գումարած նաև 50 միլիոն լիրա՝ անատոլիական սարահարթը օտոզելու համար:

Քուրքական գյուղը այսօր էլ մնում է այնպես, ինչպես եղել է շատ քարեր առաջ նույն Ցուրքոզլուի խոսքերով, շինյախ հին ժամանակներում, այնպես էլ հիմա Թուրք գյուղացիներն ապրում է կաղաչեն անակում: Մեր գյուղացիները, ըստ էության, ներկայումս էլ ապրում են ինչպես հազար տարի առաջ: Գյուղի գործերի հերթական միևնույն Ավջին 1966 թվականին հայտարարեց, որ 22 միլիոն գյուղացիներից 19 միլիոնը բուրդովին զուրկ

է Հանապարհներէց, 15 միլիոնը՝ խմելու ջրից, իսկ 21,5 միլիոնը՝ էլեկտրականութիւնից, կեանքի միլիոն գյուղացիներ միայն գիտեն, թէ ինչ է էլեկտրական լույսը:

Որպէսզի Համազգեանք, թէ ինչպիսի անելանելի շքազօր գոյութիւն է քարշ ապիս այդ հիանալի երկրի բնակչութեան հետոյ մեծամասնութիւնը, Հարկ չկա Հասկապետ ու խոր ուսումնասիրել ժամանակակից Քուրքիայի պարբերները: Գրա Համար Հարկազօր է պարզապէս նստել ավտոմեքենա և շրջել Անատոլիայի ընդարձակ տարածութիւնները: Ամենօրեք դուր կտեսնենք իրար գլխի կիտմած կազմաշէն խճիթներ, թղթով փակված փոքրիկ լուսամուտներով, պրանցում միասին պատասպարժում են մարդիկ և տեսաունները: Լուսամուտների տակ շորացնում են գոմաղբը, որով այստեղ ոչ այնքան պարտաացնում են գաշաերը, որքան վառում վառարանները... Դուր կտեսնենք, թէ ինչպէս թուրք գյուղացին աշտօր էլ վար է անում փայտե արտով: «Միլիոնիք» թերթի տեղեկութիւններով, արտների թիվը գյուղատնտեսութեան մէջ ոչ միայն չի պակասում, այլ, ընդհակառակն, անում է, եթէ 1960 թվականին կար 1 999 259 արտ, ապա 1962 թվականին դրանց թիվը Հասաւ 2 087 725-ի: Կարելի է արդարս դրանից հետո զարմանալ, որ մեկ Հեկտարի միջին բերքատուութիւնը Քուրքիայում ավելի ցածր է, քան բերքատուութիւնը հզրոպական ամեն մի այլ երկրում, որ երկրագործութիւնը չի բաւարարում Քուրքիայի պահանջմունքները Հացահատիկի նկատմամբ և նա ստիպված է ամեն տարի ներմուծել մտ երեք Հարյուր Հազար տոննա ցորեն:

Բոլորովին այլ տեսք ունեն գյուղերը ծովափին, որտեղ հողը բերրի է և շուրջ շատ: Բայց այստեղ էլ գյուղացին չի վայելում իր աշխատանքի պատուները, թեպէտ այստեղի գյուղացիներն ապրում են ավելի Հարուստ, քան Կենտրոնական Անատոլիայում: Ինչպէս հազարգում է «Ջումհուրիթ» թերթը, Չուքուրովայի անլուսի բերրի շրջանում (Ազանայի վիլայէթ) գյուղատնտեսութիւնից ստացվող տարեկան եկամուտը Հաւասար է 2450 միլիոն թուրքական լիրայի, որից 1200 միլիոնը բաժին է ընկնում 2800 կալվածատիրական բնուանիքների և 1250 միլիոնը՝ 153 200 գյուղացիական բնուանիքների: Այս շրջանի կալվածատիրական լայնածավալ գաշաերում պրագված են բազմաթիւ գյուղատնտեսական քանկորներ, որոնք իրաւազուրկ են: 1966 թվականի աշնանը Արանշայում Հանպետ գալով Հասարակական գիտութիւնների

գերարհիւյձ, սեմինարում, Մերձավորարևելյան տեխնիկական համալսարանի սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր, տիկին Քըրայը Հայտենց, որ 1966 թվականի ամռանը կառավարութունը գյուղատնտեսական բանվորների համար նվազագույն օրավորձ է օգտնանել՝ 9 լիտա, բայց կալվածատերերի միությունը սահմանել է իր օրավորձը՝ 6 լիտա, և երբ վճարում է աշխատանքի համար, ստորագրութուն է պահանջում 9 լիտա ստանալու համար: Եղալվածատերերի կազմակերպված իշխանութունը, — ասում էր տիկին Քըրայը, — նոր գործն է մեր գյուղի շերտավորման մեջ:

Ագրարային ռեֆորմի մասին շատ էր խոսվում դեռ Աթաթյուրքի կենդանության ժամանակ: Սակայն, ըստ նության, ոչ մի ռեֆորմ էլ չի իրականացվել: Ագրարային հարթարութունները հիմա էլ կրում են անախրոնիկ բնույթ. Իսկ այն նախագծերը, որոնք առաջ էին քաշվել 1960—1965 թվականներին, էլ ազելի պակաս առաջադիմական էին, քան 1945 թվականի ագրարային ռեֆորմի առաջին նախագիծը: Այն ժամանակ այդ նախագծի հաստատումը ձախողեցին գյուղական ազանների շահերի պաշտպանները ժողովրդահանրապետական կուսակցութունից, իսկ երբ 1950 թվականին մտցվեց քաղմուկուսակցական սիտեմ, այդ նախագիծը առհասարակ թաղեցին: Անկախ այն բանից, թե որ կուսակցութունն է կանգնած իշխանության գլուխ, գյուղական ազանները ինչպես իշխել են, այդպես էլ շարունակում են իշխել: Ժիշա է, մայիսյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո բեզուսիվել էր, այսպես կոչված, 195-րդ օրենքը, որի համաձայն 50 հազար հարուստ ազաններ թուրքիայի հարավային շրջաններից, որոնք անամոթարար աշխատում և շահագործում էին գյուղացիներին, բանի կերպով արտաքսվել էին: Սակայն երկու տարի էլ շանքազ, երբ նրանք նորից վերագործան իրենց հողերը... Իննչուի կասիցին կառավարության կողմից ընդունված օրենքը ագրարային ռեֆորմի մասին, որը մեծ գծավարությամբ հաստատեց միջխոր (դեպուտատների մեծ մասը ներկայացնում էր արգարության կուսակցությունը), լուկ մի բանավոր գիշում էր գյուղացիներ պահանջներին: Զկային բյուշետային վարկեր, որոնք տահրամեշա են ռեֆորմը կիրառելու համար, և հեղամյա պլանն էլ ոչ մի ֆոնդ չէր նախատեսել այդ նպատակի համար: Այսպիսով, ժողովրդահանրապետական կուսակցութունը մի անգամ ևս հուսախար արեւ գյուղացիներին:

Անգլիացի տնտեսագետ Ջեկորթի տվյալներով, որը Քուր-
ջիայում է եղել 1962 թվականի վերջին, գյուղացիական բնա-
նիքների 72 անկուսն ուներ հազիվ միայն 2,3 հեկտարական հող:
Մեքսիկոյի մասին վերահիշյալ օրինացիծը նախատեսում էր մշակ-
վող հողատարածությունների ավելացում 5 միլիոն գեոնյումով:
Ե հողի բաշխում սակավահող և հողագույրի գյուղացիներին:
Բայց այդ միջոցառումների իրականացումն էլ կախված էր կա-
դատորային ցուցակների կազմումից, որոնք գյուղերում փաս-
տորեն չկան, իսկ դա գործնականում, անկախ մյուս պատճառ-
ներից, ի շք էր դարձնում օրինացիծ իրականացումը: Ջեկորթին
առաջարկել է մի շարք միջոցներ, որոնք, նրա կարծիքով, կարող
էին շակել գրուբյանը գյուղատնտեսության մեջ, բայց դրանք ևս
մնացին թղթի վրա, որովհետև շոշափում էին ազանների շահերը:
Այսպես, նա առաջարկում էր հողի սեփականության նվազագույն
շափ և ավելցուկը օտարել որոշակի վճարով: Չընդունվեց նաև
անգլիացի մեկ ուրիշ էրոպեոսի, պրոֆեսոր Կալգորի առաջար-
կությունը՝ երկրագործության մեջ բարձր եկամուտներից հարկեր
գանձելու մասին:

Ահա ուրիշ տվյալներ. «Մեր Իստամբուլ» թերթը հրապարա-
կել էր մի հարցաթերթիկ, որից երևում էր, որ, այն ժամանակ,
երբ տնտեսական անի պաշտոնական ինդեքսը հաճախ էր հա-
մարյա 7 տոկոսի, անի ինդեքսը գյուղատնտեսության մեջ 1968
թվականի 1,9 տոկոսից 1969 թվականին ընկավ մինչև 0,8 տո-
կոս: Նույն հարցաթերթիկից հաղորդում է, որ կես միլիոն թուրք
գյուղացիներ բուրբոլին հող չունեն, բայց դրա փոխարեն 38
հազար կալվածատերերի ձեռքում է գանձում բուրբ մշակվող
հողերի մեկ քառորդը:

Այսպիսով, ամեն ինչ մնացել է անփոփոխ: Ամերիկացի
պրոֆեսոր Էնսոնի հաշվումներով, 84 հազար թուրք կալվածա-
տերեր ստանում են 10,3 միլիոն ազրատ գյուղացիների ստա-
ցածի մեկ հրորդը: Ազանների ասրեկան միջին եկամուտը բա-
րասունյոթ անգամ ցերացանցում է ազրատ գյուղացու եկամուտը:

«Ազալթրիչ», այսինքն՝ կուլակների ու շեյխերի կրտսերոցա-
յական փրոպագենդայան ու բանության սխտեմը գյուղում,
առանձնապես տարածված է Արևելյան Անատոլիայում: «Այստեղ

Չ յ յ յ յ յ յ յ — տարածության լսմ, որ հաճախ է 0123 լսու-
մեր:

կան կաշվածաթուրեր, որոնց պատկանում է քառասունական գլխուղ,— գրեւէ է Հայտնի Քուրք գրող Ազիզ Նեօֆե, — իսկ կաշվածաստեղների համար աշխատող գլուխացիները չունեն ոչ իրենց գգաւը, ոչ անկազինը...»: Եւեռա ժուռնալը 1967 թվականի մարտ-ապրիլին հրատարակել էր գրող Մահմուդ Մաքալի ցնցող հոգեվածների մի շարք արևելյան շրջաններից՝ Երեւանի ճակատում ունեւ նոր բան չկառ վերնագրով, որոնցում նա նկարագրում է աղքատութեան ու լիակատար ժողովրդի մեջ գոյութունները քարշ ավոզ գլուխացիների կշանքը: Նա պատմում է մի պատմով գեղջիւնու հետ ունեցած իր գրույցի մասին: Քանի որ կինը Քուրքիսն չի խոսում, քանի որ գլուխում ապրում են հիմնականում քրդեր, բացառութիւն համար երանց օգնել է նրա թոռը, որը Քուրքիսն սովորել է գարոցում (Քուրքիսում քրդական գրող-ընկեր չկան): Ամենատարրական հարցերին նրա ավամ պատասխանները կարող են, ինչպէս Մահմուդ Մաքալի է պնդում, մի յուրատեսակ լափանիշ ծառայել ամեն մի Քուրք գեղջիւնու ազգասօջան համար, երկիր, երկիր որ մտաւ էլ որ նա ապրի: Կինը երբեք չի լսել ոչ Թամեթ փառալի, ոչ Գեմիթի մասին (Վերջինս այն ժամանակ պրեմիեր մինիստր էր), նա գաղափար անգամ չունի, թե սվերն են շահները և սաշերը: Այն հարցին, թե ով է կանգնած իշխանութեան գլուխ, կինը պատասխանել է. «Մուլ-թանը, որն ապրում է Մուսթուլում կամ Անկարայում»: Իսկ երբ Մահմուդ Մաքալը հարցրել է նրան, թե նա ում օգտին է բովարդել վերջին ընտրութեաններում, կինը պատասխանել է. «Նա ինչ գիտեմ, ինձ մի թուղթ ավեցին, և ես զցցեցի արկղը»:

Այդ փոքրիկ գլուխում տիրում են նահապետական դաժան սովորութիւնները, և այդ իմաստով այն ունեւ ով չի տարբերում Քուրքական ցանկացած գլուխից: Ամենուրեք ընդունված է, որ երիտասարդ սղամարդը, նույնիսկ եթե ամուսնացած էլ չի, իրաւունք չունի ձայն հանել կամ ծրարատ վանել իրենց մեծերի ներկայութեամբ: Չնայած այն բանին, որ կինը պաշտանապես իրաւունքներով հավասարեցված է սղամարդկանց, անատուլիական գլուխում մինեուն է, նա համարում է ստորին էակ: Եթե նա չի աշխատում գաշտում, երբեք իր զննքը բաց չի տնի, որպէսզի ստաք սղամարդը զննքին չնայի: Կինը պարտավոր է տեղը դիշել ամուսնուն և անառարկելիորեն կատարել նրա ամեն մի հրաման: Ազիզ քուրք օգտք է ենթարկվել իր կրտսեր եղբոր մահահանույթներին: Եթե ամուսինը, ինչպէս Քուրքիսում է շու-

բիաթը, երեք անգամ ասի իր կնոջը, որ այլև չի ուզում, որ նա իր կինը լինի, կինը պետք է հեռանա անից, և բույրը նրանց կհամարիև բաժանված: Ինչպես Հին ժամանակներում, զեզըչու-հին ասյն ժամանակ է միայն իրավունք ունենում տանը, էրք ամուսնացնել է իր սրգիներին և սկսում է աշխատեցնել իր հարսներին... Քայց, աստիճան շանի, որ նա զավանահի ամուս-նուն: Կնոջ ու նրա սիրեկանի ապանությունը համարվում է ամուսնու բարոյական պարտքը, և ոչ մի ուժ, նույնիսկ բանտար-կությունը, չի կարող փոխել այդ սովորույթը: Մարդուն վիրավո-րելը կամ պայանելը, ըստ էության, չի դատապարտում, իսկ նման հանցագործության, ինչպես և բռնության համար բան-տարկությունը քուրբական գյուղում սովորական բան է: Գյու-ղացու բարոյական կոչերը այլ բան է, իսկ պաշտոնական քրեական կոչերը՝ միանգամայն այլ: «Գյուղում օրենքը ուժ չունի», — ասում է ժողովրդական իմաստությունը: Այստեղ գործում է սեփական բարոյական-կենցաղային օրենսգիրքը:

Այսպիսին է թուրքական գյուղը: Գյուղը նահապետական է ու չի փոխվում դարերով: 50-ական թվականներին, ճիշտ է, որոշ փոփոխություններ եկատվեցին: Այդ փոփոխությունները կա-տարվեցին գյուղատնտեսության անկանախ մոդեռնացման ու մի-քենախցման շնորհիվ: Եթե 1947 թվականին 7 հազար հեկտարին հասնում էր մեկ տրակտոր, ապա 1955 թվականին միայն 351 հեկտարին: Գյուղում ազնվորդ դարձած հեկտայական թվով բան-վորական ձեռքեր լցվեցին քաղաք:

1955 թվականից հետո արակատրների թիվը գաշտում չափե-լացավ, տեխնոլոգիան գյուղում չփոխվեց, քայց բնակչության ինտենսիվ աճը հանգեցրեց այն բանին, որը սովոր գյուղը մղեց զենյի քաղաք՝ հացի վաստակի Գյուղի մաստայական արշա-վանքը զենյի քաղաք շարունակվում է և այսօր: Այդ պրոցեսը կրում է սղրերգական բնույթ, քանի որ զարգացած արդյունա-բերության քացակայությունը քաղաքում բանվորական ձեռքերը թողնում է առանց աշխատանքի: Տեղի է ունենում կեղծ ուրբա-նիզացիայի երևույթ... Թուրքական բույր խույր քաղաքներում աճում են օգեչեկոնդուներին ամբողջ թաղեր: «Փենեկոնդուներին բնակչության արագ աճելուցումը գերազանցում է իսկական քա-ղաքային բնակչության թվաքանակը: Պաշտոնական ուժայնեղով, 1967 թվականին գնանախորշերում ապրում էր Անկարայի բնա-կիչներին 59 ասկաք, Մուստրույի բնակիչներին 49 տկոսը և Իզ-

միջին բնակիչների 33 տոկոսը: ԵՊՀ ճեկնեղությունը չուրատեալ
կնիք են թողնում Քուրքահան քաղաքների տեսքի վրա... Իրանց
բնակիչները գյուղացիներից չեն ստորբերվում ոչ իրենց տրտա-
քին աւարով, ոչ էլ ապրելիակիրպով: Երանք իրենց կապերը չեն
խզում գյուղից և ապրում են գյուղական բարոյականության
օրենքներով:

Օսարերկրացիները, որոնք կարեկցությամբ են նայում եզե-
քեկանդուններէ ընդարձակ թաղերին (Քուրքին անհասարակ աշ-
խատում են դրանք թարցնել կողմնակի աշքից), Հոգիվ թե մտա-
ժին, որ կյանքը այդ գետնախորշերում դրանց բնակիչների հա-
մայր այնուամենայնիվ մի առաջընթաց քայլ է գյուղի շարքաշ
կյանքի համեմատությամբ: Մտրտափէի է նայել այդ գետնախոր-
շերին, գա ճիշտ է, քայց այստեղ գոնե կա շուր, իսկ երբմէն նաև
էլեկտրականութիւն, և մարդիկ էլ այդտեղ պատասպարվում են ոչ
թե անասունների հետ, մի խոսքով, դրանցում ապրելը այնուա-
մենայնիվ ավելի հեշտ է, քան գյուղացիան կա՛վաշեն հյուղակ-
ներում: Եվ քացի դրանից, այդ մարդկանց գայր քաղաք երանց
հնարավորութիւն է տալիս առաջ գնալու լեայած գործազրկու-
թյանը, քաղաքում ավելի հեշտ է նարել որեւէ, թեկուզ մամանա-
կա՛վար, աշխատանք, քան գյուղում... Որպէս կանոն, վաղվա
օրվա նկատմամբ անվաստ այդ մարդիկ գյուղում պահպանում
են իրենց հողակատրը՝ որպէս մի չուրատեալ արահանակ արահանակ
աշխատանքը կորցնելու զեպքում: Երբմէն սկզբում քաղաք է
գալիս ընտանիքի մեծը, տեղավորվում է աշխատանքի, իսկ երբ
նա երբից վերադառնում է գյուղ, վաստակի է մեկնում երա-
որդին:

Տեղի է սեննում ոչ այնքան ուրբանիզացիայի պրոցէս. որքան
գյուղական բնակչութիւն ներխուժում քաղաք:

Վերջում որպէս գյուղական օգտանքի ամենապոթութիւն
իյնուարացիա կցանկանայի պատմել մի գնպք, որը աւելի է
ունեցի 1981 թվականին Քուրքիայի հարավ-արեւելքում՝ Քաղցրլի
վայրում (Աղանայի մաս) և լայն արձագանք գտել տմրոջը երկ-
րում:

Ոչո՞ ժամանակ Քաղցրլիում քայմաքամ էր մի ոմն Մեհմեդ
Ջան (ի տեղ, այս պատմութիւնից հետո երա անուր հայանե-
ղարձակ ամբողջ Թւ. բքիտյում): Ես այնքան լուրջ էր վերաբեր-

զում իր պարտականութիւններին, որ մի գեղեցիկ որ տեղական ազաներին արգելից բրինձ ցանել այն հողերում, որոնք կազասարային մասշաններում նշված էին որպէս պետական հողեր (այդ վայրերում բրինձը դրուգատմուսական գլխավոր կուլտուրան է): Ինչպէս հայտնի է, բրնձի գաշտերը պետք է ծածկված լինեն շրտի, Բայց այն տառները, որոնցով շուրջ հասնում է գաշտերը, գտնվում էին ազաների մեջում, և դրուգացիները մեծ փոզեր էին վճարում շրի համար:

Այդ վիճակը պահպանվել էր տասնամյակներով: Եւ մեկի մարտին էլ չէր անցնում զանէ մի անգամ նայել կազասարային մասշանները՝ իմանալու համար, թէ այնուամենայնիվ ում է պատկանում հողը: Իսկ ազաները հողը համարում էին իրենցը... Այդպէս էր սուլթանների ժամանակ, այդպէս էր նաև Հանրապետութեան սրով: Ոչինչ չէր փոխվել նաև 1960 թվականի մայիսի 27-ից հետո: Փոխվում էին կառավարութիւնները Անկարայում, քայց Քաղզրէում, Ինչպէս և հարավարևելյան Անատոլիայի հարչարավոր այլ դուրդերում, ազաները անամաթարար իշխանութեան էին բանեցնում դրուգացիներին գլխին:

Տեղական կուլակ Չոշիուներ՝ քոչոր շուրջակների կուլակըս, որին ամենուրեք անվանում են սքրերի արքա, ապրինի կերպով յուրացրել էր առուն: Նա նույնիսկ հասուկ մարդիկ էր պահում, որոնք հսկում էին նրա գաշտերին: Ինչպէս պատմում են, իր ժամանակ, զեռ Աթաթյուրքի կենդանութեան ժամանակ, զանվեց տեղական ժանգարմերիայի մի համարմակ պէս, որը դրուգացիներին ծաղր ու ծանակի ենթարկելու և կամայականութիւնների համար մի բանի կուլակներին, այդ թվում և Չոշիուներին, արտորեց Դիտրերքերու Ասկաչի արտորք երկար շտանց: Երեսով նրանք բուրն էլ վերադարձան, իսկ Չոշիուներին սկզբում ընտրեցին անգամ մոզոգրգահաներապետական կուսակցութեան տեղական բաժանմունքի ղեկավար, իսկ այնուհետև՝ նաև զեպուտատ: Բացի դրանից, նա գլխավորեց բրնձի ցանքի հանձնաժողովը Քաղզրէում: Իրպէս տղեցիկ մարդ, նա մի անգամ իր մու է կանչում անգական իշխանութեան ներկայացուցիչներին և նրանցից ստանում է հողին տիրելու տարիական իրավունք: Իսկ նրա հարմար տարի եղավ, նա յուրացրեց նաև առուն և ամբարտակ կառուցեց նրա վրա: Դայով Քաղզրէի, Մեհմեդ Քանը Չոշիուներից խելց առուն և շափավոր վճարով վարձով ամեն դրուգացիներին: Ավելին, նա առհասարակ վերացրեց ազաչի մեհաշնորհը շրի նկատ-

Մամբ, անդական վարչութիւն ճշգրիտ երեք ամբարտակ կառուցելով գետակի վրա: Սա է նրա կատարած ամբողջ գործը: Միայն այդ է Մեծմեղ Զանի «Ներդրումներ» գործունէութիւնը, որի համար նրան հետագայում անվանեցին ծայրահեղական: Նա չի կատարել ոչ մի անպիտան բան, որ նախատեսված լինէր թուրքական բուրժուական հանրապետութիւն իրավունքով: Նա նույնիսկ չթույլատրեց գյուղացիներին ձրի օգտվել շրից:

Նոր տանուածքի նկատմամբ ասելով մամբ լեզուիցին հարուստները: Ազգրում նրանք որոշեցին, որ նա, երևի, աշխատում է իրեն թանկ ծախել: Եվ նրանք որոշեցին հաշի շտանն ծախսերը: Նրանց համար դժգոյս չէր այդ բանն անել, քանի որ նրանց յուրացրած հողի յուրացանելու գլխումը նրանց ապիս էր 600-ական թուրքական շիրա մարտի կամուտ, իսկ Չոշկունը, որը յուրացրել էր տասը հազար դրոշմում հող, ընդհանրապես ստանում էր վեց միլիոն շիրա: Նշանակում է, քայմաքամին հարկազօր է գնել, ինչքան էլ դա արժենա: Բայց, ո՞չ հրաշք, Մեծմեղ Զունը անկաշտ գտնվեց: Չոշկունը ո՞չ հրազենները Ազանայի ամենաթանկ գիշերային սեստորանները, ո՞չ սպանայիքները, ո՞չ վարական բողոքները: Մեծմեղ Զանը մտքի լիցացրեց անդական ժանգարակի պիսի, որպէսզի սա պահպանի իր կյանքը՝ որպէս կենտրոնական իշխանութիւն ներկայացուցի:

Չոշկունը և նրա ընկերները վախեցան անմամբ հաշի հարգար տեսնել քայմաքամի հետ: Դրանից բանախ հոտ էր գալիս նրանք գտան ավելի անվտանգ, և զիտավորը՝ ավելի արդյունավետ միջոց: Չոշկունը իզուր չէր, որ ֆինանսավորում էր իր փեսայի՝ տեղական հարուստ Քոփալօզլուի որդու նախնորական կամպանիան: Նրա փեսան նախ դարձավ զնայուստ արգարութիւն կուսակցութեանից, իսկ ասպա նաև մինիստր՝ Ինենլուի կառնիցիոն կառավարութեանում: Աները՝ ժողովրդահանրապետական կուսակցութեան գործիչ, իսկ փեսան՝ զնայուստ արգարութեան կուսակցութեանից: Ինչ կա որ, դա միայն ապացուցում է, որ նախնորներում իսր տարածայնութեաններ շին եղել այդ երկու հակամարտ կուսակցութեաններին ներկայացուցիչներին միջև: Չոշկունի փեսան Քոզլուի կուսակցութեան միակ ներկայացուցիչը չէր մեջլիսում: Ինչպէս գրում էր «Յոնս ժողովար», կուսակցներն այնտեղ ունենին հինգ ներկայացուցիչ: Երեքը ներկայացնում էին ար-

դարձիւն կուսակցութիւնը, իսկ երկուսը՝ ժողովրդահանրապետականը:

Ինչպէս ցույց ափէջ Մեծնոց Զանի գործը, ազաների քաղաքական կապերը հետաուցվեցին հարչութապատիկ: Այդ բանը պարզ դարձաւ, երբ Զոչկունը և Մինիաթ Թոփաչուչուի երէք եզրայրները սկսեցին ստորագրութիւններ հաճաքել խնդրագրի հաճաք. պահանջելով Մեծնոց Զանին հանել այն հիման վրա, որ նա իբր շարաշահել է իր պաշտանեական գիրքը (շապացուցված մեղագրականերից մեկն էլ այն էր, որ Մեծնոց Զանը իբր յուրացրել է 500 յիւր... կոստում կարելու համար): Երբ հաճաքվել էին անհրամձեւ քանակութիւններ ստորագրութիւններ, եւայն Զոչկունի գլխավորած պատգիբրակութիւնը մեկնեց Անկարա: Իսկ մայրաքաղաքում ամեն ինչ ցնթացաւ յուրի նման: Եւստով Քաղցրիկ եկաւ հասուկ հանձնաժողով, որը խոսակցութիւն ունեցաւ ոչ թե ասեւտների, այլ նրա հակաակարգիների հետ: Եվ ի՞նչ որոշեց հանձնաժողովը: Անմիջապէս ետ կանչել Մեծնոց Զանին: Ի դեպ, նա այդ բանի մասին իմացաւ ոչ թե պաշտանական Կանապարհով, այլ կուսակներէր, որոնք Անկարայից վերադառնալուց հետո քարձրածան պարծնեում էին, որ այդ իրենք են հարգագրել նրան հետացնել: Մանի որ ետ մեղքից խել է հողք և ափել ուրիշներին, — ասացին այդ պատգիբրակները «Միլիտիթ» թերթի թշխանին, — նա պետք է հետեւար մեղանից»: Մի անգամ կնակիչներին գոյիս է նոր ցայժարամ և պահանջում, որ Մեծնոց Զանը անմիջապէս հեռանա: Վերջինիս արտամենայելով հարզովում է մի քանի մամ խնդրել հաճաքվելու համար, և նա դուրսը թողնում է առավսայան մամը յոթին՝ Զոչկունի ու նրա ընկերների ծաղրական հայացքների ուղեկցութիւնը:

Արանով կարելի կլինեն վերջակեա գնել, Մեծնոց Զանի պատմութիւնը, ինչպէս ջրի մի կաթիլի մեջ, արասցուում է ազաների իշխանութիւն մեխանիզմը Անատոլիայի հարավում և հարավ-արեւելքում: Մեում է միայն ափնայնեւ, որ նրա հեռանալուց հետո էլ Զոչկունը նորից գլխավորեց բրնէի ցանքի հանձնաժողովը Քաղցրիկում: Եվ ամեն ինչ շարունակվեց տառքաւ նման:

Միայն մի բան էր նորք՝ Մեծնոց Զանի գործը հայտնի դարձաւ ամբողջ Քուրքիային: Մամուլը վրդովված էր: Անվերջ բողոքներ էին ստացվում: Նրա գործը հարցապնդման տարկտ դարձաւ մեղիսում: Այս ամենը անդի ունեցաւ հեղաշրջումից

ընդամենը երկու տարի հետո, և մարդիկ զէս հույս ունենան...
Բայց, ախուամենայնիվ, Մենձեզ Քանը այլևս Քաղցրրի շվերտ-
գարձա՞վ:

Ինչը կարող է ազնիի լավ իշխուսարացիա լինել, քան այս
պատմությունը, հաճանաբար, փոքր-ինչ շափազանցրած, բայց
միանգամայն համոզիչ այն բնորոշման համար, որ ազնի է Քուր-
թական դեմակրատիային ռՍՆշուս ժուռնալը. ռՔուրթական դեմո-
կրատտիան եզրուղական տերմին է, որը նշանակում է ազա-
նեթի իշխանությունս:

ՅԱՀԱՐ ԲԵՄՍԼԸ ԵՎ ՈՐԻՇԵՆԵՐ

Մենձեզ Քանի հետ անդի ունեցած սկանդալից հետո մի
տարի էլ չէր անցել, երբ աշքուզն ընկավ (զերմաներեն Քարգ-
մանությամբ) Քուրթ ամենահայտնի երիտասարդ գրողներից մե-
կի՝ Յաշար Բեմալի ռՔիթեղասուփրս գրքույկը: Ես կարգացի
այդ գրքույկը և ապշեցի: Աշխույժ ու խելացի գրված վիպակը
կարծես նույն քայմաքամի պատմությունն է Քաղցրրիից: Ճիշտ
է, գյուղը Յաշարի մոտ այլ կերպ է կոչվում, բայց նախնական
գտնվում է Ադանայից ոչ հեռու: Ուրիշ անուններ են կրում նաև
վիպակի հերոսները, բայց որքան նման են իրենք՝ զեպերը:
Յաշարի վիպակը մի պատմություն է երիտասարդ քայմաքամի
ճակատագրի մասին, որն արդարության համար պայքարի մեջ
է մտնում գյուղական ազաների դեմ. նա արգելում է երանց
բուրք շուս սուլ Սափրուս գետից՝ իրենց բրնձի դաշտերը բրնձու
համար: Գետն էլ է նույնը... Քայմաքամին կաշանելու տեսա-
րանն էլ... Ինչպես և հյանքում, Յաշարի քայմաքամի պայքարն
էլ ոչ մի արդյունք չափեց. նա տանույ ափեց և ստիպված էր հե-
ռանալ գյուղից: Գյուղից հեռանալիս նա լսում է, թե ինչպես իր
ետեից խլացուցիչ կեղծավ թմրկահաբում են Քիթեղասուփերը:
Գա նշանակում է, որ ազնիի լավ կլինի, որ նա այդ գյուղում
այլևս չերևա...

Երբ ևս կարգացի այդ գիրքը, դարմացա, թե Քուրթ գրակա-
նությունը որքան արագ է արձագանքում այն իրադարձություն-
ներին, որոնք խոռվել են երկրի հասարակական կարծիքը: Չէ ու
զեռ մի տարի էլ չի անցել, և արդեն գրվել է գրքույկ և անգամ
թարգմանվել ուրիշ լեզվով: Ինձ համար դա երկրի հրատապ, կեն-

սական պրոբլեմների արտացոլման օրինակ է գրահանության մեջ.

Իսկ երբ ես ավելի լավ ծանոթացա թուրք գրահանությանը և մի քանի թուրք գրողների հետ, ավելի ես ամբազնագլխեց իմ այդ կարծիքը: Երբ 1965 թվականին Ստամբուլի ավանգարդիստական թատրոններից մեկը բնագրեց «Քիթեղատափ» պիեսը ըստ Յաշար Քեմալի վիպակի, ես էլ ավելի ապշեցուցիչ բաներ իմացա: Մեհմեդ Ջանի պատմությունը տեղի է ունեցել 1962 թվականին, իսկ Յաշար Քեմալը վիպակը գրել է 1954 թվականին: Կա՞ արդյոք մեկ ուրիշ երկիր ես, որտեղ գրահանությունը ոչ միայն արտացոլում է կրահանությունը, այլև կանխագուշակում իրագործությունները:

Իհարկե, Յաշար Քեմալը պայծառառեւ չէր նշված փաստը միայն վիպում է թուրքիայում եման զեպքերի տիպականության մասին: Ինքը՝ գրողը իր պիեսի բնագրության կապակցությամբ «Յուս ժուռնալին» աված հարցազրույցում առել է. «Մինչև իմ գիրքը գրելը, ես անեման շքա տեղամ ականատեւ եմ եղել նման զեպքերի Ազանայի մաս՝ իմ հարազատ վայրերում: Եվ այն բանից հետո, երբ գրությունը արդեն լույս էր տեսել, տեղի տեկեցավ բոլորին հայտնի պատմությունը Մեհմեդ Ջանի հետ»:

Յաշար Քեմալը ծնվել է Ազանայի շրջակայքում 1922 թվականին: Ազգությամբ թուրք է, բայց գրում է միայն թուրքերեն: Ես պարծենում էր ժամանակին թուրքիայի արևելքից զեպի հարավ փոխադրված իր առհմի սազազակային ազանգույթներով: Երա հայրը սպանվել էր գյուղացիական խուճուճումներից մեկի ժամանակ: Երեխա ժամանակ Յաշարը տանը խոսում էր քրդերեն և զարացում միայն սովորեց թուրքերեն և հիմա ես բառիս բուն իմաստով թուրք գրող է: Յաշար Քեմալի կյանքի ուղին տիպական է ժողովրդի ժողից ելած գրողների համար: Օրվա հացի համար ես պատահած ամեն տեսակ գործ էլ արել է: Եղել է գյուղատնտեսական բանվոր, բրենի գաշտերում ջրի բաշխման գործակալ: Եղել է հասարակական գրագիր և որոշ վճարով գրամեքենայով բողոքներ, դիմումներ ու խնդրանքներ էր մեքենայում: Վերջապես, 1951 թվականին ես «Ջումհուրիյեթ» թերթում հրատարակեց օկուպրամեների մի շարք, որի համար ստացավ անաջին մրցանակ: Դա գրողի երա կենսագրության սկիզբն էր: Երա վաղ շրջանի վճար խոսվարար ու լեռների ավազակ գյուղացիական աչա Մեմեդի մասին ասարածվեց 49

Հազար օրինակ տպագրանակով, իսկ 1956 թվականին ՏՌՄԵՍՍԿՕ-Ն աշխատանքից տարվա լավագույն վեպը, որն անմիջապես Քարգամանվեց բազմաթիվ լեզուներով¹։

Ավելի ուշ իր այց առաջին վեպի մասին Յաշար Քեմալը խոսում էր որպես ոչ կատարյալ գրքի մասին. նա տեսնում էր դրա թերությունները, նրա հետագա ստեղծագործությունները գուցական թեմայով արդեն ավելի հասուն են, նրա գրքերը հրատարակվում են մեծ տպագրանակներով, իսկ վերջին երկու վեպերը վերածվել են պիեսների և բեմադրվում են թատրոնում։ Այդ պիեսներից մեկի կատարման համար Քուրբանյան թատերախումբը մրցանակ ստացավ նանսիի միջազգային թատերական ֆեստիվալում։

Յաշար Քեմալը գափներենների վրա շահնգչեց, նա ակտիվորեն գրազվում է քաղաքական գործունեություններ, հանդիսանում է Քուրբանյան բանվորական կուսակցության գործիչներից մեկը և կուսակցության հետ կապված հանրամատնաչ ակնուս շարքաթերթի աշխատակիցը։

Սկզբում նա կարողացի Յաշար Քեմալի գրքերը, իսկ հետո միայն անձամբ ծանոթացաւ նրա հետ՝ աշխույժ, արագաշարժ մեմարչու, որից հորցում է կյանքի բերկրանքը, նա ունի սե ու անհնազանդ մազեր և սե աշքեր՝ թուխ գեմքին նա անմիջապես արմագանքում է երկրի ամենից ավելի հրատապ քաղաքական պարզեմներին, Այդպիսին է նա մնացել իմ հիշողության մեջ²։

Բնական է, որ Յաշար Քեմալը միակ գրողը չէ Քուրբանյան, որն իր ստեղծագործությունները ծառայում է ժողովրդին։ Բայց նա համարվում է երիտասարդ սերնդի գրողների առաջին տաղանդավոր ներկայացուցիչներից մեկը և մյուսներից ավելի շատ է հայտնի երկրի սահմաններից դուրս։ Մինևույն ժամանակ նա (որոշ իմաստով) իր շրջագառի ախպիկ ներկայացուցիչն է ներկայումս գրեթե այն ամենը, ինչ կա արժեքավոր ժամանակակից թուրք գրականության մեջ, այսպես թե այնպես հարում է առաջադեմական լագներին, արտացոլում է հասարակության կեն-

¹ Թուսերեն թարգմանությամբ «Tous les Morts» վեպը հրատարակվել է 1950 թվականին (Հայերեն թարգմանությամբ այն լույս է տեսել 1975 թվականին «Երևի Մեմեջ» լեհերագրով. — Եսեթի, Հայ. թուրք)։

² Երբ հայրենասերներ սկսեցին առաջադեմական գրողներ գեմ, Յաշար Քեմալը ևս ցանա նեպեց։

սական պրոբլեմները, և առաջին հերթին թուրք գյուղացու պրոբլեմները: Հանքապահասկան շրջանի երիտասարդ թուրք գրողներին գրավում է ժողովրդական ստեղծագործությունը՝ ֆուլիարը: Ծուղկորի սուսումնասիրության կենտրոններ են դարձել ցես 30-ական թվականներին ստեղծված ժողովրդական տները, որոնք փակվեցին, կր իշխանության գլուխ անցավ զեմսկրատական կուսակցությանը: Ժողովրդական տներից մի քանիսը հրատարակում էին իրենց հանդեսները, գրանց էչերը արամագրելով սկսելով հեղինակներին:

Երիտասարդ գրողների առջև այն ժամանակ ծառայում մի խնդիր՝ ստեղծել այնպիսի մի գրականություն, որը հասկանալի լինի ժողովրդին, սեփի հասարակական կյանքի հյուսվածք և իր ստեղծագործություններում արտացոլի անատոլիական գյուղի կյանքը: Այդ սպասումների ամենից ավելի հեռանկական ներկայացուցիչներն էին Նազրմ Հիքմեթը և Մարահատոյին Ալին՝ թուրքական գյուղի մասին պատկերաստան պատմվածքների հեղինակը: Բանասեր ցույս գալուց հետո Մարահատոյին Ալին փորձեց թաքնվել սուրիականության հայածանքներից և սպանվեց 1948 թվականին թուրք-բուլղարական սահման անցնելիս:

Երա ցանած սերմերը ծիլեր ավելեցին: Այժմ կարելի է խոսել գրողների մի ամբողջ դարձի մասին, որոնք գրում են թուրք գյուղացու կարիքներին ու շահագործման մասին, հոսի ու շրի համար նրա մղած պայքարի մասին, գյուղացիների քաղաք գնալու մասին: Այդ պարտքի վառ ներկայացուցիչներից մեկը Թրիան Քեմալն է՝, որին, ցմրախաարար, ինձ չիճանկից անձամբ ճանաչել: Հիշում եմ, թի ինչպես ինձ հուզեց նրա «Գաշտում ծրված նրկաուն» վեպից: Միայնակ կրիք, առանց որևէ մեկի օգնության, ճննդարերում է դաշտում, և ճնկուց անմիջապես հետո նորից գնում աշխատելու հաստվանում եմ, ես այն ժամանակ մասնակցի, որ նման սյուսին պարզապես գրողի գրական հսրինվածքն է: Մտկայի ինձ պատմեցին, որ այդպիսի զեմքերը կյանքում հազվագյուտ լին:

Թայց գրա փոխարեն ես քախտ ունեցա ծանոթանալու մի այլ գրողի՝ Քեմալ Քալիբի հետ: Նա մեղել է 1910 թվականին, պատկանում է ավաղ սերնդին և համարվում է ժամանակակից անկնստայտնի արձակագիրը: Իր ստեղծագործության մեջ Քա-

¹ Թրիան Քեմալը մահացավ 1970 թվականին:

խիբը անալիստորեն մերկացնում է աշխատավոր ժողովրդի շահագործման մեխանիզմը: Երա շատ ստեղծագործություններ թարգմանվել են օտար լեզուներով: 1967 թվականին լույս տեսավ երա բազմահատոր պատմական էպոպեան¹: 1968 թվականին գրա համար նա ստացավ Քուրցակյան լեզվաբանական քնննթյան մրցանակը, որը շնորհվում է լեզվին վարպետորեն տիրապետելու համար: Երա վեպերը Յաշար Քեմալի Հեթաթային Փուլկերով ազգությամ շեն, իրենց սնով դրանց ավելի շուտ հիշեցնում են XIX դարի եվրոպական վեպերը: Եա անասուլիական գյուղի կյանքը տեսնում է սիմաստունի աչքով: Եա այդ կյանքը ուսումնասիրում է սրպես մի մտավորական, որին հայտնի են Մարգիային հասարակության գարգացման օրենքները: Տազանգավոր գրողը ստեղծում է անալիստական կենդանի կերպարներ իրական ամենօրյա կյանքում: Երա հետ ունեցած գրույցներում ինձ զարմացրել էին երա խոր գիտելիքները Քուրքիայի էկոնոմիկայի, երա պատմության և ժամանակակից գրության մասին: Երա հետ մեկտեղ, և սա քնորոշ է բուրբ առաջագիմական գրողների համար, եա ունի հումորի ու լավատեսության մեծ զգացում²:

Փառեի որ սկսեցի խոսել հումորի մասին, շիմ կարող թեկուզ համառոտակի շպամաճէլ հայտնի երգիծարան գրողի մասին, որի ստեղծագործությունները գիտեն ոչ միայն Բուրքիայում, այլև արտասահմանում: Հումորիստների միջազգային մրցույթներում Հոռմում 1956 և 1957 թվականներին եա ստացել է առաջին մրցանակ՝ «Սևկի արմավենու ճյուղ», իսկ 1964 թվականին Բուլզարիայում՝ «Սևկի սպին» մրցանակը³: Այժմ, երր ես գրում եմ երա մասին, կարծես իմ առջև տեսնում եմ ցածրահասակ, ամբակազմ Ազիզին՝ փոքր-ինչ շիլ, բարի աչքերով... Իր դավելշտաներից մեկում եա գրել է, որ իրեն հաճախ նույնանցու տեղ են քնգտնում: Իր գրողի գծվարին ուզու քնթացքում, երր, վախենալով հալածանքներից, Ազիզը ստիպված էր լինում գի-

¹ 1971 թվականին ուսերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ էպոպեայի վեպերից մեկը՝ «Ես կրճեր»:

² Քեմալ Քուրքի իմ հարցել է 1972 թվականին:

³ Ասվետական մրավյանում առաքեն լեզվով լույս են տեսել երա պատմվածքների ինք ժողովածուներ, վեպեր, պիեսներ, լեթոթներ:

⁴ 1969 թվականին Ազիզ Եսիզը հումորիստ գրողների Դրույթում ստացավ «Երեկոյն» ժուռնալի մրցանակը:

մէլու բազմաթիւ կեղծաւունները, նա ստորագրում էր նաև շինական անուամբ և սրպէս շին հեղինակ եուշնիակ մեք էր քերված գրականութեան պատմութեան մի ֆրանսիական գասագրքում:

Նրա սուր, խորապէս ժողովրդական սասիրան տեսնու խաբազանում և ազաների ու պոլիտիկաների, գործարանատերերի ու վաճառականների կաշառակերութեանն ու բթմամտութեանը, բոլոր նրանց, ուղքեր, շնչկէջով կրոնական մոլորանցութեան վրա, հարստութեան են դիմում թուրք ժողովրդի խաղաբամտութեան ու ազնուութեան հաշիւին: Ազիզ Նեսիբը գարմահալի բեզմեազոր գրող է: Նա հրատարակել է պատմվածքների ամբողջ քան էրևուստ ժողովածու, մի քանի պիես և վեպ վիպակ: Նրա անկէմացութեանը թարգմանվել են շատ լեզուներով, իսկ պիեսները բեմացրվում են ԳԴԼ-ում և ԱՄՆ-ում:

Այդ ամենը Ազիզ Նեսիբը հեշտութեամբ ձեռք չի քերել: Նա ծնվել է 1915 թվականին: Ազգաւ ընտանիքների բազմաթիւ գաղականների նման, Ազիզի կյանքի ուղու առաջին աստիճանց եղել է գինեգործական գաղթը Սոսամբուլում: Սակայն գինեգործական ցածր աստիճանաւորին այդ գաղթից դուրս բերեց ոչ թէ գինեգործի ուսուցիչների հասնելու ցանկութեան, այլ խոր անելութեան զեպի միջնորդութեամբ, գինեգործական խառամբութեանը, որի մասին նա հետագայում բազմիցս գրել է իր պատմվածքներում: Հենց այն թվականին, երբ նա ամբարտեց գաղթը, հրատարակվեց Քեմալի հրամանագիրը ազգանունների մասին: Ազիզը սրպէս ազգանուն քնտրեց երկու բառ՝ «են սին», այսինքն՝ «ինչ էս», սով էս... «Այդ ժամանակից սկսած ամեն անգամ, երբ էս լսում եմ իմ սեփական ազգանունը, ինձ հարց եմ տալիս, թէ էս իրոք ա՞յն մարդն եմ, սրպիտին պարտաւոր եմ լինելու, — մի անգամ ասել է Ազիզ Նեսիբը ոտգիտյով ունեցած իր ելույթում:

Պատասխանը միշտ կարող է լինել միեւնոյնը: Ազիզ Նեսիբը երբեք չէր գիտեց իր քնտրած ուղուց և հազտարիմ կերպով ծառայում է իր ժողովրդին: Գա հեշտ բան չէր: Նախքան գրող դառնալը նա փորձել է բազմապիսի պրոֆեսիաներ և ամենուրեւ զատաակի ետևից ընկած շփվել է բանագործների, գյուղացիների, արհեստագործների հետ, որոնց կյանքն ու իրավերը նա հետագայում այնքան վարպետորեն է նկարագրել իր պատմվածքներում: Նրան լինվեցին ո՛չ հարածանքները, ո՛չ սուրկանութեան հետապընդութեանը: Իսկ նրան հարածել են միշտ, անկախ կառավարութեանների ու սեփմաների փոփոխումից՝ և՛ պատմբազմը վերջա-

Նախուց անմիջապես հետո, և՛ Մինդերբերի օրով, և՛ 1960 թվա-
կանի մայիսի 27-ի հեղաշրջումից հետո: Մի քանի անգամ հե-
տադիմական տարբերք ավերել են երգիծական այն ծուռանյնե-
րի խժրագրությունները, որոնց աշխատակցում էր նա: Բայց նա
անձնատուր չեղավ: Իր կծու սատիրայով նա հարվածներ է
հասցնում բոլոր երանց, ովքեր փորձում են ընկճել իրեն, իսկ իր
հեռ միասին նաև իր քաղամամիչիոն հայրենակիցներին...

1961 թվականին ուստերեն լեզվով լույս տեսած «Եթե ես կին
լինեիս պատմվածքների ժողովածուի առաջաբանում Ազիզ Նե-
սիբի հետևյալ կերպ է բնութագրում քուրքական սատիրան.

«Քուրքական սատիրայի առանձնահատկությունն այն է, որ
նա ժողովրդի կողմն է և ծառայում է ժողովրդին... Նասրեուգին
Խոջայի և Բեկուաշիի բոլոր անեկդոտները... բարոյականի պայ-
քարն է ընդդեմ անբարոյականության, անմարտության պայքարը
կեղծիքի դեմ, անկեղծության հազթանակը երկերեսաներության
եկատմամբ, լայնախոհության հազթանակը նեղմտության եկատ-
մամբ: Երբ հարձակումը հեր դեմ, առաջադիմության հարձա-
կումը հետամնացության դեմ... Եվ այդ պատճառով էլ քուրքա-
կան սատիրայի նույնը առողջ է: Հենց այդ պատճառով էլ այն
անցնում է սերնդից սերունդ, շենթարկվելով ժամանակի քայթա-
յիչ ներգործությանը:

Ինչ րախտ է վիճակվել 1967 թվականին ներկա գտնվելու
Ազիզ Նեսիբի հրատարակային գասախոսությունը քուրք գրա-
կանագիտների միությունում՝ Ստամբուլում, եվրոպոս իր հոգևոս
նախորդ Նասրեուգին Խոջայի ստեղծագործությանը: Այդ թեմայի
շուրջը գասախոսի գերում անհետրին կլինելու պատկերացնել մեկ
առ մարդու նեսինը քուրքական սատիրայի ժողովրդական
ավակրությունի ուղղակի շարունակողն է, սատիրա, որի սկզբն է
դրել XIII դարի առասպելական իմաստունը:

Կցանկանայի այսանդ պատմել արվեստի բուրբոլին մի այլ
տիպի գործի մասին: Երբ նրան տեսա առաջին անգամ, ինձ
զարմացրեց նրա էկզոտիկ արտաքինը: Նրա երկար, խիստ, գան-
գուր մազերը, փարթամ մորուքն ու բեղերը, թուխ դեմքը սե-
խոտուն աչքերով, ոչ բարձրահասակ մարմինը Քուրքիայի արև-
վելքում ժողովրդի կրած հազուստով մի խոսքով նրա ամբողջ
տոնավաճառային տեսքը սենսացիա էր առաջացնում Անկարայի
փողոցներում, շեյամ գծվոր է մայրաքաղաքը զարմացնել արև-

գեյյանն էկզորտիկայով: Միշտ անբաժան կերպով նրա հետ է կիճց՝ Փյուլլյուշաշահը (սփորզների թագուհին), նուրբ զենքով, ոսկով ասեղնագործված վազնեմի զգեստով:

Ավելի ուշ միայն կս իմացա, որ աշուղ Իհսանին (այդպես է նրա անունը) ոչ թե կրկեսի զերասան է, այլ բանաստեղծ: Ավելի ճիշտ՝ թափառաշրջիկ գուսան, որը կարծես միշնագարից փոխադրվել է XX դարի կեսերը... Միայն, եթե միշնագարյան գուսանները զովկերցում էին երևելի տիկնանց զեղեցկությունը, աշուղ Իհսանին փառաբանում է իր երգերում իր հայրենիքի զեղեցկությունը և իր մազվորդի ազրատությունը, երգում է նրա ուրախություններն ու վշտերը...

Գնեգիան նրա աարհերըն է, նրա աստվածը: Նրա անունը, ազնի է ճիշտ այն, ինչ նա վերցրել է իրեն անուն՝ աշուղ բարդ, նշանակում է ասիրով վառված, ասիրահարված... պեղծալիս: Երանանում նրա անունը Իհսանի է: Ինչ վերաբերում է ազգանվանը, ոչ ոք այն չգիտե, թե նրա ինքնությունը վերջնականում անպայման ինչ-որ մի ազգանուն գրված կլինի: Իհսանին լսկ մեկն է բացմաթիվ աշուղներից՝ ժամանակակից թուրք գուսաններից, բանաստեղծներից ու միաժամանակ հասարակներից, որոնք մազվորդական երգերի կենդանի ազրուրը հարուստացնում են հարազատության անկրկնելի ու ունեցող սակզմագործություններիով, կազմնակի ազգեցություններից տնայարտ մնացած արտահայտման իտր արտեստիզմով: Ասենք կարելի է ընդհանրացնել խոսել ինչ-որ ազգեցությունների մասին մի մարզու վրա, որը ոչինչ չի կարգում այն պարզ պատճառով, որ վերջերս է միայն կարգալ սովորել: Իր առաջին ստեղծագործությունները նա թելագրում էր Փյուլլյուշահին, որը, թեև ծուղակ-ծուղակ ձևագրով, բայց կարողանում էր գրանց արտահայտել թղթի վրա: Հենց նա էլ ամուսնուն գրագիտություն է սովորեցրել: Հիմա Իհսանին էլ մի կերպ կարող է գրել և կարգալ օրվա թղթերը: Դրանով էլ վերջանում է նրա ծանոթությունը ազգակց խոսքի հետ...

Իհսանին ծնվել է թուրքիայի արևելքում՝ Դիարբեքիցից ոչ հեռու: Նրա հայրը եղել է քուրդ ցեղապետ և գրավում էր մարտանեղություններ: Իհսանին գաղտնի էր երգել ի հանախել: Նրանց ընտանիքը միշտ ապրել է կաբիբի մեջ և թափառամենքով, բայց դրա փոխարեն նա ամենափոքր տարիքից հարկնել է երգեր ու ելուցել է դրանք: Ի՞նչ գիտե, զույն նա երկխոս ժամանակ

չտէլ է աշուգներն ու բանաստեղծներն երգերը և դրանց ազգեցութեան ասի ինքն էլ է սկսել հորինել: Եւ 13 տարեկան էր, երբ սկանց Քափառաշրջիկէ կյանք վարել Արևելյան Անատոլիայում, որանդ ապրում են քրդեր ու Թուրքեր, և Իրանին սահմանակից շրջաններում: Այնուհետև եւս գնում է Քուրքիայի արևելյան մասը, որտեղ հանգիստ է իր սվարդերի Թագուհուհա, որն ավարտել էր գյուղական տարրական դպրոցը և որը հետագայում զարմա՛վ նրա կինը: Կինը նրան գրագիտութեան սովորեցրեց, իսկ ինքը նրան՝ երգել ու նվագել սազ, կիթառ հիշեցնող այդ ժողովրդական նրամըշտական գործիքը: Ե՛վ հիմա նրանք բոլորը միասին՝ ինքը, կինը և տխուր սև աչքերով փոքրիկ Ղարիբը ամիսներով շրջում են Քուրքիայում սազը ձեռքներին (որդին ևս սազ ունի, եւ էլ է երգում) և Իհսանիի ստեղծագործությունների բարակ գրքույկների կապոցներն ուսերին: Նրանք կանգ են առնում գյուղերում և փոքրիկ քաղաքներում, երգում են ժողովրդի ճակատագրի ու դառը բախտի մասին, և զա կերակրում է նրանց: Չմեղը նրանք ապրում են Անկարայում:

Եւ նրանց մոտ հյուր եմ եղել. նրանց առևը գտնվում է Փեչերեն թաղում, որտեղ ապրում է հասարակ ժողովուրդը: Նրանք ինձ հյուրասիրեցին իսկական Թուրքական կերակրով՝ հասարակ ու շատ համեղ ճարտեսականերով, և եւ զարմացել էի, թի ինչպիսի բնատուր, հիրավի արքայական արժանապատւութեամբ էր Պյուլլյուշաշը հրավիրում համեստ սեղանին: Իսկ հետո հյուրասենյակում պատի մաս գրված և բարձրով ու գունավոր գորգով ծածկված թախտին նստած եւ լսում էի մարդարնի ոգիչունը դիմող այդ մարդու նվազը:

Նրա աչքերի մեջ հայտնվում է կրոնական մասսուգութեան, երբ եւս վերցնում է իր սազը: Նրա մատների ասիկից հոսում է արևելյան միազաղաղ մեղեդին: Նրա շրթուներներից թռչում են բառեր՝ ոչ այն է սեշխաստիվ, ոչ այն է երգ, Իհսանին ունի ուսեղ, կրծքային, ցածր ձայն: Չեղ աչքեցնում է այդ բնածին այտախտի բառ: Եւ Շեյխանի ներդաշնակութեանը, երգացանկի հարստութեանը, և նրան չի էլ կարելի ինքնուս անվանել, քանի որ եւ երբեք չի սովորել ո՛չ ռուսեր գրել, ոչ էրա՛ծշտութեանը նոհորինել: Եւ սովորել է ռուսեր գրել, բայց երա՛ծշտութեանը նոհազրել չի կարող: Եւ անցիք հիշում է եղանակով ու թեմատիկայով բազմապիսի իր բոլոր ռուսնա՛վոր-երգերը: Առանձնապիս երբին են քրդական սիրային եղանակները: Այդ երգերում պատմ-

վում է գյուղական պատանու սիրո մասին, ազայի սրբու կողմից առեանցզամ գյուղացի ազգիս դժբախտ նահատարքի մասին՝ Դրանք արտահայտում են բանվորի արտաները, որը չի կարողացել աշխատանք նարել և խոստովանել է բանաւանդծին: Փոփոխվում են երգերի ութները, բայց Ինսանիի զննքը պահպանում է անփոփոխ ոգեշունչ արտահայտութունը: Յուրաքանչյուր երգից հետո նա ծխական շարժումով, ինչպես դարեր շարունակ արել են անատուրիական գուսանները, նա համբուրում է իր սաղը: Եվ նույնիսկ այնպիսի երգից հետո, որը ոչ միայն ոչ մի ընդհանուր բան չունի կրոնի հետ, այլ կարծես մարդու վեճն է առածս զնմ: Երևու է սկսած, իսկ դու շնս մեռնումս, — զիմում է նա Ալլահին, իսկ երգի վերջում ասում է, «Ես հիմա հասկացել եմ, քանի որ իմ զլիթին ասովամ կա, իսկ քս զլիթին ասովամ չկա, ուստի դու անմահ ես»:

Նրա երգերի սյունակների բազմազանութունը Ինսանիի սակզժագործական ուղու մի յուրատեսակ շափանիչ են: Մինչև 1960 թվականը նա, ինչպես մի ժամանակ արքունական երգիչները, զովերգում էր աշխարհիս ուժեղներին, նա այն ժամանակ մոգայիկ աշուղ էր, և նրա մտա շնորհ էր արել պրեզիդենտ Բայարը: Այն ժամանակվա կասապարոզ վերնախավը նրան օգտագործում էր իր քաղաքական նպատակների համար: Բայց զս երկար շահվեց: Ոչ առանց մտավորականների քննարանի ազդեցութան, որը նրան վերցրեց իր հովանավորութան ասկ, Ինսանին վերագարձով իր սեփական թեմատիկային՝ մոզավորդի մասին և մոզավորդի համար ստեղծած սասանավորեկերին: Նա դարձավ քնշագուրկ բանվորների, բայց գլխավորը՝ քնշագուրկ գյուղացիների երգիչը: Նրա սասանավորների վերջին գրքույկը կոչվում է «Աղալը գլուխա»՝ «Աղաների աշխարհը»:

Միայն այժմ նրա սագանըզ վերստին փայլեց իր ամբողջ ուժով, նա գործիք է դառնում երկրի հտտագիմական և սասշագիմական ուժերի միջև մզվող քաղաքական պայքարում: Նրա երկերը լայն մոզավորագիտութուն ձեռք բերեցին առանձնապես սասանոզ երիտասարդութան շրջանում: Նա հանախ ելույթներ է ունենում հրապարակորեն և բնմի վրա էլ իրեն պահում է այնպես, ինչպես ասելը: Նա ինքն է հայտարարում իր երգերի մասին և շատ շուտ կանաղտ ստեղծում դաշիթի հետ: Սեմից ցույսի դահլին են թռչում նրա «Յարքեզքք» («Մտա է») պոեմի կրք-

քառ քառերը: Զորեղ սիթմով, որ կարծես զոհում են հազարա-
զոր բազեր, կատարվում է մի երգ այն մասին, որ արդեն մտ-
ն է այն պահը, երբ ճնշվածներն ու ընչազուրկները հաշիվ կներ-
կայացնեն իրենց ստառուցանքների համար և կընտրեն իրենց
սեփական մեղքիսը՝ աշխատանքից կոշտացած ձեռքեր ունեցող
մարդկանց մեղքիսը: Նա այց երգը կատարում է անընդմեջ ծա-
ֆահարությունների ուղեկցությամբ, ինչպես նաև բնալիքա-
(սկային) երգը, որը կարծես խոսակցության է մի դրուղացու
հետ, որը կացինն է սրում՝ իր իրավունքների համար պայքարի
ուղի հարթելու նպատակով:

Այց երգիչի համար հաշիվ ներկայացրին իշխանությունները:
1966 թվականի սկզբին բանաստեղծին զատի ավելցին ախրա-
հույակ կոմունիստական գործունեության համար: Մորտրազոր
գուտանք դատարան ներկայացավ իր սազով, որից կորեց չի
քաժանվում, նրա հետ դատարան եկան նաև նրա կիներն ու երկու
որդիները, որոնք նույնպես ձեռքներին սազ էին քանել: «Նա ըն-
դամներ միայն ծոցսրդական բանաստեղծ եմ»,— պատասխա-
նում էր նա դատարանում իր նոր բանաստեղծության խոսքե-
րով, — իմ մեղքը միայն այն է, որ ես երգեք եմ երգում: Զնա-
յած դրան, Իհասնին գատակարանցին բանաստեղծության: Մահայն
մի երկու ամիս հետո քարակազույն ինստանցիայի դատարանը
նրան ազատ արձակեց, նրա ստեղծագործության մեջ չպանելով
հանցակազմ: Դժբախտաբար, քանտում խուզել էին նրա փաթ-
կում մազերն ու մորուքը:

Բայց մորուք սկանց աստիճանարար անել, իսկ Իհասնին
շարունակում է իր ինքնարինակ ստղանդով ծառայել Թուրք մա-
զուրդին:

ՆԱԶԵՄԻ ՀԱՂՈՍՆԱԿԸ ՄԱՀՐԵ ՀԵՏՈ

Նա մտադիր չեմ խոսելու նազրմի ստեղծագործության մա-
սին, այց բանը կարող է համարձակվել անել միայն գրաքննա-
դատը: Բայց ինչպե՞ս Թուրքիայի վերաբերյալ աշխատություն մեջ
հատուկ գրուի չնվիրեմ այց Թուրք մեծ բանաստեղծին, որը
պատկանում է մեր դարաշրջանի համաշխարհային պոեզիայի
ավանգարդին:

Նրա պոեզիան, որը սնվում էր ծոցսրդական ստեղծագոր-
ծությունից, առանձնապես հարազատ է մեզ՝ լեհերիս համար:

Նա լեհական ապստամբության մասնակից Կոնստանտին Քո-
ժենցկու ծան էր. Քոժենցկին իր ժամանակ ապստամ էր գտել
Օսմանյան կայսրությունում և Մուստաֆա Քելալեպազին փաշա
անվան տակ Հայակ էր ձեռք բերել որպես խելափազ զորապետ և
Քուրքանի պատմության վերաբերյալ Հեռագրատության Հեղի-
նակ...

Նազըմի կյանքի սկզբնական ուղին տիպական էր ազնվական
ընտանիքի զազակի Համար. Բանաստեղծի Համար առաջին
ցնցումը եղավ Քուրքանի պարտությունը 1914 թվականի առա-
ջին Համաշխարհային պատերազմում և քիմիական ազատա-
զրահան շարժման սկզբնավորումը: Ստամբուլի ազգամտօգային
գլխորդի երիտասարդ ունկնդիրը սուրով անցել է իր ամբողջ
Անտառոյիայով, որպեսզի միանա Փեմալի ժողովրդական շրկատ-
ներին, որոնք պետք է ազատություն բերին Անտառոյիային:

Նրանց պայքարից ծնված Քուրքանի Հանրապետությունը
անատալիացի շրջվոր մասսաների ազատագրության նախա-
նշանը լեզավ: Այդ ժամանակից սկսած Նազըմի թե քաղաքական
և թե գրական ամբողջ գործունեությունը Հակված է դեպի ծախ
շարժումը: Երկրում ուժեղանում են ճնշումները: 1938 թվակա-
նին, երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին,
Նազըմը ազգական դպրոցի մի ունկնդրի Հեռ ունեցած խո-
սակցության ժամանակ արտահայտվել էր Փաշեղուի վտանգի մա-
տի, և դա բավական եղավ, որպեսզի նրան դատապարտեն
տասնհինգ ամսվա բանտարկության՝ իր քրեական խուճու-
թյուն սաղրելու Համար: Փյունավոր ապացույցն էին դպրոցում
խուճարկության ժամանակ ցանկած նրա բանաստեղծություննե-
րի ժողովածուները... Այդ թվականից սկսվում է բանաստեղծի
«Բողոքախոս» նա ճաշակում է բանտի Հացի Համը Քուրքանի
աարքի քաղաքների բազում բանտերում: Նրա Հեռ տեղի է
ունենում մի աննախադեպ պատմություն. բանտում նստած քա-
նաստեղծի զեմ սկսված առաջին դատավարությունը վերջանա-
լուց մի քանի ամիս Հետո սկսվում է մի նոր դատ այն Հիման
վրա, որ նրա բանաստեղծությունները կարգացել են նաև նա-
վասարմի կրտսեր սպաները: Նրան դատապարտում են ևս
տասնհինգ ամսվա բանտարկության: Հիջմեթի նկատմամբ դա-
տավարությունը գաղտնի Հաշվեհարգարի մի կլասիկ օրինակ
էր: «Պա մի ցուցադրական դատավարություն էր անարեկելու
Համար» — իր հուշերում Հեռագրում գրում է Նազըմի բան-

տալին ընկեր Այդեմիբը: Իսկ քանազանի փաստարան նազի՛նին իր հարցադրույթներից մեկում նազըմին անվանեց սրբվո՛թյան նոխազ:

Իր քանադիսթյան մեծագույն մասը նազըմը անցկացրել է Քուրսայի քանաում: Այսանզ եա գրել է գեղեցիկ քանաանեզ-ձու՛թյուններ, որոնք տոգորված են շերմ սիրով գեպի Անաաո-լիան, գեպի հասարակ թուրքը, համերաշխու՛թյամբ՝ նրա պայ-բարի հեա: Թանաում եա աճարտել է սՄարգկալին համայնա-պաաներա էպուպեան և աշխարհին պարգեել սիրալին շնարե-րու՛թյան գեղեցկագույն մի օրինակ՝ սնամակ կնոջա: Ողջ-ողջ թաղված քանաանեզի սաանաճորները, որոնք, շնայած հալա-ձանքներին, տոգորված են կյանքի անարող բերկրանքով, սգե-շելում են դժբախտու՛թյան նրա ընկերներին:

Պատերազմը մաանեում էր աճարտին, իսկ նազըմը գեռն մնում էր քանաարցում: Սակայն բերից-բերան հաղորդվող նրա քանաանեզձու՛թյունները հայտնի գարձան ոչ միայն Քուրքիա-լում, այլև ուրիշ երկրներում: Ամենուրեք քողոքի ձայն էր լսվում գաաովձերը վերանայելու օգտին: Հիբմեթի գործը համեմատում էին ՓրիլիՓուսի գործի հեա: Այդ պահանքները հատկապես ունե-ղացան հրաչերիզմի գեմ աարված հաղթանակից հեա: Յրան-սիայում ստեղծվում է նազըմի ազաաագրու՛թյան կոմիտե քա-նաանեզձ Տրիստան Տցարայի գլխավորու՛թյամբ: Բայց թուրքա-կան իշխանու՛թյունները մնում են խուլ քողոքների հանգեպ: 1950 թվականին նազըմը ի նշան քողոքի հացագուլ է հայաա-բարում, որի ժամանակ նիհարում է 18 կիլոգրամով: Էնեց այդ ժամանակ էլ, 1950 թվականին, նազըմը պարգեատրվում է հա-ղաղու՛թյան միջապային մրցանակով և բնորվում եազաղու-թյան համաշխարհային խորհրդի բյուրոյի անդամ:

Հաաարակայնու՛թյան ձեշման տակ թուրքական իշխանու՛թյուն-ները վերջ ի վերջը վերանայեցին իրենց վձիթը: Հիվանդ ու հա-ցագաղից թուլացած նազըմը 1950 թվականին ազաա է արձակ-վում: Սակայն հալաձանքները շարունակվում են: Նրան շքա-պատում են լրտեսներով, որոնք ոչ մի վայրկյան նրան աշքից բաց չեն թողնում: Հիվանդ նազըմը բանակ մեկնելու ժանուցա-գիր է սաանում: Եվ շնայած եա ուներ օպուսի կոչում, նրան ցանկանում են զորակոչել որպես հասարակ գնվորի, սրգեազի թշեն մի հեաաճուր վալը երկրի արևելքում և այնանզ ցանկացած պատրվակով անպատիժ կերպով հաշվհարպար անսկեն նրա

Հետո նման նախադեպեր արդեն եղել են, և նազըմը հասկա-
նում էր, թե զա ինչ է պատահում իրեն: Փառա՛նի կերպով թող-
նելով Քուրբխան, նա 1951 թվականին գալիս է Մոզեսապահ
Միություն: Նա հաճախ է լինում Վարչապետուհու Ընդհանրապե-
շտա է նախապարհորդում: Գրում է բանաստեղծություններ,
որոնք լի են կարասով, լի են սիրով դեպի իր ժողովուրդը, դեպի
իր հարազատ երկիրը:

Ահա գրանցից մեկը.

«Մառ» Ելուստեղը

Ոյ, այս Վասնայում սե՛նեւ է ինչ,
սե՛նեւ է զանկն ալիւր, ճնշել,
եղհճի սասուիւի սասասրչումից,
հասնց ճախիւարչումից, պայմասարչումից,
ձովսօթի տօւզնեւում մաւոչ ալիւնիւի
խոյ խշշոշից,
խնչիւնիւի ճեւ,
խնց Բաւեի ճեւ,
ալի չիմնուելիւ ճեւ խաղախ
ալիւնի համոտ տօմիւր խշոտից,
մաւոչս սօտի ճեւ
ձովք ճեւոտ շսօթից
ճիպոս քիթիւնիւց,
մաւոչս սիւրս շքոտ այտոյ հաշիւից,
ոսնի Սասմոտից գրով,
 Քոսիւն տնչնիւով
 Եկի լլիկն ճն
 տնչոտք իմ այս
մեկը՝ ալիւնով կանոչ,
մեկը՝ նոմիւնի կասոնի,
մեկը՝ նոմիւն քաշիւնով
տօտնիւի բոսոյ:
Այս Վասնայում սե՛նեւ է ինչ, սիւնիւ,
ճնչիւ Վասնայում, «Մառ» նշուստեղում:
1958

1963 թվականի հունիսի 3-ին նազըմը մահացավ Մոսկվա-
յում՝ սրտի նստցայից:

Ու այն ժամանակ Քուրբխայում էի և պետք է ասեմ, որ
բանաստեղծի մահից Հետո, երբ նրա ստեղծագործությունը
շամփոփվեց, Էրհրում կարծես ամբարաստիք ճնչրվեց և սկսվեց

կենդանութիւն ժամանակ անհիծելի քանաստեղծին Քուրթ Տուրքիցին վերագարնելու բուն պրոցեսը: Հիբադի, նազըմը հազիկնց մահից Նետո: Նախորդ տարիներին շնորհիցի գազա-
ճանիս անունով արատազորոված քանաստեղծի ոտանայտրները
սկ ջուլակում էին, նրա անունը արգելիքի տակ էր, իսկ եթէ խու-
զարկութիւն ժամանակ գտնուէմ էին նրա քանաստեղծութիւն-
ները, ապա դա բազական էր մարդուն սկսումներստական գոր-
ծունեութիւնս մեջ մեղադրելու համար: Եւ դա տեղի էր ունե-
նում այն տարիներին, երբ Հիբմեթը համաշխարհային հռչակ էր
Անք բերել, իսկ նրա քանաստեղծութիւնները թարգմանվել էին
վաթսուէ լեզուներով: Նազըմի անտեսումը իր հայրենիքում, ան-
կասկած, գանձարկն նրա վերջին տարիները: Այդ մասին նա
մի անգամ ասել էր էրենբուրգին. «Ուղարկել են իմ քանաստեղ-
ծութիւնները իսլանդերեն լեզվով: Զարմանալի է... Իսկ Քուր-
թիայում ինձ լին տպագրում: Ասենք, եթէ տպագրելն էլ, նրանք,
ում համար ես գրում եմ, միևնույն է շէին կարողանա կարգաւ
անգրադրելու են...»:

Սակայն սեակցիային շահագրգիռ երկար ժամանակ քանաս-
տեղծի անունը պահելի փականքի տակ: Պետական հեղաշրջումից
հետո երկրում սկսվեց լիբերալացում: 60-ական թվականներին
Քուրթական հրատարակչութիւնները սկսեցին աստիճանաբար
տպագրել Հիբմեթի ստեղծագործութիւնները, իսկ ամենից
ավելի հայտնի թատերական խմբերը՝ խաղալ նրա պիես-
ները: Նրա մահը խթան հանգիստացով, որ մամուլում վեճ բացվի
այն մասին, թե ինչու մեծագույն քանաստեղծը պետք է իր
կյանքը մինչև վերջ տպրել գաղափարութիւն մէջ: Լույս տե-
սան բազմաթիւ հոգիամենք, որոնց հեղինակները Հանգեցին
միասնական կորակացութիւն: Ապացուցվեց այն պնդումի ան-
հիմն լինելը, թե իբր նազըմ Հիբմեթին կարելի էր անվանել գու-
ճառն, որը կամովին լրել է իր հայրենիքը: Թեակցիայի փառ-
տարիները շուտ եկան իր իսկ ցեմ: Բայց հոգիամենքում քնդ-
գծովում էր, որ հենց նրանք, ովքեր ոտնահարելով արգարագա-
տութիւն ամենատարրական հիմունքները, քանաստեղծին գա-
տապարտել էին գրեթէ երեսուն տարվա քանաստեղծութիւն ն
գլխ ապանում էին նրա կյանքին, մեղադրել են այն բանում, որ
քանաստեղծը ստիպոված էր ապաստան որանել օտարութիւն
մեջ: Առվեսական Միութիւններ, ապաստան տալով Հիբմեթին,
հնարազորութիւն ավեց հետագա ստեղծագործութիւն համար և

դրանով իսկ անգնահատելի ծառայություն մատուցեց իւրք
գրականությանը: Այս իմաստով ուշադրով էք թուրք գրականա-
գետ, պրոֆեսոր Քանյուլի հոգվածք «Ճան» շաբաթաթերթում:
Մերձեկով դրապարտական պնդումը նազըմի մասին, որպես
ստորագրողի դաժմանին, Քանյուլն ընդգծեց բանաստեղծի հայ-
րենասիրական գիրքորոշումը, սրովհետև նա էր բանաստեղծու-
թյուններով համբավ բերեց Քուրքիային ամբողջ աշխարհում և
այդպիսից իր սերը զեպի հարազատ երկիրը և այս ամենը իր
արտացոլումն է գտել այն անեղծագործություններում, որ նա
սակեց՝ և ստորագրումն մեջ: Քանյուլը Հիքմեթի գիրքորոշումը
համեմատում է այնպիսի հարգված երիտթուրքական սեֆոր-
մատորների գիրքորոշման հետ, ինչպիսիք են Ջիյա փաշան և
Նամըք Փեմալը, որոնք նույնպես ստիպված են եղել թողնել
իրենց հայրենիքը սուլթանական ռեակցիայի ճնշումների պատ-
ճառով: Քանյուլը Հիքմեթին համեմատում է նույնիսկ... Աթա-
թյուրքի Հեալ սուլթանաֆա Փեմալը, — դրում է Քանյուլը, — որք
փրկեց ժողովրդին ու հայրենիքը, հանդես գալով Քուրքիան ան-
դամատակու: ձգտող զազուֆարար տերությունների դեմ և գիմե-
լով Ռուսաստանի օգնությունը, այդ զեպում նույնպես կարող է
նանաբնի որպես ստորագրողի դաժմաննալ: Քե ինչ են նշանակում
այս բաները, կարող են հասկանալ միայն երանք, ովքեր գիտեն,
թե ինչպիսի լուսապսակով է պատած սթուրքերի հորս անունը
այս երկրում:

Աս աշանկ չեմ խոսի ամբողջ «Հիքմեթագիտություն» մասին:
Բանաստեղծի ստանալորենների Հեալ միասին վերջին ասրիներին
թուրքական գրքի շուկան սկսել է ողողել բանաստեղծի մասին
գրքերի ու հոդվածների մի հեղեղ: Որոշ հեղինակներ իրոք գի-
տեն գրականությունը, մյուսները պահանջում են, որ Հիքմեթի
գործը վերանայվի...

Այս տեսան կան Հիքմեթին անծամը նանալող մտրգկանց
բազմաթիվ հիշողություններ, որոնք թուրք հասարակայնությանը
ծանոթացրին բանաստեղծի նկատմամբ դատական հաշիվհար-
զարի մանրամասնություններին: Այսպես, 1966 թվականի վեր-
ջին լույս տեսավ նազըմի Հեալ միասին դատված, բանաստեղծ
Ա. Փաղբրի բրոշյուրը: Գիրքը անմիջապես վաճառվեց և պա-
հանջվեց երկրորդ հրատարակությունը: Հատուկ կերպով Հիքմե-
թին էք նվիրել իր համարը «Ճեի գերգի» գրական շաբաթաթեր-
թը: Քերթը ապացուցում էր բանաստեղծի անմեղադարսությունը

և պահանջում էր վերանայել նրա դործը, որպեսզի նրանից հանգի գաղափարների խարանդը: Քննիչը հրապարակեց նազրմի ժամանակակիցների մի շարք վկայություններ, այդ թվում և Քուրթական ժուռնալիստիկայի ավագագույն ներկայացուցիչ, իր աչհայացքներով հայտնի Ահմեդ Հեմին Յալմանի գծեր 1949 թվականին գրված հոդվածը: Յալմանը այն ժամանակ հիշում էր, թե ֆնչպես մի անգամ ինքը Քուրթայի բանտում այցելել է Հեմինի, բնիկական արևմտյանից զուրկ նազրմին ու հարցրել նրան: «Ձեր մասին ասում են, թե դուք հայրենասեր չեք: Ձեր բանաստեղծությունները բազմաթիվ լեզուներով են թարգմանում կոմունիստները: Ի՞նչ կասեք դուք դրան»: Նազրմի պատասխանել է, «Եմ ումերից միտ է արգելել, որ իմ բանաստեղծությունները շարքումանեն: Իսկ ինչ վերաբերում է հայրենասիրությանը, ապա, հովանարար, կան մարդիկ, որոնց հայրենիքի հետ կապում է դժգոհությունը կամ այն, որ նրանք կալվածք կամ սեփական տուն ունեն Քուրդիստանում: Իմ կապը Քուրդիստանի հետ այլ է, ավելի խորն է, և նրա հետ կապված եմ մաշրեկի լեզվով: Եմ թվում է, որ միտ է պատկերացնել ավելի իսր կապը»:

Բանաստեղծի այս պատասխանը, որը հայտնի գործով այդքան տարիներ հետո, մի սեփական փաստարկ էր, որը հերքում է հետադիմական զրպարտիչների կեղծիքը: Քուրդիստանի համար աստիճանահատուկ նշանակություն ունեցավ «Յոնա հանգստում հրապարակված մինչ այդ անհայտ մի գուստաթուղթ» նազրմ շեքմեթի նամակը Աթաթյուրքին, որ նա գրել էր 1938 թվականին: Այդ նամակը, որը վերջերս է միայն զանվի պետական արխիվում, իր ժամանակ չէր բնկել մահացու Հեմինի Քեմալի ձեռքը:

Ահա քաղվածքներ այդ կարևոր փաստաթղթից.

«Ենձ մեղադրելով բանակում խուզում, ասողելու մեզ, գառապարակ էն ասանհինգ տարի խիստ բանաստեղծության: Այնմ ինձ վերագրում են խուզում, ասանհինգ տարեկան Քուրդական նազրմում»:

«Ես երգում եմ Քուրդական հեղափոխությունը և քո անունով, որ ևս մեղադր չեմ»:

«Ես գրեգորներին խուզում, ինձ հրահանջ»:

«Ես կույր չեմ: Ես քեզունակ եմ զնահատելու Քո բոլոր վիթխարի շունքերը աստեղծությունների անհայտարհին, իմ սիրտը ին է սիրով զնայի հայրենիքը»:

Նս պիկտորներին խառնութեան շնորհիւ...

Քեզանից և քննադատականութեանից ևս պաշտօններում ևս արդարութեանը:

Այսօր, երբ արդեն անցել է ավելի քան երեսուն տարի, բանաստեղծի սրբանշան լայնը գնալով ավելի լայն արձագանք է գտնում ամբողջ Քուրքիայում: Գնալով ավելի բարձրակարգ են հելուստ պաշտօնները՝ հրապարակել Հիքմեթի գործը, լսել ողջ մեացած վեպներին, հասնել գրատպարանի գերանայման և լրիվ վերականգնել բանաստեղծի անունը: 1967 թվականին Քուրք հասարակականութեան անունից այդպիսի պաշտօններով հանդես եկավ հայտնի Քուրք ժուռնալիստ, Քուրքիայի բանվորական կուսակցութեանից գեղարտաա Չեթին Ալթանը:

Հիքմեթի գործը առայժմ գեղացի է մնում: Սակայն Քուրք հասարակականութեան լուսավորչական մասի աշխատանքները արդեն վերականգնվել է և նախաձեռնություն մտնողներից Քուրքիայի խորհրդարանի բանաստեղծ Մեծ արձագանք գրով Ազիզ Նեսինի կողմ Քուրքիայում ստեղծել Հիքմեթի թանգարան և հիմնել գրական մրցանակ նրա անունով:

ԹԱՏԵՐՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Այս տարի Անատոլիան առաջին անգամ իսկական թատրոն անապա— գրել է ռուսահայտնի թեթև թեթև 1966 թվականի վերջին: Եստացի Քուրքիայի համար բոլորովին նոր երևույթի մասին էր ուսուցիչների արձեմութեան շրջիկ թատրոնի հյուրախաղերի մասին: այդ թատրոնը ստեղծել էր սաղանակագոր սեմիոսը, գերասան և թատերագիր Մերմես Չագանը² (մեկ մարդու մեջ թատերական մի քանի պրոֆեսիաների համատեղում բավական համախ է հանդիսանում Քուրքիայում): Առանց պետական գրատպարանների, սակնալով լոկ շնչին միջոցներ արձեմութեան անգամ ուսուցիչների և ուսուցիչների արձեմութեան վիշակներին կազմակերպությունների երկու հարյուր յոթանասուն բաժանմունքների անգամավերաներից, Մերմես Չագանը որոշեց թատրոնին ծանոթացնել անատոլիացի գյուղացիներին և նախանշական քա-

¹ Օրը երկրում սկզբն ստեղծան, հազար Հիքմեթի ստեղծագործությունները նորից արձեմվեցին:

² Մերմես Չագանը մահացավ 1970 թվականին:

զացնե՞րի բնակիչներին, որոնք մինչ այդ կյանքում ոչ էլ լսել էին սթաւարունս քաղց: Եւ ալնաեղ կազմակերպում է ոչ միայն ներկայացումներ, այլև դասախոսութիւններ է կարգում պիեսի մասին. եւ հազմահարում է ֆինանսական կարգի վիթխարի զօժարութիւններ. եւ բեմադրում է զեղարվեստական և գաստրարակչական արժանիքներ ունեցող նշանակալի պիեսներ միայն: Առաջին պիեսը, որով եւ շքեց բոլոր գաժառները, իր իսկ՝ Սերմեա Չապանի «Սաղերի ֆարքիկան» քաղաքական փայլուն սատիրան էր: Պեղարվեստական մարմնավորման ձևով ու մեթոդով (օրինակ, պիեսի տեսարանների ընդմիջարկումը երգչախմբով) այն հիշեցնում է Բերթալդ Բրեխտի պիեսները: Ինչպէս գրել է «Նաբերս Սերթը, Չապանի պիեսը՝ «Քուրբան է, լուսավորված ակեղեկիւն շատագայթներով»: Այն միշտ ուղն ու ծածր Թուրքական պիես է և անհասկանալի է մեծ Նրանց համար, որոնք շգիտեն այդ երկրի իրական կյանքը:

Պիեսի հիմքում զբոված է իրական փաստ. Արեւելյան Անատոլիայի շքաներերից մեկում հարուստ հազաաները հացահատիկի գինը բարձրացնելու նպատակով թուժաւորում էին ցորենը, որպիսիք Նարազոր լիւնի սպասարածել սննդի մեջ, այլ կարելի չէին կերտանել որպէս սերմացու: Աւժած գյուղացիները հովաքում և ուտում էին մի բոլոյ (գրա անունը սկարա թխումն է), որից Նետտ տղավում է մի սարսափելի հիվանդութիւն՝ սարերի կաթված: Այս փաստն էլ Սերմեա Չապանի համար իրրե ֆոն ծառայեց մի թունդ սատիրայի համար՝ Քուրբանի քաղաքական կյանքի մասին նրա բոլոր զրակտումներով:

Ահա պիեսի համառոտ բովանդակութիւնը. ցորենի գինը բարձրացնելու համար երեք կազմաժողովներ հողերակաւնի Նետ միասին (վերջինս հազած է տերտերի պիեսա՝ ժուսուլմաններին կրտնական պայցումները լվիրաւորելու համար) համոզում են Շեֆին՝ հրապարակել մի հրաման՝ ցորենը պարտապիւր կարգով պետութիւնը հանձնելու մասին, նրանց խոստանալով, որ ամեն մի պարկ ցորենի գիմաց նրանք կստանան չորս անգամ ավելի՝ սկարա թխումն: Իսկ ցորենը, իրր, պիաց է ծախսի սրբազան ձկներին կերակրելու համար, քանի որ, ո՛ սարսափ, լնի տփին գտել էին կրտնաված ձկան մի ողնաշար: Չուկը, իրր, ստակել է սովից, համատացնում են կազմաժողովները Շեֆին. ի կարելի

ենթացրել, որ տեղի է ունեցել ինչ-որ սրբապգծություն և այն պարզապես հերել էն նման նախապաշարժունք ժինչև հիմա էլ զեռ գոյություն ունի Քուրքիայում: Քուրքիայի արևելքում, Ուրֆայում, ես ինքս եմ տեսել այդպիսի սուրբազանք լին, որը լիքն է գետածածանով, որոնց կերակրում են հացահատիկով և ոչ ոք դրանք չի սրսում, քանի որ դա դժբախտություն է բերում... Մինչ այդ բեժում տեղի է ունենում ազգկա վաճառք՝ նույնպես մի սովորական բան գյուղում: Ազգկա համար մյուսներից ազնի շատ ցարեն ազոյ պատանուն ձերբակալում են և խաշում: Խաշի վրա խաշված Քուրքի այդ ցնցոզ սիժժոջը ֆուն է դառնում պինսի հետագա զարգացման համար, որն քնթանում է նույն գեկտրացիաներով, միևնույն գործող անձանցով: Միայն երեք կազմածատերերն են, որ մերթ հանցնա են գալիս գառավորների գերում, որոնք անպատկառին գառապարտում են... իննսուն տարվա քանտարկության, մերթ ստեղծանների գնում, որոնք նախազգուշացնում են, որ նույն ճակատագիրն է սպասում ամեն մեկին, ով կհամարձակվի հանգնա զայն Ենֆի դեմ: Հաշորդ տեսարանում հանդիսանալու եկատում է, որ քուրսն էլ, այդ թվում և Ենֆի ու հոգնույ անձը, կաթված են ստացել: Օգնության են գալիս օտարերկրացի ժասնագետները, և ահա հենց այստեղ սատիրան հասնում է իր գաղաթնակեաին, վերերից զլիններին է տեղում ամերիկյան օգնությունը՝ պարկեր, որոնցից գույս են թափվում հին կոշիկներ, սատմի խոզանակներ և այլն: Լավում են ձայներ, «Հեյ, որն է մեկը ողջ մնացե՞լ է այս օգնությունից»: Միաժամանակ եկրանի վրա լուսավոր տառերով երևում է «Համաձայնություն սգնության մասին» տեքստը, որի տառերն կետում առված է. «Օգնություն ստացող երկիրը պարտավորվում է օգնություն ազոյ երկրին հուսք վաճառել լինել ցնկրով»:

Հաշորդ տեսարանը նույնպես սկսվում է էկրանի ցուցադրումով: «Երբ մարդ հանգիստ նայի իրերին, նա քնդունակ կլինի ամեն բանի: Է՛վ ա՛յն Ենֆի զլինես: Գրանից հետո, բնականաբար, Քուրսն է Ենֆի գյուղը, իսկ նրան սպանողը՝ մի խեղճ մարդ, որը կերել էր ձուկը, գրավում է Ենֆի տեղը: Էկրանի վրա նորից երևում է մակագրություն: «Մա հեղափոխություն է», իսկ հանգիստանալու մտովի ազնիացնում է. «Մա 1960 թվականի մայիսն էր նոր Ենֆին անմիջապես սկսում են շարորթիկ նույն երեք կազմածատերերը, որոնք և նրան աշխատում են համոզել, սիրաշահել կաթվածահար եղաններին, նրանք որոշում են կա-

սուցել սասքերի ֆարրիկառ, որից հետո... պարկերից հանում են արգեն պատրաստի պրոթեզներ՝ այն օգնութեան մի մասը, որ նրանք յուրացրել էին իրենց համար: Այնուհետև սկսվում է ընտրութեան ներքին անսարանը: Նույն կալվածատերերն են, բայց արգեն քաղաքական կուսակցությունների լիցենզիայի գերում: Մեկը խոստանում է, որ սասքերի ֆարրիկանս կլինի արդյունաբերական զարգացման սկիզբը, մյուսը խոստանում է զարգացնել բնականաբար նախաձեռնությունը խեղճեղճամենի համար պրոթեզներ արտադրելու գործում: Բայց երբ լիցենզիայից ոչ մեկը ձայների մեծամասնություն չի ստանում, ապա նրանք կալվում են կոտլիցիոն կառավարություն և քաղաքացիներին երջանկացնում արհեստական սօքերով: Բոլորին համակում է սեփականությունն ու... սարսափը, երբ պարզվում է, որ այն պրոթեզներով կարելի է միայն ցուցիկ տեղում կամ ետ-ետ գնալ: Քուրբանյան իրականություն մասին այդ անոգոս սատիրան ավարտվում է երգչախմբի արտասանած քառերով. «Մրանով ավարտվում է մեր ներկայացումը, բայց կյանքը շարունակվում է»:

Ես այս պիեսը գրեցի եմ ընտրություններից բաապիտոսին մի քանի օր առաջ, երբ իշխանություն գլուխ անցավ Դեմիտրի...:

Անասուխայի գլուխացիներին հասա՞մ արգյոք ընկալման համար գծվար այս պիեսի խմբագր, որի մէջ այլորածական մեծ պատմվում է թուրքական կյանքի գծախառնությունների մասին:

Երբ ես այդ մասին հարցրեցի իրեն՝ Չապանին, նա ասաց, որ այն շքշաններում, որտեղ մարդիկ սկզբա թախում էին սևտում և խեղճված էին կաթիլածից, հասկացել են: Այսու վայրերում՝ ոչ քուրբը: Բայց երբ ներկայացումից հետո խոսակցություն սկսվեց պիեսի մասին, ապա դա հանդիսատեսներին օգնեց հասկանալու նրա բովանդակությունը, իսկ գերաստներին՝ իրենց ավելի մտ զգալու ճաղվորդին: Թուրքս այսահայտի է Չապանը ժողովու հանդեսին ավամ իր հարցադրույցներից մեկում, ինքը ուզում է ուղի միայն ժողովրդին կուսուրս սովորեցնել, այլ ինքն էլ է ուզում սովորել ճաղվորդից:

Բնական է, որ Անասուխայանների այս շքշիկ թատրոնը Քուրբայում միակ թատրոնը չէ, նրկում կան պրոֆեսիոնալ թատրոններ հիանալի զերասաններով: Գա առավել ես հարկովոր է նշել, որ թուրքական թատրոնը այնքան էլ շատ տարիների պատմություն չունի: Զէ որ մինչև XIX դարի կեսերը գոյություն են

ունեցել միայն թատերական հասուցի մեծը, որոնք իրենց արմատներով դնում են Միջին Ասիայի սասիասաանները, որտեղից Քուրդերը եկան Անատոլիա: Գոյութլուս ուներ այդպիսի երեք տեսակ թատրոն. մեկ գերասանի՝ ժողովրդական պատմողի թատրոն կամ ամեզգաչիս թատրոնը, օՐթիս Սլուսուս թատրոնը, որը հիշեցնում է իտալական օկոմեդիա դել արտեա, և Եհարագյոզը՝ սովեթների թատրոնը, որը սկիզբ է առել շինական թատրոնից: Եհարագյոզիս ներկայացումները, միշտ է, ու լրիվ մեով, հիմա էլ կարելի է տեսնել ուսմազանի ժամանակ: Սգ ես ներկա եզել եմ այդպիսի ներկայացմանը ու տեսել եմ երկու նշանաձուր տիկնիկներ՝ ժողովրդական իմաստության ներկայացուցիչ: Կարագյոզին և պնւամսղ Լաշիվաթին, որոնց լուսավորված էկրանն Եանից անուրիկ մեքերեով վարպետրոն խաղացնում էր Լալայի Քլուլլուկ Ալին, որին այստեղ տնվաեում են վերջին Եհարագյոզականը: Նա նույնպես սեպլիկներ էր սալլիս Կարագյոզի, Լաշիվաթի և մլուս քուրս տիկնիկների փոխարեն (կլասիկ Եհարագյոզումս կա մաս չորս հարլուր տիկնիկ): Նման Եհասասատեսութլուսը, որն արդեն սևի քազում հազարամյակների պատմութլուն, միշտ էլ եզել է մեկ վարպետի գործնա մեծակ կասավարում էր զրանց և մեծակ խոսում քուրսի փոխարեն:

Թատրոնը մեր քմքնամաք Քուրդիայում մեզել է ՄԻՃ զարի կեսին: Այն ժամանակ գոյութլուն ունին միայն հաշիական իմերս, որոնք խաղում էին եզրուդական հեղինակների պիեսները: Թատերական արվեստը սկսեց զարգանալ հայրենական զրականութլան հետ միամամտակ՝ հանրապետութլան հաստատումից հետո միայն, քայց իսկական թագի մեք րերնց նապատերազմյան տարիներին: Այդ գործում մեծ մտալութլուն ունի հայտնի գերասան և անմիսր Մուխարն էրֆուզուլը, որը դաստիարակել է գերասանների մի քանի սերունդ և որի մասին այստեղ քուրսն էլ մեծ հարգանքով են խոսում... Թատերական կլանքի կենտրոնը միշտ հիմա էլ մնում է Մասմուլլը, որտեղ գործում են յոթ քաղաքային թատրոններ և մեկ սասնյակից սովեթի մասնավոր թատերախմբեր: Ըսկ պետական թատրոնների մեծ մասը գտնվում է Անկարայում, ախուհեան Ըզմիրում, Ազանայում և Բուրսայում: Մալիսյան հեղաշրջումից հետո որոշ աշխուժացում նկատվեց թատերական կլանքում: Այդ ժամանակ էլ Քուրդական թատրոնի պատմութլան մեկ սուաշին անգամ ստեղծ-

վեց կտորցիկնայինն Հանձնաժողով, որի տնօրինության տակ են գտնվում պեղանական, մոնիցիոգայ և մասնագոր թատրոնները:

Այսօր թուրքական թատրոնն ունի մի շարք տաղանդավոր դերասաններ... Գերասանների մի մասը կրթությունն ստացել է կոնսերվատորիայում (Թուրքիայում կոնսերվատորիան ավարտում են ոչ միայն երաժիշկները, այլ նաև բալետմեյստրները և դրամատիկական դերասանները), մի մասը դուրս է եկել գերասանների շնորհիցներից, որը մակուսությունից կրթությունն ստացել է թատերական թեմա-հարթակներում... Այդպիսի դերասանների թվին է պատկանում նշանավոր գերասաններից մեկը՝ Մուամմեր Կարաշան, որի թատրոնը իր խաղաձևով հիշեցնում է «Օրթա Օշունուր»: ամեն երեկո նա նորովի հանդարտաուրից ներկայացնումներով արձագանքում է օրվա հրատապ թեմաներին: Գրանց թվին է պատկանում նաև մեկ ուրիշ հայտնի դերասանուհի՝ Գյուլբիլ Սուրուրին: Ես նրան տեսել եմ երկու անգամ, և երկու անգամ էլ նա ինձ զարմացրեց դերասանական բարձր վարպետությամբ անտառույցի հասարակ գեղջկուհիների դերում, անկախ այն բանից, թե նա խաղում է Յաշար Քեմալի «Քիթիզատուսի» պիեսում (որի մասին այն ժամանակ շատ էր խոսվում), թե «Ջուհր» պիեսում (որի մեջ նա, հունական Մեդեայի նման, սպանում է երեխաներին ու իրեն, երբ ամուսինը երկտասարդ կին է բերում տուն): «Մեր թատրոնում» մենք խաղում ենք և խաղալու ենք պիեսներ ժողովրդի կյանքից, — Հայաստանի էլ գերասանուհին «Քիմ» հանդեսին ավամ իր հարցադրույցներից մեկում: — Հենց դրա մեջ ենք մենք տեսնում մեր նպատակը»: Ի դեպ ասած, երկտասարդ հեղինակ Կալյոնջուի «Ջուհր» պիեսը մեծ դեմք առաջացրեց: Ոմանք այն զգում էին, գոյաժողովրդի գերասանական խաղի համար, մյուսները քրե-նագատում՝ անլիզմի բացակայության համար, նրանց կարծիքով, թուրք գեղջկուհին ավելի շուտ ուրախ է լինում, երբ ամուսինը երկտասարդ կին է բերում տուն... Հեղինակին քննադատում էին հունական Մեդեայի հետ եղած նմանությունների համար, այն բանի համար, որ նա հունական երգչախմբի օրինակով անասու-լիական գեղջկուհիների երգչախումբ է մացրել պիեսի մեջ:

Ի Իր ամուսնու՝ գերասան Հեղին Բեզգուրի հետ նրանք Սամբույում խաղում են սեփական թատրոնում:

Քերես, ամենահայտնի գերասանական զույգը Քուրքիայում եղբայր և քույր Քենտերններն են, որոնք անփական թատրոն ունեն Կառմաքույում: Սա նրանց անուկ էմ միայն մեկ անգամ՝ խելահեղ սուլթան Իբրահիմի մասին երիտասարդ Քուրք թատերապիկ Ա. Օֆլազոզլուի պատմական դրամայում: Բազմականին լավ այս պիեսում կարելի է գտնել շեքուպիրյան սղերեզուիթյունների ազդեցությունը: Ինձ այն ժամանակ զարմացրեց ու հիացրեց Մյուշ-Ֆիքի խազը խելահեղ սուլթանի գերում և Յըլզըզի խազը նրա մոր գերում: Նրանք երկուսն էլ այդ ներկայացման մեջ հասնել էին գերասանական վարպետության բարձունքին:

Կցանկանալի հիշատակել նաև Անկարայի գերասաններին, ինչպես, օրինակ, Փլոքըրիին, որը միամամանակ և թատերագիր է, և ունի մաս, և գերասան (նա մեծ հաջողություն ունեցավ թեոթի 'Վանյայի գերում' Չեխովի պիեսում), կամ քույրուղին երիտասարդ գերասան Գենչո էրքուլին, որը փայլուն կերպով հանդես եկավ սեելազարի հիշատակարանը պիեսում՝ քառ Գոզգի: Այս պիեսում, կամ, ալելի Հիշա, մենախոսությունում, փայլեցին նրա օաղանդի քույր կողմերը, որը ժամանակի ընթացքում էլ ալելի կատարյալ կդառնա: Այդ գերի կատարման համար նա 1967 թվականին Նախաշվեց որպես Եսենյանի գերասան: Իերթույ Քերեսի օկերթույ Ալիի կարիերան պիեսի անվանադերում Գենչո էրքուլը ինձ պակաս զույր եկավ: Նրա Հիտերը այնքան սարսափելի չէ, որքան ծիծաղելի է: Նրա կերպարի մեջ շապիկնյան ինչ-որ բան կար, և պիեսի վերջում միայն Հերոսի մասերն են գալիս զաման բոնակայի գծերը: Ինչ կա որ, երիտասարդ Քուրք գերասանից հազիվ թե կարելի չինի պահանջել, որ մանի Հիտերի գերի մեջ... Նշանակալից էր այդ ներկայացման բեմագրության քաղաքական նշանակությունը Քուրքիայում, մի երկրում, որտեղ ումեկ են պրոգրեմատիկան արամագրությունները: Ներկայացման գործողությունը մեկնաբանվում էր մակագրություններով, որոնք պարզաբանում էին պիեսի պայմանական կերպարները և իրական գեպները, որոնց մասին խոսվում էր ներկայացման մեջ (օրինակ, օալխասագի հրկիզումը):

Քուրքական թատրոններին, հատկապես երիտասարդ խիզախ կուրիոսիներին կողմից խաղացանկի ընտրությունը վկայում է Քուրքական հասարակության և բնակչության այն խաղերի արամագրությունների մասին, որոնք համախում են օրերեց քաարները: Ամենից ալելի մեծ հաջողություն են վայելում այն

պիտեաները, որոնցում շոշափվում են երկրի հրատույ պարբերակաները: Այդպիսին էր, օրինակ, «Մառցահոսանքից առաջ պիտեք, որ 1965 թվականին բնազդեց Անկարայի Քատրոններից մեկը: Բնական արժեստի օրինակների մեծ իմացությամբ գրված այդ պիտեք պարունակում է բազմաթիվ կոնֆլիկտային իրադիշակներ և այլի է ընկնում քաղաքական շիկացածությամբ: Պիտեի գեպրերը անդի են ունենում մայիսյան Հեղաշրջումից հետո լեռնային մի կորած գյուղում՝ երկրի հարավ-արևելքում: Ամառը գյուղ է գալիս մի նոր քայմաքամ և մեծ էտանդով սկսում է սեֆորմներ կատարել՝ կանանց արգելում է շարահաներ կրել նրանց ամուսիններին բանաարհելու սարսափի տակ, օգտագործել արարական գիրք, բանաարհում է անդի սպեկուլյանտներին, պահանջում, որ աղաները վերացարձեն ապօրինաբար գաղթած հոգևերը: Ամեն բանում նրան օգնում է քառիկանը: Աղաներն ու անդի հարուստները ապարդյուն կերպով փորձում են վարկարենել նրան և նույնիսկ մուսը մարց են ուղարկում, որ սպանի նրան, Բայց վարձկանի զո՛ւ է գտանում սխեչագար անթժանորք՝ ազատագրական պատերազմի մասնակիցը, որը շատ՝ գեղեցիկ պատկերված է և նույնքան էլ գեղեցիկ խաղացված:

Քայմաքամը կոտավարում է որպես տեղական իշխան և սեփական ձեռքով արգարագատություն կատարում: Բայց ա՛ն սկսվում է սառցահոսքը և վերականգնվում իսկված կապը վերջինի հետ: Եվ այդ ժամանակ հեռացնում են և՛ քայմաքամին, և՛ նրա հետ գործած սասիկանին, որանք մեծ ժողովրդականություն էին վաշիչում գյուղի բնակիչների մոտ՝ որպես նրանց շահերի պաշտպաններ, քայց պարզվում է, որ նրանք երկուսն էլ դժանոցից փախած խելագարներ են: Ժամանում է խելական քայմաքամը, որն անշուտի շատ շանք է գործադրում մարդկանց համազելու, որ իր նախորդը եղել է... խելագար: Վերջան են եղել խելացի մարդիկ, քայց ո՛ր որ և ո՛չ մի քայի գործ չի կատարել, դրա համար հարկավոր է լինել խելագար, — ասում է Հեռուսուհիներից մեկը՝ զնդչուհի Հաթիջեն, որին նույնիսկ էր քանտից: Պիտեի վերջում աղաներն ու հարուստները ձեռքներն են շփում, որարիս քայմաքամին հաղցնում են զապաշապիկի «ՀԷ՛», մարդիկ: Փուցն ձյունը նորից կծածիկ նանապարհները, և ես այդ ժամանակ էլի կվերադառնամ», — բացականչում է նա, և այդ խոսքերը գահիճը դիմավորում է ժողահարություններով:

Սվ վերջում մի պիեսի մասին ես, որը նույն թվականին մի քանի ամիս շարունակ չէր իջնում Անկարայի ասաշտգիմական թատրոններից մեկի բեմից, շեախտված կարգս պիեսի մասին: Պիեսի Նեղիկակի, երիտասարդ թատերագիր Գյուլներ Սյումեթը և՛ ունեւորն էր, և՛ գլխավոր գերակատարը: Այդ պիեսը ոչ հարուստ մանրրուրժուսական եւ՛հանգական մի ընտանիքի մասին է, որը փոքրիկ քաղաքում տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո փոխադրվում է Ստամբուլ (երկրաշարժը Քուրքիայում քաղական հա՛նախակի երեւոյթ է, և այստեղ, պիեսում, այն ունի սիմվոլիկ նշանակութիւն): Ընտանիքի անդամները, որոնք լին կարողանում հարմարվել մեծ քաղաքի կյանքին, մեկը մյուսի ետեւից կործանվում են: Պիեսը ասորոված է հուսահատութիւն ու սագնապի զգացումով: Այս պիեսը ոչ միայն առանձին մարդկանց անհոշոցութիւններին մասին է, այլև ամերիկյան սեակաիճ ինքնաթիռների մասին, որոնք սպառնում են Քուրքիայի խաղաղ կյանքին: Ի զարմանս իմ, ես ծրագրից իմացա, որ առաջին իթանը, որը Նեղիկակի մեջ կատկածներ է ծնել գոյութիւն ունեցող կարգի վերաբերոյլ, եղել է... Լեհաստանի օկուպացումը հիւղերականների կողմից: ՎՄանկութիւն ժամանակ մենք լսել էինք անհասկանալի բուեր. «Փերմանական բանակը մտով Վարշաճաճ, շհամակենտրոնացման համարներ... Այդ ժամանակներից օկուսած մեր մեջ գնալով ավելի սւծեղ անեց հուսահատութիւն զգացումը»:

Այս խոսքերը շատ նշանակալից են Քուրքիայի երիտասարդ ասաշտգիմական մասադրականութիւնի համար, մի երկրի, որն առաջին համաշխարհային պատերազմի սարքներին Գերմանիայի գաշնակիցն էր, իսկ երկրորդում՝ պահպանում գերմանացիների համար բարչացակամ շեղորութիւն:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երբ 1960 թվականին ես եկա Քուրքիա, քեմալականութիւնի շոգունգների տակ կատարված Նեղաշրջման հետեանքով իշխանութիւն գլուխ տնցած գինեգրական խունտան հանգիստագիր կերպով հայտարարեց իր հաճատարմութիւնը ՆԱՏՕ և ՍԵՆՏՕ ռազմական գաշինքներին: Սոցիալիստական երկրների հետ արեւէ մերձեցման մասին այն ժամանակ խոսք անցած չէր կարող լինել: Երբ ես շոթ տարի հետո մեկնում էի աշտեղից, ար-

զին արգարութիան կուտակցութիան կառավարման շրջանում, բարձր մակարդակի դիվանագիտական կոնտակտները սոցիալիստական երկրների հետ սովորական երևույթ էին դարձնւլ Այս փաստերը վկայում են այն փոփոխութիւնների մասին, որոնք այդ ժամանակաշրջանում տեղի էին սենեցիլ Քուրքիայի արտաքին քաղաքականութիան մեջ: Մ'ըն է այդ փոփոխութիւնների ազդեցութիւնը:

Պատերազմից հետո, երբ հուլիսիցէց Տրումենի գնկարկեան, Քուրքիան սասորագրեց Առլանտայան պակտը և Քաղաքի պակտը, որը հնարագոյում վերածվեց ԱՆՏՍ-ի և դարձավ այդ միջխաարիստական խմբավորումների բերմեանց անդամը: Այդ ժամանակից սկսած Քուրքիան ամենաանբազ կերպով իրեն կապեց ԱՄՆ-ի քաղաքականութիան հետ: Քուրքիան մերժավորարեկչյան միակ երկիրն էր, որը մասնակցութիւն ունեցավ կարեական պատերազմին, այնտեղ ուղարկելով իր հինգ հազար զինվորներին, այսինքն՝ ավելի քատ, քան Անգլիան և Ֆրանսիան միասին վերջերս: Քուրքիան մասնակցեց ինգլիսիստական ժուրը ազգերից միջոցաւորմանը: Մերժավոր արեկչում և իր տերիտորիան արամագրեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին և ՆԱՏՕ-ին ռազմական բազաներ կառուցելու համար: Միավորված ազգերի կազմակերպութիան և միջազգային այլ կազմակերպութիւնների նասաշրջաններում ամերիկյան օրգանիզութիան մերեւաչիս Քուրքական կոնակը միշտ գործում էր անբաժան կերպով: Իրեն համարելով եվրոպական երկիր, Քուրքիան մասով եվրոպական խորհրդի կազմի մեջ, իսկ 1960 թվականից հետո ցարձավ քրեզհանուր շուկայիս միացած անդամը:

1960 թվականի պետական հեղաշրջումից հետո կազմված նոր կառավարութիւնը շարունակում էր վարել նայն արտաքին քաղաքականութիւնը: Ընդլայնվում էր ռազմականացման պրոցեսը: Մեծանում էր ռազմական բյուջեն: Քուրքական գորքերը մասնակցում էին ՆԱՏՕ-ի բուր գորավորմութիւններին: Ընդաշրջումից հետո սկսված քրեզհանուր լիբրալացումը, սակայն, հանգեցրեց այն բանին, որ հասարակական շրջաններում սկսեցին քաղաքի մայնը լովել ամերիկայերներին զիջումներ անելու: Քուրքական քաղաքականութիան դեմ Այդպիսի արամագրութիւնների ամտան վրա մեծ ազդեցութիւն գործեցին Նաև միջազգային իրազարմութիւնները: Քուրքական հասարակական կարծիքի համար առաջին յուրը ցնցումը եղավ 1962 թվականի

կուրաշահան նգնաժամբու Այգ ժամանակ ամբողջ ձայնով սկսեցին խոսել այն մասին, որ Ամերիկան, բողոքելով Կուրաշում կրթական հրեթոնների դեմ, Քուրբիան վերածել է իր սեփական հրեթոնային պոլիգրաֆի և որ մեծ անբարեխոսները միջև նվազագույն կանֆլիկտի գնացում զա Քուրբիային լիակատար ոչնչացում կապահովու Ընդամեն հիշեցին նաև այն, որ Հենց Ինդիանայի քաղաքից (Ալյանսից ոչ Հեռու) իր թոշիքն սկսեց, առանց Քուրբիային կառավարության գիտություն, ամերիկյան արքայազնուհի և Զո ինքնաբեր, որ նույն այդ քաղաքից, և գարնայի առանց Քուրբիան կառավարության համաձայնության, ամերիկացիներն իրենց իրենց գնանաք կրթականում 1958 թվականին: Հասարակական կարծիքը իշխանություններին մեղադրում էր այն բանում, որ, համադրածով իմպերիալիստական անբարեխոսները Հեռ, Քուրբիան գնալով իրեն ազնիվ շատ է մեկնացնում «երբորդ աշխարհից»:

Այդպիսի արամադրությունները առաջին անգամ մեղիսում արտահայտվեցին 1953 թվականի սեպտեմբերի երկրորդ կուրբիային հասարակության արտաքին քաղաքականության քննարկման ժամանակ: Փառլամենտական տրիբունայից բազմական շատ կշտամբանքներ հայտնվեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին Հեռ կղզի գաշիների նկատմամբ ոչ քննադատական մտածման համար: «Միջազգային կանֆերանսներում, — առանց գնալուտուտներից մեկը, — համարի քննարկվում են երիտասարդ աֆրիկյան պետությունների առաջադեմությունները, բայց ոչ որ երբեք գեռ չի լուկ, որ քննարկվեն Քուրբիական առաջադեմությունները»:

Հակաամերիկյան արամադրությունները իրենց գաղափարներն հասած կուրբիական նգնաժամի որերին: Հիշեցնեմ, որ այդ կողմն շորս հինգերորդով քննկնցված է հույներով, և միայն մեկ հինգերորդով Քուրբիայում 1954 թվականին ազգային երկու համայնքների միջև բնագնարումները, որ դրգում էին իմպերիալիստական շրջանները, հանգեցրին արյունահեղություն: Փորձելով Կուրբիային զրկել անկախությունից և նրան ներգրավել ՆԱՏՕ-ի շրջանակի մեջ, ամերիկացիներն այն ժամանակ արագացրին այդպես կազմում Աշտոնի պլանը և պաշտպանեցին հունական թեղիսը «Լևոսիսիս» մասին, այսինքն՝ կողմն Հունաստանին միացնելու և կղզում Քուրբիային բազա արամադրելու մասին՝ նրան գրամական հասուցում վերաբերու պայմանով... էլ՝ ազնիվ

մեծ վրդազմունքով ընդունվեց ժամայում մերկացված սրբերդեւո Ջոնստեր նամակը այն ժամանակվա պրեմիեր Բենեյտին, որով Ջոնստեր Քուրքիային նախազգուշացնում էր Կիպրոսում գեռանա հանելու գնմ: նա գրում էր, որ ԱՄՆ-ը թույլ չի տա ամերիկյան զենքը սպառարձել Պենտագոնի հետ շահամայնեցված նպատակների համար: Ջոնստեր նախազգուշացումները հատուակեցին այն բանով, որ ամերիկյան VI նախատարմը գրանվում էր Միչիգնական ծագում:

Այդ ժամանակաշրջանում Քուրքիայում, որը սերտորեն կապված էր Վաշինգտոնի հետ, ազդի էին ունենում առաջին հայացքից անհասկանալի բաներ. ամերիկյան զենայանությունը Անկարայում շրջապատված էր գիեղած ոստիկանութամբ, որպեսզի ամերիկացիներին պաշտպանեն ցուցարարներից, որոնք հանդես էին գալիս սիրենց խարածա գաշնակցի դեմ: Ոստիկանութունը բոլոր մեծ քաղաքներում պահպանում էր այն թաղամասերը, որտեղ սպրում էին ամերիկացիներ: Պարզվեց, որ հեղափոխական տրամադրութուններ այն ժամանակ նկատվում էին ամենուրեք, ոչ միայն ձախ տարրերի շրջանում, որոնք պահանջում էին երկիրն ազատագրել իմպերիալիզմից, այլև աչ նացիստալիստական շրջաններում, որոնց ազգային հպարտության զգացումը վերազարգացած էր:

Կիպրական նպատակները ամենայն պնդումով պարզ էր հասկանալի կարծիքին ցույց տվեց Քուրքական արտաքին քաղաքականության անմտությունը... Օգիկանտոսի այն կազմից խոստացված աշակերտությունն էլ խարուսիկ գուրա եկավ...

Այդ ժամանակից ազդի բարձրագույն ու ազդի համառորեն սկսեցին լսվել պահանջներ՝ վերանայել Քուրքական արտաքին քաղաքական կուրսը: Հրապարակային քննադատության ենթարկվեցին ամերիկյան մի շարք արտանությունները Քուրքիայում, բայց ամենից առաջ այն, որ Քուրքիայում է գտնվում գրեթե քսանհինգհազարանոց ամերիկյան զուգութ (գիեղարականներ, սէքսպիտաներ ու նրանց բնուանիքներ): ՅՅԵԵ հանգստը այն ժամանակ գրել է. «Քուրք բարձրագույն պաշտանները պետական ապարատում զբաղեցրել են ստարիկերացիները: Տասնութ միլիարտություններից միայն լորում է, որ շիան ամերիկյան խորհրդակցաններու: Ամերիկացիները քնդհանրացես Քուրքիայում իրենց զգում էին ինչպես իրենց տանը: նրանք ունեին սեփական խանութներ, տանտննկ դաղերակայտն, որոնց վրա չէր տարած-

գում Քուրթական օտարազարչության վերահսկողությունը, սեփական փոստային կապը... «Առ եշանը կրող մեքենաներով լցվել էին բույր խնուղիներն ու փողոցները: Քուրթական սպային տարածությունը ևս լցված էր այդ նույն ասրերանիչը կրող ինքնաթիռներով: Ամերիկացի զինվորականների արտոնությունները Քուրթիայում խախտում էին երկրի օտվերենությունը և արտասովոր չափով հիշեցնում Օսմանյան կայսրության կապիտուլյացիաները: Ամերիկացի զինվորների ու սպաների հանցանքները Քուրթական դատարանների իրավասությանը ենթակա չէին, և ինքարձրաստիճան զինվորականը հայտարարում էր, որ հանցանքը կատարվել է «ծառայության ժամանակ»: Ինչպիսիք, միայն զբաշտողի մեքենայի շատ զինվորներ խուսափում էին պատմից: 50-ական թվականների վերջին Քուրթիայում շայնորեն հայտնի գործով զեղարկեա Մորթիանի ճեա կատարված զեղքը, որը հարթած վիճակում մեքենայով նվմել էր մի քանի Քուրթ զինվորներին, և մի սերմանոտի գործը, որը վրանիթի էր ենթարկել խաղաչող երկրաններին: Երկու զեղքում էլ մեղավորները ենթարկվել էին միայն գրամական տուգանքի: «Մատչյամբից Քուրթ երեխաների վրա կրակ բաց արած ամերիկացի զինվորներին,— 1965 թվականին գրում էր «Յեսե հանգեսը,— նույնիսկ շտուգանեցին»:

Միշնորդ քուրձուազիան սկսել էր աստիճանաբար ընդօրինակել ամերիկյան ապրելակերպը. բանը հասել էր այնպիսի, որ Անկարայի ու Ստամբուլի զիշերային սեստորաններում ծրագրերը վարում էին անգլերեն:

1961 թվականի ապրիլին «Քանին» աչ թերթը զեանդել էր մե հոգված, սրանդ ահա թե ինչ էր ասված. «Քանի-քանի անգամ ևս ինձ հարց եմ արկել՝ գողութ չե՞նք գարձել արդյոք մեք,— գրել է մի անանուն հոգիեակի:— Անկարայում զանգահարում եմ հյուրանոց և շափոգում յում՝ «Hello, իսկ ճեսո՝ «Good morning»: Սրանդ եմ գանձում ևս: Երազում Ամերիկա չե՞մ փոխադրվել արդյոք... Անցեք Անկարայի փողոցներով և զուր շատ աների շուսամուտաներին կանանկ «House to sell» (տունը վաճառվում է) կամ «House to rent» (տունը վարձով է արվում) հայտարարությունները: Ինչպես զուր կարողացաց կահել, սա Քուրթերեն չի գրված... Նայեցեք մեր շորս կողմը և ասացեք, կարո՞ղ եք զուր արդյոք Քուրթիա գանել Քուրթիայում»:

1961 թվականին նման ձայեր, թերես, բացառություն կլիներ

Սակայն ժամանակի ընթացքում Քուրքերը ավելի ու ավելի սուբ-
կերպով սկսեցին արձագանքել ամերիկացիներին բանաբայերու
Գնալով ավելի բարձրաձայն էին լսվում լրատվողներ ամերի-
կացիների հետ իրազեանազատար հարաբերություններ հաստա-
տելու մասին, որին նպաստում էր նաև Ասիական զորավորու-
թյունների ստեղծման արձագանքը և հատկապես զեզոյյան
Ֆրանսիայի օրինակը: Իհարկե, հակամերիկյան արձագանքու-
թյունների աստիճանը տարբեր էր: Չախ տարբերը պահանջում
էին բուրբուլին կապերը խզել ԱՄՆ-ից: Քուրքուզիայի շափա-
վոր շրջանները պահանջում էին իրազեանազատություն Ատ-
լանտյան դաշինքի շրջանակներում՝ Քուրքիայի սովիտին իրա-
զեանքները հարգելու պայմանով: Այդ շրջանների համար բնորոշ
էր Իսմեթ Իսկենդի հայտարարությունը՝ «Քայմա հանդեսի թղ-
թակցին. «ես հավատում էի Ամերիկայի զեզավոր զերին: Գրե-
համար ես պատժվեցի»:

Այսպիսի հանդամանքներում սկսվեց հարաբերությունների
ստեղծանական ջերմացում Քուրքիայի և Սովետական Միու-
թյան, իսկ ապա նաև սոցիալիստական մյուս երկրների միջև:
Այս ուղղությամբ առաջին քայլը եղավ Քուրքական պառլամեն-
տական պատգիբրակության այցը Սովետական Միություն 1964
թվականի ամսանը: Մի քանի ամիս հետո ՄԱԶՄ այցելեց Քուր-
քիայի արտաքին գործերի մինիստր էրքերը: Սկսեց ամբապնդվել
անանական համագործակցությունը, իսկ գրանեց Հետո, Հիշո
է. ավելի քիչ շափով, կուլտուրական և գիտական կապերը: Ետ
շուտով հաջորդեց ՄԱԶ Միության Գերագույն սովետի պատգի-
բրակության պատասխան այցը Քուրքիա: Այս այցին նախադե-
ղ էր Քուրքական կառավարության որոշումը ՆԱՏՕ-ի, այսպես
կոչված, թազմակոզմանի միջուկային ուժերին մասնակցելուց
հրաժարվելու մասին (նա մեում էր որպես ՆԱՏՕ-ի միջուկային
կուրսերի անդամ): Նույն թվականի օգոստոսին, այն ժամա-
նակվա պրեմիեր մինիստր Ուրգյուլույուն այցելեց Սովետական
Միություն: Այդ այցի ժամանակ սովետական կոչմը մեկ ան-
գամ ևս հաստատեց, որ ինքը հրաժարվում է Քուրքիայի Նկատ-
մամբ որևէ տերիտորիալ պահանջից: Համասեղ սովետա-Քուր-
քական կոմյունիկեն ընդգծում էր երկու երկրների զնապանու-
թյունը՝ հետագայում ևս շանքերն ուղղել միջազգային լարվա-
ծության թուլացմանը: Այս ամենը Քուրքական հասարակական
կարծիքին համոզեց, որ Սովետական Միության կոչմից Քուր-

քիային ուժեղ չի սպասուում և որ երբ համար վառնոցը թարքված է մյուս հոգմում:

Երբ 1965 թվականի նոյեմբերին երկրի կառավարման ղեկի մաս կանգնեց արդարության կուսակցությունը, երա հաղթանակը ամենուրեք զնահաավեց որպես ԱՄՆԻրիկյան հաղթանակ: Այդ կուսակցությունը նույնիսկ առաջարկություններ էին արվում Քուրքիայում ամերիկյան քաղաքների ներառվոր ավելացման և վիետնամական պատերապմում Քուրքական զորքերի մասնակցություն մասին: Սակայն իրականությունը գերազանցեց բոլոր ենթադրությունները: Արտաքին քաղաքականության մեջ էլ ավելի շատ, քան ներքին քաղաքականություն մեջ, փոփոխություններ գարձավ վերազարքը զնայի հին կուրքը, զնայի մինչև 1960 թվականը կզամ քաղաքականությունը: Այդ բանը թույլ չէր տալիս աշխարհում փոփոխված իրավիճակը: Քուրքական բուրժուազիան որքան ավելի շատ էր ամբողջում իր անանական պոտենցիալը, այնքան ավելի վտահ էր իրեն զգում միջազգային տապալկում, իր համար պահանջելով մանկրելու ավելի լայն ոլորտ: Նրա համար պարզ գարձավ, որ ամերիկացիները իրեն զրկում են շահույթի մի մասից, իրեն պարտադրելով Քուրքիա ներմուծվող արդյունաբերական ապրանքների բարձր գներ և ցածր գներով գներով Քուրքական հումքը: Կա հասկացում, որ տոկոսական փոխանակությունը և վարկերը, առաջին հերթին ինձնատիցիոն վարկերը, որոնք անհրաժեշտ են իրեն երկրի ինչուստարացման համար, ինքը կարող է ավելի շահավետ պոլիմաներով ստանալ միայն ՄՍՀՄ-ում և սոցիալիստական մյուս երկրներում: Սովետական պապամենտական պատվիրակության Քուրքիա կատարած այսի արդյունքը կզամ Սովետական Միության հոգմից այնտեղ արդյունաբերական լոթ խոշոր որչիկա կատուցելու մասին համաձայնագիրը: Քուրքիան ՄՍՀՄ-ից ստացավ նաև 200 միլիոն դոլարի վարկ:

Այս ամենը հաշվի առով Դեմիքելի կառավարությունը: Իզուր չէր, որ կարիները կազմվելուց մի քանի ամիս հետա արտաքին զորքերի մեկնարքը Չալլըլյանից հայտարարեց: «Քուրքիան Ամերիկայի արքանյան չէ և ՄՍՀՄ-ի թշնամին չէ: Մենք առարկում ենք, որ մեկ վրա նային որպիս ԵՄՏԾ-ի պահակի: Այս գերգործումը հաստատվեց սոցիալիստական երկրների հետ գրվանագրության կանաակներով, որանցից ամենանշանակալիցը

կարելի է համարել պրեմիեր Ալեքսեյ Կոսիգինի այցը Քուրքիա 1966 թվականի զեկտեմբերին և շուտով զրան հաջորդած Գեմի-րելի պատասխան այցը Մոսկուայից Միուսթուն: 1967—1968 թվականներին անդի ունեցած Քուրքիայի մերձեցում կենսատանի հետ, ինչպես նաև բաշկանյան երկրների՝ Քուլզորիայի, Հարավարևելյան և Մուսթինիայի հետ Քուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության մեխանիզմներից ոչ մեկը այնքան ակտիվ չի եղել արտաքին աշխարհի հետ ունեցած իր կանոնակարգում, որքան Չազըլչանցից, որին զրա համար անվանեցին «Քուլզու հուանացի», Առաջնորում երբևք Անկարայի փոխընկերում այդքան հանախ չէին ծածանվում օտարերկրյա պետությունների գրոշակները, որքան 1966—1967 թվականներին՝ կառավարությունների զեկավարների այցերի ժամանակ:

Հենց այդ ժամանակ էլ Քուրքիան հասկացիկեց ավելց, որ ինքը պաշտպանում է հակապաշտպանության ցազափորը: Միաժամակ ասցերի կազմակերպության ասամրելաներում ետ քվեարկում էր Հարավարևելյան հանրապետությունում աստրանկիցը գաստպարակուսողները: Բայց գլխավորը, Քուրքիան բարելավեց իր հարաբերությունները արարական պետությունների հետ: Ետ քաղաքականության սկիզբը եղավ Չազըլչանցիի ուղեորությունը Կահիրե Բայց գլխավորը, Քուրքիան բարելավեց իր հարաբերությունները արարական պետությունների հետ: Ետ քաղաքականության սկիզբը եղավ Չազըլչանցիի ուղեորությունը Կահիրե 1963 թվականի գարնանը, իսկ հետագանցը՝ հարաբերությունների վատացումը Իսրայելի հետ: Մերձավորարևելյան կոնֆլիկտում Քուրքիան զրազեց չեզոք դիրք, բայց նրա համակրանցը արարական երկրների կողմն էր: Քուրքիայի կառավարությունը պաշտանական հայաարարություն արեց այն ժամին, որ ինքը թույլ չի տալիս իր անբխտաբխայում գտեճուղ ամերիկյան բազաներն օգտագործել արարական երկրների զեմ: Հետագայում ետ արտահայտվեց նաև իսրայելյան զորքերը արարական անբխտաբխաներից ցուրտ բերելու օգտին: Չնայած այն բանին, որ Քուրքիան աշխարհիկ հանրապետություն է, ետ ժամանակցել է (1969 թվականի բնարություններին նախորդակին) մուսուլմանական երկրների մտքանի կոնֆերանսի աշխատանքներին, այնանդ գլխավորով, ճիշտ է, շատ զգուշ զիրք:

Քուրքիայի արտաքին քաղաքականության անկախության նշանակալիս հաստատումն է այն փաստը, որ ետ նույնիսկ սեմփուլիկ մեծով շպաշտպանեց ամերիկյան ազրեոսան Արևանամում: Այդ կապակցությամբ Քուրքիան թերթերը հիշեցրին մի անգամ

Անաթոլիոսի տաճ խոսքերն այն մասին, որ Քուրքիան սեփական մաշկի վրա գրում է եմպագույն գրգիռը երկրագնդի ամեն ձի կեսում:

Իսկ եթե խոսենք ԱՆՆՏՕ-ին Քուրքիայի ցուցարեքած մասնակցութեան մասին, ապա ձեականորեն այդ դիրքը չի փոխվել, բայց դա նշանակություն էլ չունի, քանի որ դրա մյուս նրկու անդամների՝ Իրանի և Պակիստանի քաղաքակրթության մեջ կատարված էմպագույնի մասնակցում այդ գաղտնիքը զարծել է զուտ ցուցադրական: Բայց դրա փոխարեն Քուրքիան Իրանի և Պակիստանի հետ թափական ակտիվորեն մասնակցում է այսպես կոչված Զարգացման ռեզիսնայ կամբաներին, որը գրադվում է արևաեռական հարցերով:

Քուրքիան արտաքին քաղաքականության նման ակտիվացումն, անկասկած, ամբողջակա Քուրքիայի դիրքերը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների եկամտամբ և նրան թույլ տվեց որպես նախածնող հանգուս գույ Առլանտյան պակար III հոգվածին համապատասխան կերպով թուրք-ամերիկյան անկախ մասին համաձայնագրերը վերականգնել գործում: Այդ համաձայնագրերը, իսկ դրանց թիվը 56 է, կարգավորում էին Քուրքիայում ամերիկյան քաղաքներ, սուցարային կայանքների և սուզանական այլ օբյեկտների իրավական գրությունը, ինչպես նաև ամերիկացի զինվորների ստատուսը Քուրքիայում: Այդ համաձայնագրերի մեծ մասը թվագրված է հրեռական թվականներով, բայց դրանք կրեն չեն ստացել թուրքական մեջլիսի հավանությունը: Քստենդուս համաձայնագրերի անբաժնոր ընդհանրապես չի հարողվել հայտնաբերել Քուրքիայի արտաքին գործերի մի նիստությունում, և դրանց համար հարկ է նշել զիմել վաշինգտուն:

Այս հարցի մնական սուզակայան շատ խնկված էր. անհամեմատ ավելի քարոզ էր գործի էությունը, Ամերիկյան սուզանական քաղաքները Քուրքիայում նշել են յուրաքանչյուր սուզանություն՝ սուզանության մեջ: Քուրքիայի ամենաբարձրաստիճան զինվորականներն անգամ իրավունք ունենին մանելու այդ քաղաքների անբաժնորան միայն... Հաճախ իր կոչումով ավելի ցածր՝ ավելի օբյեկտի ամերիկացի հրամանատարի թույլագրությամբ: Այդ քաղաքները, որնց ձեականորեն պատկանում էին ԱՆՏՕ-ին, փաստորեն անմիջականորեն ենթարկվում էին Պեկանայուն: Օճրկկոցմ համաձայնագրերի շրջանակներում քաղաքները գտնվում են

ամերիկացիների լիակատար արամազրության օակ. ժուրքահան եւրկայացուցիչները կարող են այցելել միայն զորանոցներն ու թատրոն, այլ ոչ թե ուղարկել կայանքներն ու այլ օբյեկտներ, — 1955 թվականի վերջին հրապարակով խոստովանել է թուրքական ազգամոզային ուժերի շատրի նախնին պետ, գեներալ Հյուսնյու Օզքանը: — Բազանների գործունեությունը զբաղում է անմիջականորեն ամերիկյան հրամանատարության իրազատության օակ, որը կախված է միայն Պենտագոնից և քննադատը ոչինչ չունի ո՛չ ՆԱՏՕ-ի, և ո՛չ էլ թուրքիայի հետ: Պարզվել է, որ բազանները զբաղեցնում են 35 միլիոն քառակուսի մետր տերիտորիա, որի սցառագործման համար ԱՄՆ-ը թուրքիայի կառավարությանը վճարում է այնքան, ինչքան նախատեսված է համաձայնագրերով:

Եկյո բազաններից առանց թուրքիայի կառավարության գիտության թաշում էին լրտես ինքնաթիռները, — գրել է թուրքիայի քանվորական կուսակցության առաջնորդ Մեհմեդ Ալի Ալթարը «Ջումհուրիյեթի» թերթում: — Վաղը հույն այդ բազաններից և դարձյալ առանց մեր գիտության կարող է քարենանայ հրթիռային մարտազինակ ունեցող ինքնաթիռ Ուրիշ խոսքով առած, օտարի աչքերը. օտարի ականջներն ու օտարի ձևերը երկնքի նման տարածվել են մեր ամեն մի հողակտարի վրա: Ուշագրավ է, որ Ալթարի գերբորոշման նման գիրք էր գրավել նաև ծայրահեղ աջ ազգային կուսակցությունը, որը 1967 թվականի սկզբին վկայում էր, որ ամերիկյան բազանները իրենց ներկայիս ձևով վտանգի մի այնպիսի օջախ են, որն քնդուսակ է մեր երկիրը գերեզմանի վերածելու երեսուններկու միլիոն մարդու համար:

Ամերիկյան բազանների ստատուսը փոխելու վերաբերյալ քանակցությունները երկար շարունակվեցին և անցնում էին զրգովար: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները չէին կարող մոտենալ թուրքիայի կարևոր ստրատեգիական դիրքը: Նկատի էին առնվում ոչ միայն և ոչ այնքան Սև ծովի դարպասները, այսինքն՝ Բոսֆորի և Դարդանեկի նեղուցները, որոնց ստրատեգիական նշանակությունը հրթիռային զինքի ու բալիստիկ հրթիռների գարում խիստ նվազել է: Պենտագոնի համար անհամեմատ ավելի կարևոր է թուրքիայի աշխարհագրական դիրքը... Չէ որ Բաքվի սովետական նավթի հարստությունները ընկած են թուրք-սովետական սահմանից քնդամենը չորս հարյուր կիլոմետրի վրա: Չխուսելով արդեն այնպիսի գործակի մասին, ինչպիսին է թուրքական բա-

Նակի՝ Մերձավոր արևելքի ամենաչորք բանակի փորձված մարտունակության մասին:

Սակայն Հակաամերիկյան հարածուս արամագրությունների լայնի տակ Պենտագոնը պետք է զիջումների զիմեր, Քուրթրական հասարակական կարծիքին հասնում էին նորանոր փաստեր, որոնք միայն ամբաստանում էին այդպիսի արամագրությունները: Արաբներ, սրբիակ, զինվորական խումարայի նախկին անգամ, սե-նատոր Հայդար Քուսեյրանատը 1966 թվականին հրատարակեց ամերիկյան հետախուզության գործակալի զեկուցումը Քուրթրա-յում ԱՄՆ-ի նախկին զինվորական կցորդ Փրոստին: Ահկուցումը պարունակում էր այն գործիչների ազգանունները, որոնք Հար-կավոր էր այդտեղ գրաված պաշտաններից Հակաամերիկյան արա-մագրությունների համար: Քուրթրական շատ մուսուլմաններ հրա-պարակեցին այդ զեկուցման ֆաստագանները: Ահա թե այդ կա-պակցությամբ ինչ է պեղ սերիոս մուսուլմ. սեր հետախուզու-թյունը ամերիկացիներից սցիսթյուն է սասանում փողով և սարքավորումներով: Զարմանալի ոչինչ չկա, որ նրանց ամեն ինչ հայանք է մեր մասին... Հակակրությունը ամերիկացիների նկատմամբ անում է: Քուսեյրանատի հայտարարությունը, ան-կասկած, էլ ավելի կհարմարացնի Հակաամերիկյան արամագրու-թյունները:

Ազգպես էլ կզգո: Այդ արամագրությունները բազմիցս ար-տահայտվեցին Հակաամերիկյան ազմկոտ ցույցերի մամանակ: Այսպես, սրբիակ, 1966 թվականի վերջին Ազանայում ցուցա-բայները ամբողջ զիջեր շախախտում էին ամերիկյան տեղական հիմնարկությունները՝ ի պատասխան այն բանի, որ Բնչիբից բազայի ամերիկացի զինվորները հարմակի էին թուրք կանանց վրա: 1967—1968 թվականներին բազմամարդ ելույթներ տեղի ունեցան Սասմբուլում և Իզմիրում՝ իբրև բողոք այն բանի զեմ, որ ԱՄՆ-ի VI կազատարմի նազիրը մտել են Միջերկրական ծովը: 1969 թվականն առանձնապես ճշանակալից էր հրկրի Հակաամերիկյան արամագրությունների ուժով: Ամերիկյան բա-զաներում զրազմված թուրք բանվորների պորձագրայի մամանակ բանը հասավ սուր բնզարումների ամերիկացիներին հետ, թուր-քերն ավերեցին ամերիկյան շատ սրչեկաններ, խափանեցին ամե-րիկյան խանութների մատակարարումը պարենամթերքով: Մի բանի ամիս շարունակ հրկրում մամալված կամպանիան բնզգեմ Քուրթրայում ԱՄՆ-ի զեսպան կամերի (սա իր մամանակ շատ

բարձր պաշտոն էր զբաղեցնում Անտրոնեական Շեռախուզական վարչությունում, իսկ այնուհետև զբաղվում էր Վիետնամում ամերիկյան ազդեցության պլանավորմամբ) այնքան լայնորեն հայտնի դարձավ երկրում, որ պրեզիդենտ Նիքսոնը ստիպված եղավ նրան ետ կանչել, իսկ նրա փոխարեն նշանակված Նոր դեապան Հենդլին Անկարա ժամանեց 1969 թվականի հուլիսին՝ գիշերը:

Նման տրամադրություններն ինչ-որ կերպ մեղմացնելու համար Վաշինգտոնը զիջումների գիմեց: 1969 թվականի հուլիսի սկզբին Անկարայում ստորագրվեց մի փաստաթուղթ, որը հաստատում էր, որ բազաները հանդիսանում են Քուրդիայի սեփականությունը, որ Քուրդիայի կառավարությունը վերապահվում է բազաների նկատմամբ վերահսկողության իրավունք և որ այդ բազաների ինչպես զինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական անձնակազմը այսուհետև պետք է ենթարկվի քուրդական օրենքներին:

Այսպիսով, Քուրդիայի և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների անիրավահավասար հարաբերությունների ամենատուր անկյուննեքը հարթված են: Քայքայ մնացել են բազաները, սրտնը կտրեւոր օդակ են Պենտագոնի ռազմական սխտեմում, մնացել է ամերիկյան անձնակազմը Քուրդիայում, որը նշանակում է Հեռագայում ևս երկրի սուվերենությունն սահմանափակում¹:

¹ Հարկավոր է նշել, որ Հեռագա ասրիներին Քուրդիան որոշ առաջընթաց քայլ հատարեց միջազգային շարժումային իրավունքային իրավունքում: Ըստ էության նա պաշտպանեց Եզրագրական անվտանգության կոնֆերանս հրավերի գաղափարը: 1972 թվականի գարնանը ՍՍՀՄ Գերագույն սովետ կախժեւորեւ իրավունքային Քուրդիա կառարած այդ ժամանակ Եզրագրական Միության կոզմից առաջ քաշված Արիայի կուրդերի անվտանգության սխտեմի կախագիծը լայն արձագանք գտավ Քուրդական շարժումում:

ՎԵՐՏԱԲԱՆ

Ահ կին ժուռնալիստ Քրիստինա Պաղեսական իր գիրքը անվանել է «Հին և նոր Քուրքիան»: Պատմարանի համար, ասենք, պարզապես Քուրքիայի մասին մեր դարում հրատարակված գրականությունը ծանոթ ընթերցողի համար, այս գերնագիրք, որոնց, կթվա ոչ արեգինաչ... Անմիջապես մտաբերում ես Քուրքիայի մասին այն գրքերն ու հոդվածները, որոնք չույս տեսան այդ երկրի պատմության մեջ առաջին՝ 1908 թվականի բուրժուական հեղափոխությունից հետո: Այն ժամանակ առաջին անգամ հրատարակախոսություն և գիտական գրականության մեջ երևացին այնպիսի գերնագիրք, որոնք այս կամ այն կերպ տարափոխում էին «Հին և նոր Քուրքիա» բնման: Պատմարանների և ժուռնալականների շրջանում այդ թեմայի նկատմամբ հետաքրքրությունն էլ ավելի ուժեղացավ Քուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթանակից (1918—1923 թթ.) և Քուրքիայի Հանրապետության կազմավորումից (1923 թվական) հետո: Անբուժելի սոցիալական, քաղաքական և կուլտուրական տեղաշարժերը, այդ տարիների հետազոտողները համախա մզտում էին իրենց աշխատություններում ոչ միայն ցույց տալ նոր Քուրքիան, այլև հասկանալ, թե անցյալի ինչպիսի պատմական-կուլտուրական ավանգույթներ և սոցիալական ինստիտուտներ են շարունակում այս կամ այն կերպ ազդել Հանրապետական Քուրքիայի դարգացման վրա:

Ինձ թվում է, որ ինչ-որ չափով նույնպիսի մի խնդր էլ իր առջև դրել է նաև Քրիստինա Պաղեսական: Մա անկարգիների մի շարք է, որոնք ամենեկին չեն հավակնում սպասել կերպով չուստարանելու հեղինակի շոշափած բուրք թեմաներն ու պարբերմ-

ներք: Հեղինակը Քուրքիայի պատմարան չէ, նա գրում է այն մասին, ինչ կարողացել է տեսնել ու նկարագրել արդեն հրապարակախոս: Բայց, գեահասելով փաստերն ու իրազարմոթյունները, Քրիստինա Պոզնանսկան ձգտում է հասկանալ և ընթերցողին հաղորդել իր ըմբռնումը այն բանի, թե որքան բարդ է Հեր ու Եորի միահյուսումը մեր դարի 50-ական թվականների Քուրքիայի կյանքում: Այստեղից էլ զբոթ վերնագիրը:

Գրքի այդ վերնագրի օրինաչափությունը տրոշվում է, մեր կարծիքով, ոչ միայն Հեղինակի մտածյմամբ: Ինքը՝ ժամանակաշրջանը, որի մասին իր գրքում պատմում է Քրիստինա Պոզնանսկան, զա Հեր ու Եորի ամենատուր հակամարտության օտարներ էին Քուրքիայի սոցիալական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Քրիստինա Պոզնանսկան փորձված ժուռնալիստ է: Երկար տարիներ նա աշխատակցել է «Տրիբունա լյուդուս Թերթին, չհասկան մամուլի գործակալությունը: Նա հանդես է գալիս դերագանցապես արդեն այսաքին քաղաքական մեկնարոտ, բանիցս հոգովածներ է հրապարակել Քուրքիայի իրազարմոթյունների մասին: Անձնտկան կյանքի հանգամանքները նրան զարմրել են Քուրքիայի կյանքի, ականաուն՝ 1960 թվականի մայիսի 27-ի պետական հեղաշրջմանը հաղորդած մի շարք աարիներին: Այդ տարիներին Քուրքիայի քաղաքական ու հասարակական կյանքը ալթի էր ընկնում մինչ այդ շտենված սկաիփություններ: Ետաքրքրասն ու զննող հրապարակախոսը տեսներու և խորհրդածելու շատ բան ուներ: Ժուռնալիստի սուր հաստությունը Քրիստինա Պոզնանսկային Անարաժորություն է ավելի քեզհանուր սոմամբ ճիշտ կողմնորոշվելու այն տարիների քաղաքական բարդ իրավիճակի մեջ: Նա ձգտել է իր ամբողջ տեսածը գեահասել Քուրքիայի պատմության և մշակույթի վերաբերյալ իր մնայր բնած գիտելիքների պրիզմայի միջով:

Գարգալով Քրիստինա Պոզնանսկայի գրքը, չի կարելի չզգուրարմը շիկացած քաղաքական պայքարի այն մթնոլորտը, որով ալթի էր ընկնում Քուրքիայի կյանքը այդ տարիներին և որը, տեցողակի նշանը, չի թուլացել նաև մեր օրերին: Այ և մալո ուժերի պաշտարը, նրանց ինաս բեկոացումը, ահա ինչն է կելիթերն, կրկրի քաղաքական ու հասարակական կյանքի որոշիչ գիծը այդ ժամանակաշրջանում: Պատահական չէ, որ այդ տարիներին Քուրքիայի քաղաքական ապարեկում սկսեց զարմել մի

լեզու կազմակերպություն, որն արտացոլում էր աշխատավորական գանգվածների շահերը՝ Քուրթիայի բանվորական կուսակցությունը, երեսուրկային էր արհմիութենական, երեսուրկային և սուսանդական կազմակերպությունների գերը: Քուրթիայում հրատարակվում էին մարքսիզմ-լենինիզմի կուսակցների երկերը, իսկ առաջադիմական թերթերի և ժուռնալների էջերում եռլինիսկ գիսկուսիաներ սեղմեցին սոցիալիզմի մասին և Քուրթիայի դարպացման սոցիալիստական ուղիով ընթանալու հնարավորությունների մասին: Չախ ուժերի ակտիվացումը տեղի էր ունենում Քուրթիայի անասնապահ և քաղաքական գրուսյուն ամենատար հարցերի շուրջը երկրի բուրժուական տարրեր կուսակցությունների միջև մզմզ մեղմեղ պայքարի պայմաններում: Այդ տարիների քաղաքական ու հասարակական գիտելուսիաների կենտրոնում էին անասնապահ զարգացման և այդ պրոցեսում պետություն կասարած գերի պրոքլեմները, երկրի արտաքին քաղաքական գրուսյան, անկախ արտաքին քաղաքական կուրտի մշակման, ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի հետ երկրի հարաբերությունների հարցերը: Քաղաքական ամենատար պայքարը բարբառվեց նաև հասարակություն կյանքում կրտի գերի պրոքլեմի շուրջը. աջ ուժերը փորձում էին աշտպես կամ աշտպես հարմակվել էնդեցին պետությունից անջատելու սեղտուրքի վրա, մգաում էին ուժեղացնել իսլամի կրտի ազդեցությունը երկրի կյանքի բոլոր բնագավաաներում:

Այդ պրոքլեմների սրությունն ու բարդությունը մասաշական ընթերցողը կարող է պայ և հասկանալ, կարողուով Բրիտանիա Փաղանակայի գիրքը: Հեղինակին հաջողվել է իր ակնարկներում ընդհանուր աումամբ աալ 60-ական թվականների Քուրթիայի հասարակական քաղաքական կյանքի ճշմարիտ պատկերը:

Գրա հետ մեկանգ աշտ հետաքրքիր ու մասաշական ընթերցողի համար սգտակար գրքի հեղինակին ի հաջողվել յաասափել աաննին մակերեսային, իսկ երբեմն նաև սրալ գետհասականերից: Չիմեղով պատմարան, աաաղել ևս Քուրթիայի պատմարան, հեղինակը երբեմն կլնում է փաստերի կամ իրաղորտությունների իր պաշական ընկալումից:

Աշտպես, հաղիվ թն ճիշտ կլիներ 1965 թվականի հեղանակի բնարաություն կուսակցություն իշխանություն գրուսի անցնելը գետհասակ որդես ցուցանելը աշտ բանի, որ հերթից հաղթանակեցին և գեմեղաատական կուսակցություն՝ մահապատմի ենթարկ-

ված չիցեր Մենդերեսի գաղափարները: Կարելի է խոսել արգարություն փուսակցության և զեմոկրատական փուսակցության սոցիալական քաղաքի որոշ ժառանգորդության մասին, բայց չի կարելի անուղղակիորեն նույնացնել այդ կրկու փուսակցությունների քաղաքական նպատակներն ու ծրագրերը: Քրիստինա Պաղանական, իմ կարծիքով, քննհանրապես հակված է լափազանցելու: Մենդերեսի ժողովրդականությունը երա մահապաշտից հետո: Տղերիս հեղինակը ևս ասիքներ է ունեցել Քուրքիայում պատմություններ շեղ Մենդերեսի համաձու ժողովրդականություն մասին գյուղում, բայց այդ խոսակցություններն, այնուամենայնիվ, ակնհայտորեն քաղաքական չեն հետևություն անելու համար, որ ասեցրագնա Քուրք գյուղացիների համար նա մնաց ոչ թե որպես բունակալ, այլ որպես բարերար...: Այլի շուտ կարելի է խոսել արգարության փուսակցության քաղաքական որոշ չիցերների ձգտման մասին՝ Մենդերեսի համար սանդժիու հատակի լուսապահ և երա անուղղ օգտագործելու գյուղական քնարողների մի մասի մայնների համար մղվող պայքարի նպատակներով:

Այնքան էլ հզորիտ չեն նաև Քուրքիայի բանվորական փուսակցության գործունեությունը և զեմոկրատականները: Այն չի կարելի գիտել, ինչպես զա անում է Քրիստինա Պաղանական, որպես քրիստոս գառակարգի փուսակցություն: Քուրքիայի բանվորական փուսակցությունն իր ծրագրով և իր գործունեությամբ արտահայտում էր բանվոր գառակարգի ու գյուղացիության, աշխատավոր մտավորականության, ինչպես նաև մանրրոժմուսական շրջանների շահերը: Քուրքիայի բանվորական փուսակցությունը հանդես էր գալիս Քուրքիայի զարգացման ոչ կապիտալիստական ուղու օգտին: Այն ասրիներին, որոնց մասին գրում է Քրիստինա Պաղանական, Քուրքիայի բանվորական փուսակցության ներսում գաղափարական ասր պայքար էր մղվում Քուրքիայի սոցիալիզմի մանրրոժմուսական գաղափարախոսների և գիտական սոցիալիզմի գաղափարները կողմնակիցների միջև: Ասոր գծվար է. իհարկե, վերջնական հետևություն անելու ՅՕ-ական թվականների Քուրքիայի հասարակական-քաղաքական ՅՕ-ական փուսակցության ունեցած զերի մասին, բայց ակնհայտ է, կան փուսակցության ունեցած զերի մասին, բայց ակնհայտ է, որ անորինչապի կլինի Քուրքիայի բանվորական

Յյուսեր զնահաակէ որպէս ըմարտխաական կուսակցութիւնս,
ինչպէս այդ անում է Քրիստիանոս Պոզմանսկան:

Միկ որոշ շափազանցութիւն է թվում նաև զքրի Հեղինակի
այն միտքը, որ լաիցիզմի գազափարհները սեմազագույն շափով
անդամ շնշափանցին թողոյրդի Հիմնական զանգվածներին, առա-
ջին Հերթին գլուխացիական զանգվածներին: Իհարկէ, իշամի
ազանգույթները ու ետմաների ազգանցութիւնը շարունակում է
մնալ որպէս թուրք գլուխացու մասնելակերպի և թուրքական
գլուխի կենցաղի սիրապետող դեմ, բայց քաղաքային քնակշու-
թիւն լայն զանգվածները, որոնք, ի դեպ սառած, ամեն աարի
Համարվում են անտարոյիական գլուխերից եկած առանցով հու-
զորավոր մարզկանցով, բազական պարզ գիտակցում են այն
փաստը, որ Քուրքիայի հանրապետութիւնը աշխարհիկ պետու-
թիւն է: Ասեմք գլուխերում էլ այսօր թիւ չկան անպիտի մար-
դիկ, որոնք հասկանում են, որ կրօնի դերը պետութիւն կյան-
քում վերջին առանձնակներին էական փոփոխութիւններ է
կրել: Այլ բան է, որ այդ փոփոխութիւնները զուր են գոյիս ոչ
բոլորին: Ընկ այդ գծոհոսութիւնից էլ օգտվում են մի քանի
քաղաքական կուսակցութիւններ, մասնաժողովներ որպարու-
թիւն կուսակցութիւն յիդրները, որոնք վարպետորեն օգտագոր-
ծում են կրօնական զգացումները՝ պրուպագանդում իրենց առանկ-
նահատուկ եմիրվածութիւնը կրօնական ամանգույթներին՝ եզա-
տակ ունենալով եմանկ քնարողների ձայները:

Քրիստիանոս Պոզմանսկայի գիրքը քննիրցելիս անհրաժեշտու-
թիւն է առաջանում շշտէլ որոշ փաստեր: Առաջին կապիտու-
լիստիաները Յրանսիային տրամադրել էր ոչ թէ սուլթան Մուհամեդ
I-ը 1740 թվականին, այլ սուլթան Մուլիւման I-ը 1555 թվա-
կանին: Ռարձրագույն զուռ տերմինով արտահայտվում էր ոչ
սուլթանական իշխանութիւնը: Եմրուպայիները սոմարաբա այդ-
պէս էին անվանում Օսմանիան կայսրութիւն կառավարութիւնը,
որի զուրի կանգնած էր յիսում սուլթանի կողմից ելանակված մեծ
վեզիրը: Երբ Հեղինակը գրում է, որ Գոյմարաշիկի պալատում
կա մի սենյակ, որտեղ մամաջուլցը կանգ է առնլ 9-05 թուկին,
նա պարզապէս արձանագրում է, որ այդ ժամանակ, 1528 թվա-
կանի եռլեմբերի 10-ին, մահացավ Աթաթուրքը: Մինչդեռ, քն-
նիրցողի Համար, Հազանարար, Հետաքրքիր կլինէր իմանալ, ոչ
խոսքը ենդասկենյակի մասին վ Գոյմարաշիկ պալատի այն մա-

տում, որտեղ սովորաբար ապրում էր Աթաթյուրը, երբ Ստամբուլ էր գալիս, որտեղ և նա մահացել է:

Երբ Քրիստիան Պաղանձական ավարտեց իր դերը, Քուրքիայում իշխանություն գլուխ էր կանգնած արգարություն կուսակցությունը: Իր ակնարկներում պատմելով այդ կուսակցության մասին, Նեղինակը գրում էր, որ այնքան էլ Հեշտ շի լինի պատասխանել այն հարցին, թե որքան տևական կլինի նրա հաղթանակը: Ինչպես միշտ, այդ հարցի պատասխանը ավելց պատմությունը: 1971 թվականի մարտին արգարության կուսակցության պարապոլիս Սուլեյման Դեմիրիչը Քուրքիան զինված ուժերի հրամանատարության ճնշման առկ ստիպված եղավ հրաժարական տալ երկրի պրեմիեր մինիստրի պոստին:

Երանից Հեառ երկու և կես տարուց ավելի երկրի քաղաքական կյանքը վերահսկում էին զինվորականները արտակարգ գրություն պայմաններում: «Անարխիստ», շահառ և սաքս ուժերի զեմ պայքարելու պատրվակով ճնշումներ էին կիրառվում բոլոր առաջադիմական քաղաքական ու Հասարակական կազմակերպությունների ու Հոսանքների զեմ: Արգելվեց Քուրքիայի բանվորական կուսակցությունը, նրա զեմավարները գտաի սերվեցին և դատապարտվեցին տարրեր ժամկետների բանտարկության, արգելվեց մարքսիստական գրականության տարածումը, փակի տակ զրվեցին սոցիալիզմի քաղաքականները:

Այսպիսով, պատմությունն ինքը մեկնարանեց Քրիստիան Պաղանձականի այն պնդումը, թե 1960 թվականի Հեղաշրջումից Հեառ սՀեշտ շի լինի պայքարել առաջադիմական ուժերի զեմ...: Դա իրոք Հեշտ չէր: Զախ ուժերի զեմ կիրառված ճնշումները բաշտել ալիք առաջացրին հատկապես սովորող երիտասարդության շրջանում: Ընդհատակում գործող երիտասարդության սրտ սպս զինյուն խմբերը՝ ձախ էքստրեմիստական գործուղությունները, իրենց Հերթին ուժեղացրին իշխանությունների ճնշումները առաջադիմական քաղաքական, արհմիութենական և երիտասարդական կազմակերպությունների զեմ: Թեև 1973 թվականի Հեառ զեմավարների 14-ի պատյամենաակտն բնտրություններից Հեառ զեմավարականները վերջ ի վերջո ստիպված եղան ամբողջ իշխանությունը վերագրվել քաղաքացիական գործիչներին, երկրի առաջադիմական ուժերին ուժեղ հարված Հասցվեց:

Սով, այնուամենայնիվ, այն ուժերը, որոնք ձգտում էին Քուրքիայում վերացնել բուրժուազիտակրատական տպաությունները,

ստիպված եղան նահանջելու Այդ նահանջի առաջին նշանը եղավ քանակի զննագրերի քննամաս, զննելու Չյուրլինի պարտու-
թյանը պրիզիզնետական ընտրութուններում՝ 1973 թվականի
գարնանը, Քվեարկության ասանճինգ ասուրից չեան, որը ինքնին
ժայռահեղ սուր պայքարի ցուցանիշ էր, պատվամեծը ներքի նոր
պրիզիզնետ ընտրից պաշտոնաթուղ ծագակալ, Հայանի զիվանա-
ցետ Ծառչի Փարությունքին, որի քննամասությունը պաշտպանն-
ջին էրկրի առաջատար քաղաքական կուսակցությունները:

Ուշագրավ է նաև այն, որ 1973 թվականի Հոկտեմբերի
ընտրություններում ներքի պատվամեծում ամենից ավելի շատ
տեղեր նվաճեց (150-ից 185) ժողովրդահանրապետական կու-
սակցությունը: Այդ կուսակցության ներկայիս պարագլուխ Բյու-
լինա էշեխար ներքի այն ակադեմիզ խոշոր քաղաքական գոր-
ծիչներից մեկն էր, որոնք հասնողուն կերպով Հանգես էին գալիս
այն բանի դեմ, որ զինվորականները միջամտեն ներքի զննա-
գրումանը, ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը 1973
թվականի ամռանը Հանգես եկավ պետական անվտանգության
գաստարաններին մասին տեղին գեմ, որ պատվամեծը ընդունել
էր բանակի զննագրության և քաղաքական այն խմբերի նշման
տակ, որոնք ձգտում էին բանարիտան զերացնելու պատրվակով
ներքում ապահովել գործադիր իշխանության գաման կուրսը:
Ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը այսօր Հոշակում
է ասարերկրյա կապիտալ ներդրումների սահմանափակում Քուր-
քիայում, պետական սեկտորի ուժեղացում էկոնոմիկայում և
Հոգային սեփարմի կիրառում:

Ուժերի ակադրազիումը պատվամեծում այնպիսին է, որ ժո-
ղովրդահանրապետական կուսակցությունը ստիպված եղավ
ստիպել հասագրական կուսիցիա ազգային փրկության կուսակ-
ցության չեան, որի նախընտրական համպանիայում շատ նկա-
տելի դեր կատարեցին կրոնական լողունները: Իր Հակակզերա-
կան էլույթներով Հայանի ժողովրդահանրապետական կուսակ-
ցության և ազգային փրկության կուսակցության գաղիները մեր
տեղի Քուրքիայի քաղաքական իրազրության բարգրության և
Հակասակառության քաղմաթիվ գրոնորումներից մեկն է:

Քրիստինա Պոզնանսկայի զքրի ակնարկներից մեկի վերնա-
գրի այն Հարցը, թե ռՄ՝-ը կզնա Քուրքիան, այսօր էլ սպասում
է պատասխանի:

Սովետական մարզիկ բնականաբար ջանկանում են, որ Քուր-
 քիան ընթանա սոցիալական առաջադիմությամբ, անտեսական
 բարգաւաճման, ազգային անկախության և խաղաղության
 ուղիով: Բարձրաստիճան պետական գործիչների փոփոխարձակ-
 անքի շնորհիվ սովետա-Ֆուրբակյան Հարաբերություններում վեր-
 ցին տարիներին կառավարված կարևոր դրական տեղաշարժն ամ-
 րապնդվեց 1972 թվականի դարեանը ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի
 նախագահության նախագահի Քուրքիայում եղած ժամանակը
 1972 թվականի ապրիլի 17-ին Անկախությամբ ստորագրված ղեկ-
 լարացիան ՍՍՀՄ-ի և Քուրքիայի բարեկցացիական Հարաբերու-
 թյունների սկզբունքների մասին կարևոր ուղեկից է սովետա-
 ֆուրբակյան հարաբերություններում: Սովետական մարզիկ զո-
 Նունակությամբ ելում են առևտրում մեր երկրների միջև կա-
 տարվող նշանակալի առաջընթացը: Քուրքիայի Հաստատակայնու-
 թյունը պաշտպանում է պնայով ընդլայնվող անտեսական ու գի-
 տատեխնիկական Համագործակցությունը Քուրքիայի և ՍՍՀՄ-ի
 միջև:

Մեր էլրում միշտ բարձր է Հետաքրքրությունը ժամանա-
 կակից Քուրքիայի կյանքի նկատմամբ: Կարծում էմ, որ չե՛ն Հրա-
 պարակարս Քրիստինա Պոզնանսկայի գիրքը, որը պատմում է
 60-ական թվականների Քուրքիայի կյանքի մասին, եւ յայնպիսի
 Հետաքրքրությամբ կրկնունկի նաև սովետական ընթերցողների
 կողմից:

Աննիզու
 1974 թվամբ մուտ

Յու. Պետրոսյան

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Азиз Несин. Если бы я был женщиной... М., 1961. Нальн Эрзенбург. Люди, годы, жизнь. М., 1966. «Աքրո», 1965—1967, «Ճան», 1966, 1967, «Ջամուրիթ», 1966—1967, «Գլ Վելու», 1969, «ՃճԻ Խաղամբուլ», 1966, 1970, «ՃՃՆ», 1967—1967, «Միլիթիթ», 1963, 1965, «Կրու-Յարք Հեթուրջ Տրիթյուն», 1961, «ՕՆԵՅԿ», 1962, «Քանթի», 1961, «ՔԻՐՄԱՆԻՆԻ», 1967, «Հյուր Վաթան», 1961, «Յալու», 1966.

„Annuaire statistique“, Ankara, 1959. Gasztowt T. La Pologne et l'Islam, Paris, 1957. Jablonowski Wladislaw. Pamietniki z lat 1851—1893, Warszawa, 1967. The Economy of Turkey: an Analysis and Recommendation for a Development Program*, Baltimore, 1951. Thornburg M. Turkey, New York, 1949. Tully Andrew. Central Intelligence Agency—the Inside Story, London, 1962. Warr R. F., Rustow D. A. Political Modernization in Japan and Turkey.

ԲՈՎԱՆՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից	3	Համարից	100
Սեղանիների մայրաքաղաք		Հասանից	119
Կանթան	5	Զարանիներ	124
Յանանների սուլթանի մայրաքաղաք		Ք'ր կինա Քուրթան	142
Եսթրան	11	Սևասթոպոլիսի գյուղից	167
Յաղամբուլից սցուս-ով է իսթան ցառ- մաթյան հետ	18	Տաղար Քիմուլից և	
Սևհարան Արաթյուրթի		արիչներ	167
Գաղարի է	42	Կաղարի Կաղթանակից մաթից	
Համերի կենդանի		հետ	177
Արաթյուրթի	51	Քաղարի մաթի	184
«Դանիլ քրոստ»	64	Յրաղարի ցաղարակա-	
Օրդու	78	նաթյան	192
Միլիթի	95	Վերջարան	204
		Տրափանաթյան	212

Պոզնանական Քրիստինա
ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՈՒՐԿԻԱՆ

Покианьска Кристина
СТАРАЯ И НОВАЯ ТУРЦИЯ
(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван, 1985

Հրատ. խմբագիր՝ Վ. Մ. Սահակյան
Կրտսեր խմբագիր՝ Ն. Հ. Գրիգորյան
Եկագրիչ՝ Լ. Հ. Մանասեայան
Գծգ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Մկրտչյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Մ. Բրաչյան
Վերստահող արտագրիչ՝ Գ. Ա. Յոսեյան

ИВ 2172

Հանձնված է շտրվածքի 33.04.1985 թ.

Ստատագրված է տպագրության 22.07.1985 թ.:

Ֆորմատ 84×108/32 Քաղթ՝ տպագրական Ձ 2, Տպաստանակ՝ սՊրթի ավել-
րակման Տպագրության՝ բարձր 11,15 պարբ. տպագր. Տամ.: 11,82 պարբ.
Կերթ. Թերթ, Հրատ.՝ 10,61 Տամուր: Փաստվեր՝ 328: Տպարանակ՝ 10000,
ՅՆԵՐ՝ 85 հոս.

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 31.

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

2002 հրատարակչություններ, պոլիգրաֆիայի է գրքի ակտիվ գործերի
պետական կոմիտեի Մ 8 տպարան, Երևան, Քամանյան փող. № 23/1:

Типография № 6 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли. Ереван, ул. Туманяна, 23/1.

ՀԱՅ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԻՒՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

FL0180936

32 509.

A $\frac{\bar{\pi}}{72583}$

« ПЕРМЬ »